JAI KRISHNADAS-HARIDAS GUPTA,
The Chowkhamba Sanskrit Series Office,
VIDYA VILAS PRESS,
North of Gopal Mandir,
BENARES CITY.

हरिदाससंस्कृतग्रन्थमालासमाख्य-
काशीसंस्कृतसीरिज़पुस्तकमालायाः
९०
अलङ्कारविभागे (४) चतुर्थं पुष्पम् ।

काव्यकल्पलतावृत्तिः

श्रीअमरचन्द्रयतिनिर्मिता
अरिसिंहकृतसूत्रसहिता ।

'कार्माइकेल मिमोरियल हाई स्कूल बनारस' नाम्नि विद्यालये प्रधानपण्डितेन
साहित्योपाध्यायेन होशिङ्ग-इत्युपाख्येन
श्रीजगन्नाथशास्त्रिणा सपरिष्कारं संशोधिता.

प्रकाशकः—
जयकृष्णदास-हरिदास गुप्त —
चौखम्बा संस्कृत सीरिज़ आफिस,
विद्याविलास प्रेस, गोपालमन्दिर के उत्तर फाटक,
बनारस सिटी ।

१९८८

* भूमिका *

उपक्रमः—अद्यत्वे किल सर्वतः पठनपाठनशैलीमनुसरद्भिर्विद्वद्भिः पुस्तकसौलभ्यद्वारा विद्यार्थिजनोपकारं चिकीर्षुभिर्यत्रतत्र मुद्रणयन्त्रालयसाहाय्येन क्रियते पुस्तकानां प्रकाशनम्। तत्रापि साम्प्रतिकप्रणाल्या परीक्षोपयुक्तानि तु पुस्तकानि निर्बाधं मुद्रणव्यवसायिभिः प्रकाश्य प्रचारमानीयन्ते। पुस्तकमात्रं नयनगोचरीकुर्वतां सर्वेषामेव विदुषामिदमापतति नेत्रयोः पुरस्तात् यत्—नैकमपि पुस्तकं भूमिकामन्तरा प्राकाश्यमुपगच्छतीति। सैषा प्रणाली किमुपादेया हेया वा? इति समुत्पन्ने मनसि विचारे समुपादेयैवेति प्रतिभाति समञ्जसमुत्तरम्। यतो हि प्रकाशको गवेषकः सन् विद्यार्थिजनोपकृतये यतमानः सर्वं ग्रन्थस्य ग्रन्थकर्तुश्च विषये यथोपलब्धि सङ्गृह्णाति सर्वतः प्रसृतमैतिहासिकं वृत्तम्। तथैव साम्प्रतं मुद्रितस्य पुस्तकस्यापि भूमिकालेखनं सुतरां साम्प्रतमिति तदर्थमायस्यते लेखन्या।

मुद्रणोपक्रमः—अथेदानीमारभ्यते काव्यकल्पलताकविशिक्षावृत्तिर्नाम ग्रन्थो मुद्रयित्वा प्रकाशयितुम्। साम्प्रतं सर्वत्रैव कविसम्प्रदायस्योच्छिन्नप्रायत्वेन कवित्वसम्पादकसंस्कारानुद्भवात्, तदुत्पत्तावपि यथाकथञ्चित् सत्काव्यप्रयोजककविसम्प्रदायानभिज्ञानाद्वा कविता न चारुत्वमावहतीति तत्साधनाय परमयमुपयोगी ग्रन्थ इति तद्दर्शनपरिशीलनाभ्यां निर्णेतुं शक्यते। अत एव वाराणसेयराजकीयसंस्कृतपाठशालीयपरीक्षासमितिसदस्यैः संख्यावद्भिः साहित्यशास्त्रिपरीक्षायां विचारान्ते निर्णीय कवितासाधकतया पाठ्यग्रन्थे संनिवेशितोऽयं पुराऽस्मद्गुरुवरमहामहोपाध्यायपण्डितवरश्रीरामशास्त्रितैलङ्गपूज्यपादैः प्रकाशितः। सच सम्प्रति दुर्लभ इति श्रीजयकृष्णदासगुप्तश्रेष्ठिवरैस्तत्प्रकाशनायाऽभ्यर्थितोऽहं प्रावर्तिषि पुनर्मुद्रयितुमेनम्।

ग्रन्थकृत्परिचयः—सोऽयं काव्यकल्पलतावृत्तिनामा ग्रन्थः सूत्रतद्वृत्तिरूपेण द्वैविध्यं धत्ते स्ववपुषः। तत्र तावत् सूत्राणि विद्वद्रत्नं श्रीअरिसिंहः प्रणिनायेति वृत्तिकृदुल्लिखितात् 'मत्वाऽरिसिंहसुकवेः कवितारहस्य'मिति द्वितीयपद्यस्यांऽशात् स्पष्टं प्रतीयते। एष सूत्रकर्ताऽरिसिंहः श्वेताम्बरजैनसम्प्रदायावलम्बी धोलकाराणावीरधवलस्य जैनमन्त्रिणो वस्तुपालस्याश्रयमुपाश्रितस्तत्प्रशंसायां निबबन्ध 'सुकृतसङ्कीर्तना'भिधं ग्रन्थम्। वस्तुपालकालश्च १२४२ A. D. ईशवीयो वत्सरः। वस्तुतस्तु वीरधवलतनयस्य वीसलदेवस्य समयेऽसौ न्यवसदिति विद्वांस ऐतिहासिकाः पुरातत्त्वविदः। अस्य पितुर्नाम लावण्यसिंहो लवणसिंहो वेति केचित। श्रीमत आसडस्य कृतेः विवेकमञ्जर्याः विक्रमशाके १३३२ मिते बालचन्द्रकविकृतटीकाया उपोद्घाते समाप्तौ च प्रस्तावितांशादेतत् स्थिरीकर्तुं शक्यते यत्—'श्रीभिल्लमालाकुले कटकराजतामन्नान्

महतो जैनात् अनलदेव्यां पुत्रद्वयं श्रीआसड-जासड-नामकमुदभूत्। तत्र श्रीमान् आसडः श्रीमदभयदेवसूरिसकाशाल्लब्धविद्यः प्रणिनाय विवेकमञ्जरीम्, उपदेशकन्दलीम्, आह्लानप्रकरणम्, सरसां कालिदासकृतमेघदूतटीकां च। मेघदूतकाव्यटीकानिर्माणेन गुर्जरदेशीयान् कस्माच्चिद्राज्ञः 'कविसभाशृङ्गार' इति पदवीमविन्दत। तस्यैव द्वितीयपत्नी पृथ्वीदेवी प्रासूत सुकविमरिसिंहमिति'। एतावता प्रघट्टकेन प्रकृते समागतमिदं यत्-श्रीआसड इति सूत्रकृत्पितुर्नामेति। एतस्मादधिकमेतस्य विषये नोपलभ्यते किञ्चित्।

वृत्तिकृत्परिचयः—काव्यकल्पलतायाः कविशिक्षाया वृत्तिं श्रीमान् अमरयतिर्जग्रन्थेति वृत्तौ दर्शितादाद्यात् 'अमरेण यतीन्दुना' इति पद्यात्, चित्रप्रकरणेऽष्टारचक्रबन्धगतात् 'वाचं स्मृत्वा यतीन्द्रेण काव्यकल्पलता कृता, वारश्रीरमरेणेयम्' इति पद्याच्च स्फुटं प्रतीयते। सचाऽयं श्वेताम्बरजैनधर्मावलम्बी वायडगच्छवसतेर्विवेकविलासकर्तुर्जिनदत्तसूरेरन्तेवासीति तदीयाद् ग्रन्थान्तिमात्पद्यात् 'श्रीमद्वायडगच्छवारिधिविधो'रित्याद्यात् स्फुटं ज्ञायते। असावपि वीरधवलतनयस्य अहिलवाडसिंहासनाधीश्वरस्य वीसलदेवस्य मन्त्रिणो वस्तुपालस्य न्यवसत् समये। एषोऽमरचन्द्रो न केवलं वृत्तिमेव न्यबध्नादपितु श्रीमतोऽरिसिंहस्य सूत्राणां पूर्तिं परिवृत्तिं च व्यधादितेति 'किञ्चिच्च तद्रचितमात्मकृतं च किञ्चिद्व्याख्यास्यते' इति पद्यांशात् स्फुटमेव। अमुना च एतेऽन्येऽपि ग्रन्थाः कृताः-(१) पद्मानन्दापरनामधेयं जिनेन्द्रचरितं, (२) स्यादिशब्दसमुच्चयः, (३) बालभारतं, (४) द्रौपदीस्वयंवरः, (५) छन्दोरत्नावलिः, (६) काव्यकल्पलतापरिमलः, (७) अलङ्कारप्रबोधश्च। तत्राऽन्तिमग्रन्थरत्नत्रयस्य वृत्तावस्यामेवोल्लेखः श्रीअमरचन्द्रेण कृतः। इतरेषु तु द्रौपदीस्वयंवरस्य पण्डितवामनशास्त्रिणा स्वीये महाराष्ट्रभाषीयटीकासंवलितकाव्यकल्पलतापुस्तकस्योपोद्घाते, बालभारतस्य च देमहोदयेनांऽग्लभाषोपनिबद्धे 'संस्कृतकवीनामितिहास'नाम्नि पुस्तके समुल्लेखः कृतः। अवशिष्टयोश्च पीटर्सन्, बुह्लर, आफ्रेक्टसूचीपत्रेषु यथाक्रमं नामनिर्देशोपलब्धिः। राजशेखरमतेन वृत्तिकृदमरचन्द्रोऽरिसिंहस्य शिष्यः सहाध्यायी चासीदिति श्रीधरभाण्डारकरप्रकाशितपुस्तकसूचनातोऽवगम्यते।

ग्रन्थपरिचयः—एतस्यां काव्यकल्पलतावृत्तौ ये विषयास्तेषां तालिका विषयसूचीनाम्नाऽत्र सङ्गृहीता, परं ग्रन्थपरिचयावसरे सामान्यतः किञ्चिदिहापि प्रदर्श्यते—शिष्टाचारं परिपाल्य प्रथममनुष्टुप्छन्दसः, भिन्नानामितरेषामपि छन्दसां च सिद्धिप्रकारः, तदुपयोगिशब्दसङ्ग्रहः, छन्दोबद्धवादसिद्धिः, वर्ण्यवस्तुस्थितिश्चेति प्रथमेप्रताने ग्रन्थकृता प्रतिपादितम्। द्वितीये-रूढयौगिकमिश्रान् शब्दान् सविस्तरं विचार्य तादृशान् शब्दान् निरूप्याऽनुप्रासलाटलक्षणिकादिकं प्रतिपादितम्। तृतीये-श्लेषस्य व्युत्पत्तिं सर्ववस्तूनामुद्दिष्टवस्तूनां च

वर्णनमद्भुतवर्णनप्रकारं च प्रपञ्च्य चित्रकाव्यप्रकार उपवर्णितः। चतुर्थेऽलङ्काराभ्यासप्रकारमुपवर्ण्य वर्ण्यवस्तूनामाकारक्रियादिकं च प्रदर्श्य संख्यावाचकशब्दानां विशिष्टं वर्णनं कृत्वाऽन्ते समस्यापूरणप्रकारः प्रदर्शितः, एवंच ग्रन्थसमाप्तिरपि कृता।

अस्य वैशिष्ट्यम्—दशमशताब्द्यामवस्थितस्य राजशेखरस्य काव्यमीमांसाऽपि क्वचिदंशे कवितानिर्माणविधिमुपदिशति न पुनः साकल्येन। तत्र पुनः साहित्यस्याऽलङ्कारशास्त्रस्य वा विषयाः प्रतिपादिताः, तथाच सर्व एव आकरग्रन्था एतादृशाः। परं केवलं कवितानिर्मितिविधिं नैते प्रतिपादयन्तीत्यतिरोहितमेव विदुषाम्। प्रसिद्धस्य काश्मीरकस्य राज्ञोऽनन्तदेवस्य सभायां वर्तमानो महाकविः क्षेमेन्द्रः कविकण्ठाभरणं नाम स्वल्पकायं कविताशास्त्रस्य मूलतत्त्वबोधकं ग्रन्थं निर्ममौ, परमभ्यासकर्तॄणां कृते न सोऽपि पर्याप्त इति। द्वादशशताब्दीकस्य जयसिंहसिद्धराजस्य समये निर्मिता जयमङ्गलाचार्यप्रणीता कविशिक्षाऽत्यन्तं स्वल्पेति साऽपि नोपयुक्ता सुतराम्। हलायुधकृतं कविरहस्यं तु केवलं क्रियाप्रयोगवैचित्र्योद्बोधकमित्येकदेशीयमेव। इत्यमिदमापतितं यत् अभ्यसितुः कृते तदिदं ग्रन्थरत्नद्वयं काव्यकल्पलता—कविकल्पलताभिधं परमोपयोगितया भूषणायते। तत्रापि कविकल्पलता तु नैतस्याः काव्यकल्पलतायास्तुलनामारोढुं क्षमा, साच साकल्येन एतस्या एवाऽनुकृतिः, बह्वंशेषु तु सैव वर्णावलिरक्षरशोऽनुसृता, क्वचिच्च ग्रन्थसारस्याऽयं तद्रतो विस्तरोऽपि संक्षेपं नीतः। 'असतोऽपि निबन्धेन'—इत्यारभ्य 'ऐक्यमेवाऽभिसंमतम्'-इत्यन्तः प्रथमप्रताने पञ्चमस्तबकस्थः, तथैवाऽन्यत्रापि बहुत्र वर्तमानो ग्रन्थोऽक्षरशोऽनुकृतिं भजते। एवं कवितानिर्माणोपयोगिग्रन्थेष्वयमेव सर्वेभ्यः श्रेष्ठतामावहतीति वैशिष्ट्यमेतस्य सिद्ध्यति।

समयनिर्णयः—सूत्रवृत्तिकृतौ वस्तुपालवीसलदेवयोः सत्ताकाले विक्रमीयत्रयोदशशताब्द्यां न्यवसतामिति पूर्वमुपरिष्टात् प्रदर्शितम्। 'सलेमसाहि' इत्यपराभिधेयजहाँगीरनृपतिराज्ये निवसता तपागच्छवासिहीरविजयसूरिशिष्येण शुभविजयगणिना विजयदेवसूरिप्रार्थनया शररसरसभूमि(१६६५)संमिते वैक्रमे शतके काव्यकल्पलताया मकरन्दाख्या व्याख्या निरमायि। सचाऽयं टीकाकृत् सप्तदशे शतके यदमुष्य ग्रन्थस्य टीकां निरमादित्यतस्ततः पूर्वमस्य स्थितिरिति स्पष्टम्। अन्यच्च शार्ङ्गधरपद्धत्यां 'नागविशेषे शेषे' इति पद्यस्य देवेश्वर एव कर्तृत्वेन निर्दिष्टः। शार्ङ्गधरपद्धतिसमयश्च विक्रमीयपञ्चदशशताब्द्या आरम्भः। ततस्ततःपूर्वं देवेश्वरस्य सत्ताकालः। अयं देवेश्वरः कविकल्पलताया रचयिता, मालवाधीश्वरमहामात्यस्य वाग्भटस्य सूनुरेकं समस्यापूर्तिश्लोकं, त्रयोदशचतुर्दशशताब्द्यन्तरे शासतः चौहानवंशीयस्य राज्ञो हम्मीरमहीमहेन्द्रस्य प्रशंसायां निबबन्धेति चतुर्दशशताब्द्यारम्भकाले तत्सत्ताऽऽसीदिति ज्ञायते। सच

कविकल्पलतोग्रन्थः प्रस्तुतग्रन्थादनन्तरं निर्माणपदवीमागत इति तत्त्वविदः। प्रस्तुतग्रन्थे ग्रनुष्टुभः शासने पश्चाद्वरोदाहरणे 'कुमारपाल भूपाल' इति पद्येन त्रयोदशशताब्दीकस्य कुमारपालनाम्नो नृपालस्यापि समुल्लेखात् स एव कालः समागच्छति। तथाच चतुर्दशशताब्द्याः पूर्वं त्रयोदशशताब्दी विक्रमीया सूत्रवृत्तिकृतोः समय इति निर्विवादम् ।

प्रस्तुतपुस्तकस्यादर्शाः— एतस्य पुस्तकस्य पूर्वं वारद्वयं मुद्रणमभूत् प्रथमं तावदस्मद्गुरुवरमहामहोपाध्यायश्रीदरामशास्त्रितैलङ्गसंशोधितं काश्यां १८८६ ईशवीयवत्सरे प्रकाशितं, द्वितीयं परिडतवामनशास्त्रि-इसलामपुरकर-महाशयैः सानुवादं संशोधितं मोहमय्यां १८९१ ईशवीयेऽब्दे प्रकाशितम् । तत्र महाराष्ट्रभाषानुवादमयं सवृत्तिसूत्रं द्वितीयं पुस्तकं नास्माकमादर्शोपयोगि, यतस्तत्र केवलमनुवादो न मूलग्रन्थः, परं तान्येव संस्कृतोदाहरणानि तथैव न्यस्तानि। अपिचैतत्पुस्तकं भूमिकालेखनसमयेऽस्माकं दृष्टिगोचरतामुपगतम् । प्रथमं पुस्तकमेवाऽस्माकमादर्शत्वेन पुरो वर्तते । वस्तुतस्तदेवाऽऽदर्शपुस्तकमादाय प्रवृत्तमस्माभिरेतन्मुद्रणाय । मुद्रणारम्भे नातिशुद्धमपूर्णं चैकं हस्तलिखितं पुस्तकमस्माभिः सुहृद्वरभारद्वाजश्रीगङ्गाधरशास्त्रिणां सत एवोपलब्धं ख०संकेतेन व्यवहृतम् ।

उपसंहारः—इत्थं पुस्तकद्वयमवलम्ब्यापि मुद्रितपुस्तकमात्रसाहाय्येन संशोधनं कृतम । संशोधनकर्मणि गृहीतभारेणापि मया कार्यान्तरव्यग्रतया मतिमान्द्येन वा यदशुद्धयादि क्वचिद् दूरीकर्तुं नाशक्यत, तत्राध्यापका अध्येतारश्च मां क्षन्तुमर्हन्ति । भूमिका-प्रकरणसूची-विषयसूची-कारिकानुक्रमणि-कोदाहरणपद्यसूची-शुद्धिपत्रादिभिः पुस्तकसंस्करणरूपेण मदीयेन व्यापारेण यदि केषाञ्चिदपि कश्चिदप्युपकारः स्यात्तर्हि सफलपरिश्रममात्मानं मन्येय । यत्प्रसादादधिगतेन ज्ञानलवेनेदं कार्यं कर्तुं शक्तोऽहमभवं ते श्रीमद्गुरुवराणां पूज्यपादाः सर्वदा मनसि निवसन्त्विति तान् सादरं स्मृत्वा मुद्रणाय प्रवर्तयित्रे श्रेष्ठिजयकृष्णदासगुप्तमहोदयायाऽऽशीर्भिरभिनन्द्य पुस्तकादिप्रदानसाहाय्यं कुर्वद्भ्यः सुहृद्वरेभ्यः श्रीबटुकनाथशर्म एम्० ए०, खिस्तेश्रीनारायणशास्त्रि,-भारद्वाजश्रीगङ्गाधरशास्त्रि, वेतालश्रीअनन्तरामशास्त्रिभ्यः सस्नेहं शतशो धन्यवादान् प्रदाय विरम्यते वृथापल्लविताद्युष्मात्ल्लेखात । आशास्यते च गुणैकपक्षपातिनो विद्वांसो मां वर्धयिष्यन्त्याशीर्भिरिति शिवम् ।

काशी, रथयात्रा सं० १९८८	विदुषामनुचरः **द्रोशिङ्गजगन्नाथशास्त्री ।**

सूचना—पुस्तकस्य ७८ पृष्ठे २७ पंक्तौ पठ्यताम्—
छिन्नावल्लीनिहताङ्कजनमल्लीनिबद्धोरुचीनिकामम् ।

* श्रीः *

प्रकरणसूची।

* श्रीः *

* विषयसूची *

प्रथमप्रतानस्य

द्वितीयप्रतानस्य

तृतीयप्रतानस्य

विषयाः— पृ०

विषयाः— पृ०

काशीस्थराजकीयसंस्कृतपाठशालीयपरीक्षासु

साहित्यशास्त्रपरीक्षायाम्

३ खण्डे २ पत्रे

काव्यकल्पलतावृत्तौ प्रश्नाः ।

१९२५

१ वादेऽनुप्रासयुक्तोक्तिः स्वोत्कर्षः परगर्हणा ।
कुलशाखादिसंप्रश्नः स्वशाखाध्ययनप्रथा ॥
इयं कारिका व्याख्येया । अनुप्रासयुक्तोक्त्यादीनां पदार्थानामुदाहरणानि च लेख्यानि । ८

२ वर्णाकारक्रियामुख्यैः सदृशं वस्तु वस्तुनि ।
संयोजयेद्यथौचित्यमुपमारूपकादिभिः ॥
इमां कारिकां विस्पष्टतया व्याख्याय सदृशवस्तुयोजनरीतिं प्रदर्शयत । ७

१९२६

१ छन्दःसिद्धिप्रतानस्य कति स्तबकाः ? तेषु च प्रत्येकं प्रतिपादितार्थस्य समासतो निरूपणपुरःसरं छन्दःसिद्धिप्रकार उदाहरणमुखेन प्रदर्श्यताम् । १५

१९२७

१ न्युत्सर्गशब्दपृथ्वगराजीतुल्यैर्विशेषणस्त्रिभिः ।
अन्ते क्रियाविशेषणसारैः काव्यं महाऽद्भुतं भवति ॥
इमां कारिकां सम्यग् व्याख्याय तथाविधं महाऽद्भुतं काव्यमुदाहरणमुखेन प्रदर्शनीयं, सङ्गमनीयं च तत्रोपरिष्टात् प्रदर्शितं लक्षणम् । १२

१९२८

१ यतिभङ्गो नाम कीदृशः, कदाऽसौ दोषतां वहति कदा नेति सोदाहरणं प्रदर्शय ।

१९२९

१ गुरु स्याल्लघु पादान्ते कदाचिल्लघु वा गुरु ।
उदाहरणजातैस्तद् द्वयं सौम्य निरूपय ॥ ८

१९३०

१ वसन्तविषये ख्यातिः कवीनामस्ति कीदृशी ।
वसन्ततिलके वृत्ते मधुरं निबधान ताम् ॥ ८

२ श्लेषसाधनसम्पत्तिं काव्यकल्पलतोदिताम् ॥
गद्ये हरिहरश्लेषविधया सम्प्रदर्शय ॥ १०

१९३१

१ वर्णादिभिर्विभिन्नस्योद्दिष्टं वस्तुद्वयस्य यत् ।
अभेदः क्रियते श्लेषात्तत्स्यादुद्दिष्टवर्णनम् ॥
उदाहरणप्रदर्शनपूर्वकमियं कारिका व्याख्येया । ८

॥ श्रीः ॥

श्रीमदरिसिंहनिर्मितसूत्रसहिता

श्रीमदमरचन्द्रविरचिता

काव्यकल्पलतावृत्तिः ।

विमृश्य वाङ्मयं ज्योतिरमरेण यतीन्दुना ।
काव्यकल्पलताख्येयं कविशिक्षा प्रतन्यते ॥ १ ॥

सारस्वतामृतमहार्णवपूर्णिमेन्दोर्मत्वाऽरिसिंहसुकवेः कविताहस्यम् ।
किंचिच्च तद्रचितमात्मकृतं च किंचिद्व्याख्यास्यते त्वरितकाव्यकृतेऽत्र सूत्रम् ॥

शास्त्रारम्भे(१) शास्त्रकारः समुचितेष्टदेवतानमस्कारपूर्वं शास्त्रव्याख्यां प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यङ्गप्रयोजनमुक्तमभिधेयं चाह—

वाचं नत्वा महानन्दकरसत्काव्यसम्पदे ।
कविशिक्षामिमां वच्मि काव्यकल्पलताह्वयाम् ॥ १ ॥

वाचं नत्वेति श्रेयोहेतुः; श्रेयसा ह्यविघ्नेन शास्त्रसमाप्तिर्भवति, महानन्दकरं यत्सत्काव्यं तस्य या सम्पद् वृद्धिस्तदर्थम्, सद्यो रसास्वादजन्मा विगलितवेद्यान्तरा परब्रह्मरसास्वादसोदरा परप्रीतिर्महानन्दः, इदं सर्वप्रयोजनोपनिषद्भूतं कविसहृदययोः काव्यप्रयोजनम् । कल्पलताऽपि सङ्कल्पमात्रलभ्यत्वेन महानन्दकरी सत्काव्या सद्विवर्ण्या या सम्पत् तदर्थं स्यात् । महानन्दः प्रयोजनं, तद्धेतुकं सत्काव्यमभिधेयं, शास्त्रमभिधायकं, तयोरभिधानाभिधेयलक्षणः सम्बन्धः । शेषं सुगमम् ।

शास्त्रसङ्ग्रहमाह—

चत्वारोऽत्र च्छन्दःशब्दश्लेषार्थसिद्धिनामानः ।
क्रमशस्तताः प्रतानाः पञ्चचतुष्पञ्चसप्तभिः स्तवकैः ॥ २ ॥

सिद्धिशब्दः प्रत्येकं योज्यः, स्तवकसंख्या यथासंख्यम् । अत्र काव्यकल्पलतायां छन्दःसिद्धिप्रतानः पञ्चभिः स्तवकैः, शब्दसिद्धिप्रतानश्चतुर्भिः स्तवकैः, श्लेषसिद्धिप्रतानः पञ्चभिः स्तवकैः, अर्थसिद्धिप्रतानः सप्तभिः स्तवकैः इत्येते तता विस्तीर्णाः । लताधर्मत्वात् प्रतानस्तवकारोपः ।

क्रमेण स्तवकानां नामान्याह—

अनुष्टुप्छासनं छन्दोऽभ्यासः सामान्यशब्दकः ।
वादो वर्ण्यस्थितिः पूर्वप्रताने स्तवका मताः ॥ ३ ॥

---

(१) इदं ख० पुस्तकेऽधिकम् ।

रूढयौगिकमिश्राख्या यौगिकाह्वानमालिका ।
अनुप्रासो लाक्षणिको द्वितीये स्तबकाः स्मृताः ॥ ४ ॥
श्लेषव्युत्पादनं सर्ववर्णनोद्दिष्टवर्णने ।
अद्भुतं चित्रमित्येते तृतीये स्तबकाः कृताः ॥ ५ ॥
तुर्ये पुनरलङ्काराभ्यासवर्ण्याकृतिक्रियाः ।
प्रकीर्णकाभिधः संख्यासमस्ये स्तबकाः स्थिताः ॥ ६ ॥

इति शास्त्रसंग्रहः ।

काव्यस्य छन्दोमूलत्वात् प्रथमं छन्दःसिद्धिप्रतानः, तत्र पूर्वमनुष्टुप्प्रसतं यथा—

आदौ साध्यपदं स्थाप्यम्

आदौ प्रथमं साध्यमवश्यं प्रयोज्यं पदं कार्यम् । एकाक्षरादीनि साध्यपदानि यथा—श्रीः, लक्ष्मीः, कमला, कमलजा, जलधिजा, दुग्धाब्धिपुत्री, दुग्धाब्धितनया, दुग्धाम्भोनिधिसम्भूता ।

एकादिद्विलघु द्वयात् ।

एको ह्रस्वो दीर्घो वा वर्ण आदौ ययोस्तौ एकादी, द्वौ लघू यत्र पदे तदेकादिद्विलघु पदं जलधिजा–वारिधिजादि द्वयाद्वर्णद्वयात् स्थाप्यम् । यथा—असौ जलधिजा देवी, इयं वारिधिजा देवी ।

ह्रस्वादिद्विलघुपदस्यादौ लघू गुरुलघू च न प्रयोज्यौ । यथा—इह जलधिजा देवी, अत्र जलधिजा देवी ।

पञ्चाक्षरं समासे के विभक्तिभ्रंशिनि स्वरे ॥ ७ ॥

पञ्चाक्षरं पदं कुमारपाल–क्षीराब्धिपुत्रीप्रभृतिपदं समासेन कप्रत्ययेन वा विभक्तिभ्रंशहेतुना पुरःस्थस्वरेण वा स्थाप्यम् । यथा—कुमारपाल भूपाल, क्षीराब्धिपुत्रिका सेयम्, कुमारपालको राजा, कुमारपाल उल्लासी ।

स्याच्चतुष्पञ्चषड्ह्रस्वं प्रान्ते विषमपादयोः ।

चतुर्ह्रस्वाक्षरं पदं दशरथादिकं पञ्चह्रस्वाक्षरं पदं कमलवनादिकं षड्ह्रस्वाक्षरं पदं समवसरणादिकं प्रथमतृतीयपादयोः प्रान्ते चतुस्त्रिद्विवर्णेभ्यः प्रायः सर्वगुरुभ्यो मिश्रितान्तगुरुभ्यो वा परतः प्रयोज्यम् । यथा—पृथ्वीनाथो दशरथः, अथवा— तदा नृपो दशरथः, विस्मेरं कमलवनं, रम्यं समवसरणम् ।

शेषं विशेषणैः पूर्णम्

शेषं काव्यं विशेषणैः पूर्णं क्रियते ।

तूर्णं काव्यप्रदं पदम् ॥ ८ ॥

इत्युक्तप्रकारेण प्रयुज्यमानं पदं शीघ्रं काव्यप्रदं भवति । अनुष्टुभि प्रायः पथ्यावक्त्रेणाऽभ्यासः क्रियते ।

अनुष्टुभि सनौ नाद्यात् तुर्यात्स्याद्योऽत्तराद्वक्त्रम् ।
पथ्यावक्त्रं भवेत् तुर्याद्वर्णाज्जे युग्मपादयोः ॥ ९ ॥
ऊजे तुर्यान्नयभरमसैर्नैर्विपुलादयः ।
आस्त्वोजे प्रायस्तुर्यो गुर्युजि षड्भ्यो लघुर्भुवः ॥ १० ॥
वर्णमात्राभिधं द्वेधा छन्दः पद्यं चतुष्पदी ।
मयौ रसौ तजौ भनौ स्युरष्टौ वर्णगणास्त्रिकाः ॥ ११ ॥
मस्त्रिगुर्यो मुखलो मध्यलघू रस्तथाऽन्त्यगुरुभाक् सः ।
तोऽन्तलघुर्जो मध्यगुरादिगुरुर्भोऽथ नस्त्रिलघुः ॥ १२ ॥
नाम्ना दतचपषा द्वित्रिचतुष्पञ्चषट्कलाः ।
मात्रागणाः स्युर्भेदद्वित्रिपञ्चाष्टत्रयोदशैः ॥ १३ ॥
पूर्वं सर्वगुरोः पादाल्लघुराद्यगुरोरधः ।
अन्यं तूपरिवद् भूयो लघुराद्यगुरोरधः ॥ १४ ॥
आदौ स्युर्गुरवो यावत् पादः सर्वलघुर्भवेत् ।
प्रस्तारः कथितो वर्णच्छन्दसामिति कोविदैः ॥ १५ ॥
आद्याद् गुरोरधो ह्रस्वमग्रं तूपरिवल्लिखेत् ।
आदौ लघुं गुरुं तूने मात्राजातिषु सम्भवेत् ॥ १६ ॥
एकमात्र ऋजुर्ह्रस्वो लघुर्ज्ञेयो गुरुः पुनः ।
वक्रो दीर्घो विसर्गान्तः सानुस्वारो द्विमात्रकः ॥ १७ ॥
ह्रादिसंयुते वर्णे व्यञ्जने चाग्रगे लू गुरुः ।
पादान्ते वा लघोर्गत्वं वंशस्थादिषु नो पुनः ॥ १८ ॥

ह्रादि यथा—

तव ह्रियाऽपह्रियो मम ह्रीरभूच्छशिपदेऽपि द्रुतं न एना ततः ।
बहुलधामरमेचकतामसं मम प्रिये क समेष्यति तत्पुनः ॥

तीव्रप्रयत्नोच्चारेण ह्रादावपि लघुर्गुरुः ।
वर्हभारेषु केशान्वा सुतमीन इव ह्रदः ॥ १९ ॥

विशेषेणोपायमाह—

विशिष्टार्थो वर्णाऽऽकाराऽऽधाराऽऽधेयक्रियादिभिः ।

सार्थः पदार्थो वर्णेन, आकारेण, आधारेण, आधेयेन, क्रियया आदिशब्दात् परि-वारादिभिः सविशेषणः क्रियते । यथा—

पूर्णिमेन्दुः सितच्छायः सद्वृत्तोऽम्बरभूषणम् ।
कलाकलापकलितो नयनानन्दनो बभौ ॥

तथा तुल्यधिया चार्वञ्चुधीरो रिपुः सुहृत् ॥ २० ॥

तथा वर्ण्योऽर्थो धर्मादिभिस्तुल्यानां पदार्थानां शोभया चार्वञ्चुधीरो वा

शत्रुर्वा मित्रं वा भणनीयः। यथा—

भवद्यशोभरो भाति स्मेरकुन्देन्दुसुन्दरः।
हारतारकमन्दारकैलासोदरसोदरः॥
कर्पूरपूरस्क्चौरः शरदभ्रप्रमारिपुः।
ऐरावततुषाराद्रिशेषमित्रं क्षमापते॥

पुनर्विशेषेणोपायान्तरमाह—

गुणात् श्रिया युतभ्राजिरोचिष्णुद्योतितादयः।

गुणाद्वर्ण्यवर्णादेः परतः श्रीशब्दस्तथैतदुपलक्षणात् लक्ष्मीच्छायाशोभाकलाकान्तिभावप्रत्ययादयः कार्याः, ततस्तत्परतः समासेन युतार्था भ्राजिष्णुरोचिष्णुद्योतितार्थादयश्च। क्वापि श्रीप्रभृतिशब्दान् विनापि केवलगुणादेव परतस्तथा, क्वचिदसमासेनापि युतार्थादयो योज्याः। यथा-

शोणश्रीसंयुतो भानुर्वृत्तलक्ष्मीसमन्वितः।
अंशूनां शोभया कीर्णो गगनस्थितिसङ्गतः॥
श्यामलद्युतिविभ्राजी गर्जिरोचिष्णुवैभवः।
विद्युता द्योतितः प्रीतिं स्तनयित्नुस्तनोत्ययम्॥

तुल्यादमी सदृग्जिष्णुमुख्याः पूर्वं जितादयः॥ २१॥

तुल्याद्वर्ण्यस्य वर्णादिभिः समानात् परतोऽमी पूर्वोक्तरीत्या युतार्थाद्यास्तथा सदृगर्थाश्च जिष्णुजैत्रजयिजित्वरजितमुख्याश्च तथैतदुपलक्षणात् स्पर्द्धिधिक्कारिनिर्भर्त्सकविडम्बनतर्जकादयो योज्याः, तथा तुल्यात्पूर्वं जित-भर्त्सित-विडम्बित-धिक्कृत-न्यक्कृत-निकृत-पराभूत-अवहेलित-अवगणित-अवमानित-तिरस्कृत-अधःकृत-तर्जितादयो योज्याः। यथा—

चण्डश्रीसंयुता कीर्तिः कर्पूरभ्राजिवैभवा।
यस्य गङ्गोर्मिरोचिष्णुः कुन्दश्रीद्योतिता बभौ॥
कैलाससदृशं रेजे चिष्णुकह्लाशुजिष्णुभम्।
यद्यशो विधुधिक्कारि तुषाराद्रिविडम्बनम्॥
जितपार्वणशीतांशु पराभूतभवाचलम्।
निर्भर्त्सिततुषाराद्रि भाति भूप भवद्यशः॥

इति श्रीजिनदत्तसूरिशिष्यपण्डितश्रीमदमरचन्द्रविरचितायां काव्यकल्पलताकविशिक्षावृत्तौ छन्दःसिद्धिप्रताने प्रथमेऽनुष्टुप्शासनः स्तबकः प्रथमः॥

अथ छन्दोऽभ्यासविधिः ।

अआ इई उऊ अंअः ह्रस्वदीर्घव्यवस्थया ।
काव्येकव्यञ्जनोक्तेन छन्दसां परिपाटिका ॥ २२ ॥

अआ प्रथमे पादे, इई द्वितीये पादे, उऊ तृतीये पादे, अनुस्वाराकारौ चतुर्थे पादे लघुस्थाने ह्रस्वो गुरुस्थाने दीर्घ इत्यनया व्यवस्थया ककारादिहकारान्तानां मध्यादेकव्यञ्जनोच्चारितेन पद्येन पुनः पुनः परिवर्तनं क्रियते । एकाक्षरादि सप्ताक्षरान्तं छन्दः कविभिर्बाहुल्येनाऽप्रयुक्तत्वान्नात्र लिखितम् । अष्टाक्षरं विषमवृत्तं पथ्यावक्त्रं यथा—

का का का का क का का का की की की की कि की कि की ।
कू कू कू कू कु कू कू कू कं कं कं कं क कं क कम् ॥

एवं सर्वत्र व्यञ्जनैः ।

नवाक्षरम्—रो नरौ भवति भद्रिका । रेण जेन रेण कामिनी ।

दशाक्षरम्—वेदैर्मत्ता मभसगयुक्ता । मात्त्यो गो यदि पणवो बाणैः ।

एकादशाक्षरम्—स्यादिन्द्रवज्रा ततजा गुरू चेत् ।

का का क का का क क का क का का की की कि की की कि कि की कि की की ।
कू कू कु कू कू कु कु कू कु कू कू कं कं क कं कं क क कं क कं कम् ॥

एवं सर्वत्र छन्दःसु ज्ञेयम् । उपेन्द्रवज्रा जतजा गयुग्मम् । इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोरन्योन्याङ्घ्रिमेलनमुपजातिर्भवेत्, इन्द्रवंशावंशस्थयोरपि । रान्नरौ लघुगुरू रथोद्धता । स्वागता तु रनभाद् गुरुयुग्मम् । वेदैश्छिन्ना शालिनी मस्ततौ गौ । उपस्थिता-तजभला गयुता । तानां त्रयं गो लयग्राहिसंज्ञम् । दोधकमुक्तमिदं भभभाद्गौ । सससा लगुरू विदुषी मता । तो जौ लगुरू यदि मोटनकम् । म्भौ न्लौ वेदैर्भ्रमरविलसितम् ।

द्वादशाक्षरम्—ख्यातेन्द्रवंशा ततजैरसंयुतैः । वदन्ति वंशस्थमिदं जतौ जरौ । द्रुतविलम्बितमत्र नभौ भरौ । इह तोटकमम्बुधिसैः प्रथितम् । चतुर्भिर्यकारैर्भुजङ्गप्रयातम् । स्मृता स्रग्विणी रैश्चतुर्भिर्युता । तभौ ज्रौ यदा तु ललिता भवेत्तदा । प्रमिताक्षरा सगणतो जससैः । परिकीर्तितं कैकिरवं सयौ स्यौ ।

त्रयोदशाक्षरम्—त्रिच्छेदा मनजरगैः प्रहर्षिणीयम् । जतौ सजौ गो भवति मञ्जुभाषिणी । सजसा जगौ यदि तदा तु नन्दिनी । सजसा सगौ यदि तदा कुटजं स्यात् । गदितं छन्दन्तं सयसा जगौ यदा ।

चतुर्दशाक्षरम्—उक्ता वसन्ततिलका तभजा जगौ गः । भवेल्लक्ष्मीमतीयं ग्मौ ततौ गद्वयेन ।

पञ्चदशाक्षरम्—रसयतिरियमुक्ता मालिनी नौ मयौ यः ।

सप्तदशाक्षरम्—गुहास्यैर्विश्रान्तिर्यमनसभला गः शिखरिणी । यतिर्वसुग्रहा जसौ जसयलाश्च पृथ्वी गुरुः । मन्दाक्रान्ता मभनततगा गो यतिर्वेदषड्भिः । नसमरसला गः षड्वेदैर्हयैर्हरिणी मता ।

एकोनविंशाक्षरम्—आदित्यैर्यदि मः सजौ सततगाः शार्दूलविक्रीडितम् ।

एकविंशत्यक्षरम्—विज्ञेया स्रग्धराऽसौ मरभनययया वाह्ववाहैर्यतिश्चेत् ।

अर्द्धसमम्—अयुजि ननरजा भवन्ति पादे युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा । विषमे ससजा गुरु समे स्युः सभरा यौ यदि मालभारिणी सा । एतावौपच्छन्दसिकभेदौ । विषमे ससजा गुरुः समे सभरा लगौ तु तदा प्रबोधिता, अयं वैतालीयभेदः ।

अथ आर्यालक्षणम्—

यस्यां सततचतुष्कलगणा गुरुश्च अगणो न विषमे स्यात् ।
जः षष्ठोऽर्धे नलघुकौ पूर्वार्द्धे जगुरिमामार्याम् ॥ २३ ॥
षष्ठे द्वितीयलात् परके न्ले मुखलाच्च यदिह पदघटना ।
अपरार्धे पञ्चमके मुखलादिह भवति षष्ठो लः ॥ २४ ॥

अन्यत् आर्याछन्दो मत्कृतच्छन्दोरत्नावल्यां ज्ञेयमिति । पुनश्छन्दोऽभ्यासोपायमाह—

चतुष्कतद्धिताख्यातकृत्स्यादिस्यादिसम्भवैः ।
कर्तृकर्मादिसिस्यादिविभक्त्युत्थविशेषजैः ॥ २५ ॥
समाससंश्रितैर्नाममालोत्थैर्यौगिकैरपि ।
निरर्थैरर्थसंयुक्तैर्लाटानुप्राससंयुतैः ॥ २६ ॥
षड्भाषासम्भवैः शब्दैरभ्यसेच्छन्दभेदजैः ।

शब्दैरिति सर्वत्र सम्बन्धनीयम् । चतुष्कशब्दैर्यथा—

दण्डाग्रं सा गता नारी दधीदं हि नदीयते ।
मधूदकं वधूढा सा तवेहा सेयमङ्गना ॥

तद्धितशब्दैर्यथा—

इदानीमधुना सद्यः कुत्र यत्र यथा तथा ।
सर्वथा सर्वदा धीमान् बहुधाऽनेकधा कथम् ॥

आख्यातशब्दैर्यथा—

करोति तनुते वेत्ति वक्ति जानाति पृच्छति ।
भुङ्क्ते भक्षयति स्नाति स्तौति रौति न याति च ॥

कृत्शब्दैर्यथा—

अलङ्करिष्णुर्वन्दारुभासुरस्पृहयालवः ।
संविधाय विधातुं स भेजिवान् कृतवानपि ॥

स्यादिशब्दैर्यथा—

हंसो हंसौ शुभौ हंसा हंसं हंसौ च हंसकान् ।
हंसेन वरहंसाभ्यां हंसैर्हंसाय शोभिने ॥
हंसाभ्यां राजहंसेभ्यो हंसात् हंसस्य हंसयोः ।
हंसानां प्रवरे हंसे हंसयोर्हंसकेष्वपि ॥
बाला बाले वरा बाला बालां बाले मनोरमे ।

बाला बालया बालाभ्यां बालाभिः प्रतिवासरम् ॥
बालायै वरबालाभ्यां बालाभ्यस्तदनन्तरम् ।
बालाया वरबालाभ्यां बालाभ्योऽपि निरन्तरम् ॥
बालाया बालयोर्नित्यं बालानां विभ्रमस्पृशाम् ।
बालायां बालयोरेव बालासु सकलास्वपि ॥

त्यादिशब्दैर्यथा—

करोति कुरुते नित्यं ते कुर्वन्ति करोषि किम् ।
कुरुथः कुरुथ स्पष्टं करोमि वितनोमि च ॥
कुर्वः कुर्मो वयं कार्यं कुरुते कार्यमुत्तमः ।
कुर्वाते कुर्वते देवाः कुरुषे त्वं रुषोज्झितः ॥
कुर्वाथे कुरुध्वे कुर्वे कुर्वहे कुर्महे वयम् ॥

एवं सर्वकालविभक्तिषु । कर्तृकर्मादिशब्दैर्यथा—

कटं करोति दत्तोऽयं गुर्वीदत्ते द्विजाय गाम् ।
वृक्षात्पतन्ति पर्णानि राज्ञो धर्मे दृढा मतिः ॥

स्यादिविभक्तिविशेषजैर्यथा—

प्रविशन्ति पुरे कुन्ता हे शिष्य पठ सर्वदा ।
मातरं मातुरस्मार्षीत मातुरध्येति मातरम् ॥

त्यादिविभक्तिविशेषजैर्यथा—

स्म पुराधीयते तेनेति ह स्म कथयत्यदः ।
वसन्तीह पुरा छात्रा राघवो भाषते तदा ॥
ऊषुरत्र पुरा छात्रा बभाषे राघवस्तदा ।
पुराऽवसन्निह च्छात्रास्तदाऽभाषत राघवः ॥
पुराऽवात्सुरिह च्छात्रास्तदाऽभाषिष्ट राघवः ।
यावद् भुङ्क्ते पुरा भुङ्क्ते पुरा श्वो भुङ्क्त इत्यपि ॥

समाससंभिन्नैर्यथा—

नीलोत्पलं जरद्धस्ती केवलान्नं नवोदकम् ।
पञ्चपूली सप्तशाखो गोहितं ग्रामनिर्गतः ॥
आरूढवानरो वृक्षः पलाशधवपिप्पलाः ।
पीतच्छत्रोपानहं स्यादुपकुम्भमधिस्त्रि च ॥

नाममालाशब्दैर्यथा—

धात्री वसुन्धरा भूमिः काननं विपिनं वनम् ।
राजा पृथ्वीपतिर्भूपः समुद्रोऽम्बुधिवारिधी ॥

यौगिकशब्दैर्यथा—

क्षितीशः क्ष्मापतिः क्ष्मापः क्षोणीनाथः क्षमापतिः ।
लक्ष्मीशः श्रीपतिः श्रीपः स्वर्गीशः स्वर्गनायकः ॥

निरर्थैर्यथा—

सकाकाधमसाराधसमासाविहरादरा ।
सगावगायरासासोरानोरासकर्धामधी ॥

सार्थकैर्यथा—

तर्णको वर्णकश्चैव कर्णकश्चित्रपर्णकः ।
कुण्डं मुण्डं महामोकं स्तोकं सङ्कुलसङ्कुरौ ॥

लाटानुप्राससम्भवैर्यथा—

यामिनीं यामिनीनाथो मेदिनीं मेदिनीश्वरः ।
नलिनीं नलिनीकान्तस्तोषयामास तोषवान् ॥

षड्भाषासंश्रितैर्यथा—

संस्कृतं प्राकृतञ्चैव शौरसेनी च मागधी ।
पैशाचिकी चाऽपभ्रंशं षड् भाषाः परिकीर्तिताः ॥

संस्कृतं प्रस्तुतोक्तमेव । प्राकृतभवैर्यथा—

सम्पया सरिया एसा दीहाऊ धणुहं धिणू ।
वीसा तीसा कुहो किम्पि केसुयं किं सुयं तहा ॥
सम्पत्सरिदेषा दीर्घायुर्धनुधन्वेनुः ।
विंशतिस्त्रिंशत्कुतः किमपि किंशुकं किं श्रुतं तथा ॥

शौरसेनीभवैर्यथा—

कुदो अन्देउरं दाव पदिण्णापुव्वं कधम् ।
णाधो भविय भोदूण भविस्सदि करिस्सदि ॥
कुतः अन्तःपुरं तावत्प्रतिज्ञापूर्वं कथम् ।
नाथो भविता भूत्वा भविष्यति करिष्यति ॥

मागधीशब्दैर्यथा—

एते शुपुलिसे विज्जाहले जाणादि शुत्थिदे ।
कञ्जका वलणं पञ्ञा पञ्ञाहं पञ्ञवज्जिदे ॥
एष सुपुरुषः विद्याधरो जानाति सुस्थितः ।
कन्यका वरणं प्रज्ञा पुण्याहं पुण्यवर्जितः ।

पैशाचीभवैर्यथा—

कुतुम्बकं हितपकं जातिसो तातिसो गुनो ।
भरिआ कसटं सक्को सङ्घो गन्तून पब्बती ॥
कुटुम्बकं हृदयं यादृशः तादृशः गुणः ।
नार्या कष्टं स्वर्गः सङ्घः गत्वा पार्वती ॥

अपभ्रंशभवैर्यथा—

: : तच्छे गिरिहिं जोसो जिमल्लम्मुलु संकुरु ।
जहिं तहिं सामि यहो कहांहु सव आगदो ॥

सरः गिरिः यथा षण्मुखः शङ्करः ।
यत्र तत्र स्वामिन् अहो कुतः भगवन् आगतः ॥

शब्दभेदजैर्यथा—

वर्णनिकस्य शब्दस्य सर्वान् नयगवस्वरैः ॥ २७ ॥
संयोज्य जनिता ये ते शब्दाः स्युः शब्दभेदजाः ।
अनुप्रासेषु चित्रेषु सोपयोगा भवन्त्यमी ॥ २८ ॥

यथा—

का: क्रूरः किरिः कीरः क्रूरः कुररकोरकौ ।
कुर्कुरः कर्करः कारा राका रङ्कोऽङ्कुरः करी ॥
रिरी रोरौ रिराकारः करीराकररङ्कुकाः ।
काककेकिककङ्कोककारकोकाङ्ककेकराः ॥

पुनरुपायान्तरमाह—

कथापुरादिसर्वार्थदिनकृत्यादिवर्णनैः ।
लोकानां दृष्टचेष्टाभिः छन्दोऽभ्यासं समर्थयेत् ॥ २९ ॥

कथा रामायणभारतादयः । कथाभिर्यथा—

अस्त्ययोध्या पराऽयोध्या पुरी स्वर्गपुरीसमा ।
तस्यां दशरथो राजा समभूद् भूरिविक्रमः ॥
तनयाः समजायन्त चत्वारस्तस्य भूपतेः ।
रामो लक्ष्मणभरतशत्रुघ्न इति नामभिः ॥ इत्यादि ।

पुरादिवर्णनैर्यथा—

पुरनृपकुमारमन्त्रिप्रयाणरणदूतजलधिवनगिरयः ।
रविचन्द्रोदयपरिणयऋतुमधुजलकेलिरतविरहाः ॥
ध्वस्तध्वान्तभरं (?)रत्नवैभवविस्मेरदृग्भिः ।
राजधानी दिनस्येव तत्पुरं द्योतते सदा ॥ इत्यादि ।

सर्वार्थवर्णनैः, ये केपि पदार्था दृग्गोचरीभवन्ति ते वर्ण्याः, यथा—

स्थाली भाति विशालेयं सिद्धान्नपरिपूरिता ।
भूरिकर्पूरसौरभ्यैरम्भोभिः शोभते घटः ॥

दिनकृत्यवर्णनैर्यथा—

अयमुद्यमवान् ब्राह्मे मुहूर्ते निद्रयोज्झितः ।
सद्यः शय्यां परित्यज्य चक्रे देवगुरुस्मृतिम् ॥
नमस्कारपरावर्तपरायणमनाः क्षणम् ।
स्थित्वा बाह्यभुवं गत्वा देहचिन्तां विनिर्ममे ॥
सदनं पुनरागत्य विदधे दन्तधावनम् ।
स्नानमाधाय शुद्धात्माऽनर्च देवं जगद्गुरुम् ॥ इत्यादि ।

लोकानां या चेष्टा दृश्यते सा सा काव्यबन्धे न कार्या, यथा—

पुष्पाणि पाणिदेशेऽसौ हस्त्वा क्रीणाति कामुकः ।
ताम्बूलिकोऽपि ताम्बूलमस्य पणपार्श्वयत्यसौ ॥
मिश्रेण समसराल्पमयमारचयत्यहो ।
अयं हृष्टो हसत्युच्चैरयं गायति गायनः ॥

पुनरपायान्तरमाह—

तदर्थान्यपदैः स्यान्यश्लोकार्थपरिवर्तनात् ।
तत्रैव छन्दस्यभ्यस्येदन्यच्छन्दोन्तरेष्वपि(१) ॥ ३० ॥

स्वकृतं परकृतं वा श्लोकं तदर्थेन च नवैः पदैस्तेनैव छन्दसा छन्दोऽन्तरैर्वा परिवर्तयेत् ।
यथा तत्रैव छन्दसि—

प्रत्यर्थिपृथिवीपालतमोजालदिवाकरः ।
नीतिमत्तिपर्जन्यो राजते पृथिवीपतिः ॥
प्रत्यनीकावनीकान्तध्वान्तविध्वंसनांशुमान् ।
नयवल्लिवनाम्भोदः शोभते भूमिवल्लभः ॥
प्रतिपक्षक्ष्मानाथतिमिरोन्माथभानुमान् ।
न्यायवल्लीपयोवाहः स विभाति भुवो विभुः ॥

छन्दोन्तरैर्यथा—

प्रत्यर्थिपृथ्वीह्रदयाधिनाथध्वान्तौघविध्वंसनभासरेशः ।
सन्नीतिवल्लीवननीरवाहो विश्वम्भरायाः दयितो विभाति ॥
दुर्धर्षारिधरणीधवोद्धतध्वान्तमण्डलविखण्डनांशुमान् ।
नीतिवल्लिवननूतनाम्बुदो मेदिनीविभुरसौ विभासते ॥
क्रूरारातिक्ष्मापजातिप्रतानध्वान्तस्तोमध्वंसनव्योमरत्नम् ।
न्यायोन्मीलद्वल्लिवन्याम्बुवाहो भूभामिन्याः वल्लभो भासतेऽसौ ॥
दृप्यद्विरोधिधरणीदयितान्धकारप्राग्भारतारमददारुणतीक्ष्णभानुः ।
सन्न्यायवल्लिवननूतनतोयवाहो विभ्राजते वसुमतीयुवतीभुजङ्गः ॥

मालिन्यामेव यथा—

अवनिधवकिरीटन्यस्तवैदूर्यरत्नद्युतिमिषमधुपालीसेव्यपादारविन्दः ।
निखिलनृपतिचूडामाल्यसौरभ्यलुभ्यन्मधुपयुवतिराजीभाव्यमानाङ्घ्रिपीठः ॥
अतुलधरणिपालश्रेणिवेणिप्रसूनप्रभूमरमकरन्दस्नातपादारविन्दः ।
प्रणमदवनिनाथोत्तंसमाणिक्यमालाकिरणघुसृणनीरस्नातपादाब्जयुग्मः ॥
नमदखिलधरित्रीनायचूडाकिरीटस्फटिककिरणमालासेव्यमानाङ्घ्रिपद्मः ।
निजचरणनखांशुव्याजकाश्मीरपङ्कक्षणतिलकितनम्रीभूतभूपालफालः ॥
नतनृपतिकिरीटस्फारमाणिक्यमालास्फुरदरुणमयूखद्योतमानाङ्घ्रिपीठः ।

(१) तत्रैव छन्दसा छन्दोन्तरैर्वा परिवर्तयेत्-इति ख० पुस्तके पाठः ।

प्रणतनृपतिराजीमौलिकोटीरकोटीस्फटिकरुचिजलान्तःशोभमानाङ्घ्रिपद्मः ॥

एवं परकृतान्यपि काव्यानि पदान्तरैश्छन्दोन्तरैश्छन्दःसिद्धये परावर्तयेत् ।

सङ्क्षेपेन छन्दसां ज्ञानोपायमाह—

कियन्मात्रेषु सिद्धेषु छन्दःस्वभ्यासतः सुधीः ।
शेषाणां छन्दसां सिध्यै छन्दोमर्माणि चिन्तयेत् ॥ ३१ ॥

यथा—भद्रिकायामन्ते गलाभ्यां रथोद्धता । इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोरन्तगुरोः प्रागधिकलघुना इन्द्रवंशावंशस्थे भवतः । विद्युन्मालायामन्त्यवर्णद्वयात् प्राक् लघुना मोटकम् । मोटके पूर्वगुरुस्थाने लाभ्यां तोटकम् । रथोद्धतायामादौ गुरुणा ललिता । वंशस्थे सप्ताक्षराग्रे लघुना मञ्जुभाषिणी । रथोद्धतायामादौ लाभ्यां नन्दिनी । स्वागतायां प्रथमं लाभ्यां कुटजम् । वंशस्थे पूर्वलघुना द्रुतविलम्बितम् । इन्द्रवज्रायां चतुरक्षराग्रे नगणेन वसन्ततिलका । शालिन्यां चतुरक्षरान्ते चतुर्गुरुमिश्रिता । वसन्ततिलकायाः प्रान्तगुरोः प्राक् लघुना मृदङ्गकः । शिखरिण्याः प्रान्तगुरोः प्राक् लघुद्वयस्थाने गुरुणा जयानन्दम् । शालिन्यां चतुरक्षराग्रे नसाभ्यां मन्दाक्रान्ता । लक्ष्म्यां सप्ताक्षरप्रान्ते नगाभ्यां काञ्ची । मन्दाक्रान्तायां चतुरक्षराग्रे लघुना चन्द्रलेखा । मन्दाक्रान्तायां चतुरक्षराग्रे गुरुणा कुसुमितलतावेल्लिता । हरिण्यामादौ लघुना ललितम् । मन्दाक्रान्तायामादौ लगाभ्यां मेघविस्फूर्जिता । शार्दूले आद्यगुरुस्थाने लाभ्यां मत्तेभविक्रीडितम् । शार्दूलस्य प्रान्तचतुरक्षरस्थाने सगणेन शार्दूलललितम् । मेघविस्फूर्जितायां षडक्षराग्रे लघुना शोभा । काञ्च्यां सप्ताक्षराग्रे लाभ्यां चित्रमाला । काञ्च्यां सप्ताक्षरान्ते नमगैः स्रग्धरा । काञ्च्यां सप्ताक्षराग्रे नगणेन स्रग्धरायामाद्यगुरुस्थाने लाभ्यां महास्रग्धरा । शार्दूलविक्रीडितान्ते सलगैर्विभ्रमगतिः । प्रमिताक्षरायामाद्यपञ्चाक्षरैः पर्यन्ते क्षिप्तैर्द्रुतविलम्बितम् । स्रग्धराया आद्यसप्ताक्षरैर्हरिण्याः प्रान्तसप्ताक्षरैर्जया । स्रग्धराया आद्यसप्ताक्षरैः शार्दूलस्य प्रान्तसप्ताक्षरैर्ज्योत्स्ना । मालिन्या आद्याष्टाक्षरैः शार्दूलस्य प्रान्तसप्ताक्षरैश्चन्द्रोद्योतः । मालिन्या आद्याष्टाक्षरैर्हरिण्याः प्रान्तसप्ताक्षरैरुपमालिनी । मन्दाक्रान्ताया आद्यदशाक्षरैः शिखरिण्याः प्रान्तषडक्षरैर्मदनललिता । शालिन्या आद्यचतुरक्षरैः शार्दूलस्य प्रान्तद्वादशाक्षरैः कामलता । मन्दाक्रान्ताया आद्यदशाक्षरैः शार्दूलस्य प्रान्तसप्ताक्षरैर्हारिणी । हरिण्या आद्यदशाक्षरैः शालिन्याः प्रान्तसप्ताक्षरैः पद्मम् । हरिण्या आद्यदशाक्षरैः शार्दूलस्य प्रान्तसप्ताक्षरैः रोहिणी । स्रग्धराया आद्यसप्ताक्षरैः शार्दूलस्य प्रान्तैकादशाक्षरैः काञ्ची । चन्द्रलेखाया आद्यैकादशाक्षरैर्हरिण्याः प्रान्तसप्ताक्षरैः चलम् । चन्द्रलेखाया आद्यैकादशाक्षरैः शार्दूलस्य प्रान्तसप्ताक्षरैः केसरम् । हरिण्या आद्यैकादशाक्षरैः शालिन्याः प्रान्तसप्ताक्षरैश्चन्द्रमाला । शिखरिण्या आद्यद्वादशाक्षरैर्हरिण्याः प्रान्तसप्ताक्षरैर्मकरन्दिका । शिखरिण्या आद्यद्वादशाक्षरैः शार्दूलस्य प्रान्तसप्ताक्षरैः छाया । स्रग्धराया आद्यचतुर्दशाक्षरैः शिखरिण्याः प्रान्तषडक्षरैः सुवदना । इत्यादि स्वबुद्ध्याऽप्यूह्यम् ।

अथ यतिविशेषमाह—

पादान्ते आद्याक्षरविच्छिन्नपादान्तयोर्यतिः क्रियते ।
लुप्तालुप्तविभक्तिकयोः पुनरर्धे समाससन्धी न ॥ ३२ ॥

पादान्ते यथा—

शाश्वतानन्दरूपाय तमःस्तोमैकभास्वते ।
सर्वज्ञाय नमस्तस्मै कस्मैचित्परमात्मने ॥

न त्वेवम्—

नमस्तस्मै महादेवाय शशाङ्कार्धधारिणे । इति ।

लुप्तविभक्तिके यथा—

नमस्तुङ्गशिरश्चुम्बिचन्द्रचामरचारवे ।

अलुप्तविभक्तिके यथा—

वशीकृतजगत्कालं कण्ठेकालं नमाम्यहम् । इति ।

आद्याक्षरविच्छिन्ने लुप्तालुप्तविभक्तिके यथा—

उत्तुङ्गस्तनकलशद्वया नताङ्गी लोलाक्षी विपुलनितम्बशालिनी च ।
यक्षश्चक्रे जनकतनया स्नानपुण्योदकेषु । इत्यादि ।

श्लोकार्धेन समासो यथा—

सुरासुरशिरोरत्नराजिनीराजितक्रमः ।
जयत्यपारसंसारपारदृश्वा जिनेश्वरः ॥

न त्वेवम्—

सुरासुरशिरोरत्नस्फुरत्किरणमञ्जरी-
पिञ्जरीकृतपादाब्जद्वन्द्वं वन्दामहे शिवम् ॥

अर्धेन सन्धिर्यथा—

नमस्यामि सदोद्भूतमिन्धनीकृतमन्मथम् ।
ईश्वराख्यं परं ज्योतिरज्ञानतिमिरापहम् ॥

यतिं कुर्यात् पदान्तस्थां पदमध्येऽपि कुत्रचित् ।

यथा—

पर्यस्तं दृश्यचामीकरकनकतटे क्षिप्तशीतेतरांशौ । इत्यादि ।

यथा वा—

कूजत्कोयष्टिकोलाहलमुखरभुवः प्रान्तकान्तारदेशाः ।
हासो हस्ताग्रसंवाहनमपि तुलिताद्रीन्द्रसारद्विपोऽस्य ।
वैरञ्चानां तथोद्धारितचतुरक्र्चां चाननानां चतुर्णाम् ।
खड्गे पानीयमाह्लादयति हि महितं पक्षपाती पृषत्कः । इति ।

स्यात् पूर्वोत्तरभागस्थैकाक्षरत्वे तु नो यतिः ॥ ३३ ॥

पूर्वभागस्थैकाक्षरत्वे यथा—

एतस्या गण्डतलममलं गाहते चन्द्रकक्षाम् ।

एतासां राजति सुमनसां दामकण्ठावलम्बी । इति ।

उत्तरभागस्थैकाक्षरत्वे यथा—

सुराक्षरशिरोरत्ननिघृष्टचरणारविन्दः शिवः, इति ।

पादान्तेऽपि पदमध्ये न प्रायः क्रियते यतिः ।

यथा—

प्रणमत भवबन्धक्लेशनाशाय नारायणचरणसरोजद्वन्द्वमानन्दहेतुम् । इति ।

सन्धौ स्वरः क्वचित् पूर्वान्तवत् क्वचित् परादिवत् ॥ ३४ ॥

पूर्वान्तवद्यथा—

स्यादस्थानोपगतयमुनासङ्गमेवाऽभिरामा ।

जम्भारातीभकुम्भोद्भवमिव दधत इति ।

दिक्कालाद्यनवच्छिन्नाऽनन्तचिन्मात्रमूर्तये ।

परादिवद्यथा—

स्कन्धे विन्ध्याद्रिबुद्ध्या निकषति महिषस्याहितोऽसूनहार्षीत्—इति ।

न पूर्वोत्तरभागस्थैकाक्षरे स्वरसन्धयः ।

यथा—

अस्या वक्त्राब्जमवजितपूर्णेन्दुशोभं विभाति । इति ।

स्यात्सन्धौ व्यञ्जनं याद्यादेशोऽपि च परादिवत् ॥ ३५ ॥

सन्धौ व्यञ्जनं यथा—

शूलं शूलं तु गाढं प्रहर हर हृषीकेश केशोऽपि चक्रमक्रेणाकारि किन्ते—इति ।

याद्यादेशोपि यथा—

अच्छिन्नप्रसराणि नाथ भवतः पातालकुक्षौ यशां-

स्यद्यापि क्षपयन्ति कोकिलकुलच्छायाक्षपलं तमः । इति ।

वितत्यघनतुषारक्षोदशुभ्रास्तु दूर्वा-

स्वविरलपदमालामुज्ज्वलामुल्लिखन्तः । इति ।

सम्बद्धानामुत्तरेण पादेनैकस्वरस्पृशाम् ।

प्रादीनां पूर्वपादान्ते यतिर्न क्रियते क्वचित् ॥ ३६ ॥

यथा—

दुःखं मे प्रक्षिपति हृदये दुःसहस्त्वद्वियोगः ।

पूर्वपदसम्बद्धानामनेकाक्षराणां तु क्रियते ।

पूर्वपदसम्बद्धानां यथा—

श्रेयांसि बहुविघ्नानि भवन्ति महतामपि ।

अनेकाक्षराणां तु यथा—

दूरारूढप्रमोदं हसितमिव परिस्फुटमासां सखीभिः । इति ।

प्राक्पदाश्रितैकाक्षरं वादेः पूर्वं तु नो यतिः ॥ ३७ ॥

यथा—

स्वादु स्वच्छं च सलिलमिदं प्रीतये कस्य न स्यात् ।

अप्राप्तपदसम्बद्धस्यानेकाक्षरस्य तु पूर्वं भवति ।

यथा—

मन्दायन्ते न खलु सुहृदामभ्युपेतार्थकृत्याः ।
प्रत्यादेशादपि च मधुनो विस्मृतभ्रूविलासम् । इत्यादि ।

इत्याद्यौचित्यतो ज्ञेया यतिः श्रुतिसुखा बुधैः ॥ ३८ ॥

यदुक्तम्—

अबद्धयतिरपि मधुरा मनो हरति भारती ।
तमोनिचयसङ्काशा मत्तनादेव कोकिला ॥

इति श्री जिन० छन्दःसिद्धिप्रताने छन्दोऽभ्यासस्तबके द्वितीयः ॥

अथ छन्दःपूरणाय सामान्यशब्दाः ।

छन्दःस्वनुष्टुबमुख्येषु शब्दाः शीघ्रत्वसिद्धये ।
क्रमाक्रमोचिता ज्ञेयाः सामान्यैकाक्षरादिकाः ॥ ३९ ॥
प्रथमेऽनुष्टुभः पादे क्रमादेकाक्षरादयः ।
व्यतिक्रमाच्च कथ्यन्ते शब्दाः साधारणा यथा ॥ ४० ॥

[प्रथमैकाक्षरम्—श्री सं सन् द्राक् विश् भा नि श्राक् स्व उत् तत् ।

आद्याक्षरद्वयम्—श्रीमत् श्रेष्ठम् ज्येष्ठम् प्रेष्ठम् प्राज्यम् प्रौढम् सारम् स्फारम् तारम् स्तुत्यम् धुर्यम् वर्यम् रम्यम् काम्यम् कम्रम् कान्तम् हृद्यम् हारि मञ्जु चारु वल्गु सत्यम् नित्यम् कामम् वल्गत् वल्गत् स्फूर्जत् क्रीडत् सदा स्वयम् स्फुटम् ध्रुवम् भृशम् रयात् जवात् परम् वरम् महत् पटुः बहु स्फुरत् लसत् लुठत् चलत् ।

आद्याक्षरत्रयम्—निःशङ्कम् सच्छायः सच्छोभम् शोभाढ्यम् वेगेन श्रीप्राज्यम् विस्फूर्जत् विक्रीडत् प्रोद्दाम प्रोत्तुङ्ग प्रोत्ताल प्रक्रीडत् सपदि प्रकटम् विकसत् विलसत् निकामम् नितान्तम् प्रकामम् प्रसर्पत् उदञ्चि विसर्पि रयेण जवेन सर्वदा सर्वथा सर्वतः सत्वरम् निश्चितम् वेगतः विस्फुरत् प्रोल्लसत् ।

आद्याक्षरचतुष्टयम्—रयादेव जवादेव सर्वकालम् सुनिश्चितम् स्फारशोभः प्रभायुक्तः स्फूर्जच्छायः श्रियान्वितः ।

चतुर्णामग्रे एकाक्षरम्—हि तु न च स ।

चतुर्णामप्येऽक्षरद्वयम्—रयात् स्वयम् स्फुटम् भृशम् सदा अन्वहं जवात् महत् वरम् परम् ध्रुवम् द्रुतम् स्फुरत् लसत् लुलत् मिलत् ललत् ।
चतुर्णामप्येऽक्षरत्रयम्—रयेण जवेन प्रभावविभावौ सशोभसलक्ष्मी वितानप्रपञ्चौ ।
चतुर्णामपि चतुरक्षराणि—रयादेव जवादेव घराभोगवसुश्रीकौ लसच्छ्लोकलसल्लक्ष्म्यौ स्फुरच्छोभस्फुरच्छायौ ।
अथ व्यतिक्रमेणाऽक्षराणि, अन्त्याक्षरम्—श्रीः चिर् पुष् शुष् ।
अन्त्याक्षरद्वयम्—सम्यक् वेगात् प्रौढम् प्राज्यम् सत्यम् नित्यम् कामम् कान्तम् श्रीमान् धामम् श्रेष्ठम् स्फारम् तारम् वर्ण्यम् हृद्यम् ।
अन्त्याक्षरत्रयम्—उत्तालः सहस्रश्रीः सश्रीकः उद्दामः शोभाढ्यः लक्ष्मीवान् बह्वायः सच्छायः सच्छोभः कान्यश्रीः वर्यश्रीः रम्यश्रीः ।
शब्दाः पूर्वोदिता एव व्यतिक्रमे चतुरक्षराः ।
अन्त्याक्षरपञ्चकम्—प्रसरश्रीकम् रुचिरच्छायम् स्फुटलक्ष्मीकम् रयतःसम्यक् वेगतः श्रीमान् कल्पायुक्तः सततकान्तः प्रकटच्छायः ।
अन्त्याक्षरषट्कम्—उद्भासितच्छायः चारुतरच्छायः स्फुरितलक्ष्मीकः रम्यतमश्रीकः प्रौढश्रिया युक्तः वरतराटोपः कान्ततमश्रीकः प्रकटशोभाढ्यः ।
सकलोऽपि पादः—समुल्लसितशोभाढ्यः चारुचमत्कलाशाली उपर्युपरितरस्फूर्तिः वल्गुवल्गत्पुरुश्रीः विभासंभारसंशोभी प्रभाप्रभावसम्भाव्यः विभाप्राग्भारसारश्रीः रोचिःसञ्चयरोचिष्णुः ।]

> द्वितीयेऽनुष्टुभः पादे यायदेयाऽक्षरत्रयम् ।
> विशेयं पूर्वपादोक्तं कथ्यन्ते चतुरक्षराः ॥ ४१ ॥

[सर्वकालम् सर्वदैव रयादेव जवादेव शोभायुक्तः अस्त्येव रयादिह जवादिह प्रौढलक्ष्मीः स्फूर्जच्छायः वसुश्रीकः चारुच्छायः वराभोगः महाभोगः प्रकटश्रीः विकटार्चिः ।
चतुर्णामपतः—पूर्वपादस्यैवाऽक्षरत्रयम् ।
चतुर्णामपि चत्वारि—रयादहो जवादहो मनोरमम् मनोहरम् समन्ततः अस्तीत्यपि वरद्युतिः महामहाः ।
अथ व्यतिक्रमेणाऽन्त्याक्षरम्—भाक् शुप् रुक् दृश् भृत् वृत् मद् यत् भू रुक् ज हि वै हे भो हर तत् स सा धा न्य सा व दो य म ये ओ ।
अन्त्याक्षरद्वयम्—स्फुटम् भृशम् द्रुतम् ध्रुवम् स्वयम् रयात् जवात् अलम् सदा सना शनैः अरम् परम् चिरात् शुभम् वरम् ।
अन्त्याक्षरत्रयम्—सर्वदा सर्वतः सर्वथा नित्यशः सत्वरम् सन्ततम् निश्चितम् वेगतः उच्चकैः अञ्जसा शीघ्रतः सुन्दरम् पेशलम् कोमलम् निर्मलं मञ्जुलम् ।

व्यतिक्रमेऽपि चतुरक्षरशब्दाः पूर्वोक्ता एव ।

अन्त्याक्षरपञ्चकम्—मञ्जुलस्थितिः सुन्दरद्युतिः प्रवरच्छविः श्रेष्ठवैभवः
कोमलक्रमः प्रसरद्रुचिः प्रभवत्प्रभः प्रसरद्रसः
कान्तिमण्डितम् द्युतिबन्धुरम् छविराजितम् प्रभयान्वितम्
नववैभवः विभवद्विभः स्फुरितोदयः विकटोच्छ्रयः ।

अन्त्याक्षरषट्कम्—सुन्दरदीधितिः अद्भुतवैभवः भूरितरद्युतिः उद्यतमाततिः
कान्तिनिकेतनम् हृद्यतमक्रमः चारुतरच्छविः अक्षिमहोत्सवः।

सकलपादः—रोचिर्निचयरोचितः कान्तकान्तिनिकेतनम् द्युतिमण्डलमण्डितः
विभावैभवभास्वरः विभवद्भूरिविभवो मनोहारितमक्रमः
महामहिममन्दिरम् महोदयमहोमयः ।

पादद्वयम्--

चमत्कारकरस्फारप्रभाप्राग्भारभासुरः ।
मनोरमतमक्रीडत्कान्तिमण्डलमण्डितः ।
मनोहरतरस्फूर्जद्दूर्जस्वलकलोज्ज्वलः ।
नयनानन्दनोद्दामरामणीयकमन्दिरम् ।
विस्फुरद्रश्मिविस्मेरविस्मयाविष्टविष्टपः ।
प्रीतिस्फीतिकरप्रेङ्खत्प्रभासंहतिमंहितः ।
मनोहारिमहोच्छ्रायकायच्छायचयान्वितः ।
अत्यद्भुतवपुःशोभासम्भ्रान्तभुवनत्रयः ।]

एवं साधारणैः शब्दैरौचित्येन नियोजितैः ।
दक्षाश्छन्दःसु सर्वेषु कुर्वन्ति पदयोजनाम् ॥ ५२ ॥

[अथेन्द्रवज्रायां पूर्वाक्षरद्वयम्—उद्यत् माद्यत् पश्यत् राजत् रङ्गत् सर्पत् भास्वत् ।
आद्यमक्षरत्रयम्—भ्राजिष्णु विभ्राजि रोचिष्णु प्रधानः प्रशस्य वर्द्धिष्णु संशोभि ।
आद्यमक्षरचतुष्टयम्—स्फारस्फुरत् प्रौढोल्लसत् वर्योद्यत् स्पष्टस्फुरत् ।
अक्षरपञ्चकम्—विस्मेरशोभः प्रोल्लासिलक्ष्मीः उत्सर्पिशोभः स्मेरप्ररोहत् ।
अक्षरपञ्चकात्--चटु दृढ गुरु नव वर स्फुट घन स्मितम् ।
अक्षरपञ्चकात्—निबिड बहुल रुचिर सुभग विमल प्रवर प्रकट प्रबल
प्रचुर प्रसृत प्रसभ प्रभवत् विलसत् विकसत् विहसत् विचरत्
प्रचरत् प्रसरत् ।
अन्त्याक्षरत्रयम्--प्रधान प्रशस्य प्रभाव विभाय प्रवीण शुभश्रीः परश्रीः
सुशोभः स्फुटश्रीः प्रसर्पत् प्ररोहत् विसर्पत् विकासि विलासि
विसर्पि विसारि ।
उपेन्द्रवज्रायां पूर्वाक्षरद्वयम्—लसत् मिलत् स्फुरत् ज्वलत् स्फुटम् ध्रुवम् ।
आद्यवर्णत्रयम्--प्रधान प्रशस्य प्रवीण धुरीण प्रवेक विकासि विसर्पि विलासि ।

आद्यवर्णचतुष्टयम्--वरोद्यत् स्फुटस्फुरत् परिस्फुरत् लसद्विभा मिलत्प्रभा ।

आद्याक्षरपञ्चकम्--उदारसर्पत् उदञ्चितश्रीः विसर्पिलक्ष्मीः विकासिशोभा वरप्ररोहत् । शेषमिन्द्रवज्रावत्, इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्राभ्यामुपजातिश्छन्दः ।

रथोद्धतायामाद्यमक्षरद्वयम्--प्राज्य स्फार प्रौढ स्पष्ट चारु हारि तार सार हृद्य रम्य सर्पि स्मेर ।

आद्याक्षरत्रयम्--विस्फुरत् सञ्चरत् प्रोल्लसत् पेलवम् सुन्दरम् मञ्जुलम् अद्भुत उत्कट उच्छ्रित ।

अक्षरत्रयाग्रे--नवलसत् दृढमिलत् वरतर नवमह गुरुतर गुरुतम ।

सप्तानामग्रे--मनोहरम् महामहः वरद्युतिः शुभच्छविः गुणालयः श्रिया युतः स्फुरन्महाः जयोच्छ्रितः गुणोज्ज्वलः ।

स्वागतायां सप्ताक्षराणि यावद्रथोद्धतावत् ।

अन्त्यवर्णचतुष्टयं यथा--स्फुटलक्ष्मीः गुणरम्यः प्रवरश्रीः वरशोभः रुचिरश्रीः परिसर्पत् नवराजत् वरवल्गत् ।

शालिन्यां प्रथमाक्षरद्वयम्--सत्यम् नित्यम् शश्वत् सर्पत् राजत् क्रीडत् रङ्गत् वलात् प्रेङ्खत् ।

आद्यमक्षरचतुष्टयम्--स्फारस्फूर्जत् लीलोन्मीलत् चारूच्चत् प्रौढप्रेङ्खत् उच्चैश्चञ्चत् वल्गुवल्गत् चञ्चल्लक्ष्मीः स्वच्छच्छायः ।

चतुर्णामक्षराणामग्रे--चारु हारि सर्पि स्मेर स्फार वल्गु रम्य नव्य ।

चतुर्णामग्रे--विस्फुरत् प्रोल्लसत् सञ्चरत् पेलव पेशल सुन्दर मञ्जुल प्रेङ्खित स्मेरित ।

सप्तानामग्रे--भ्राजमान राजमान स्फारशोभः शोभमानः दीप्तरूपः स्फाररूपः प्राप्तलीलः प्रौढलक्ष्मीः मञ्जुलश्रीः ।

वसन्ततिलकायां चतुर्णामक्षराणामग्रे लघ्वक्षरत्रयम्--सपदि प्रभवः प्रसरत् प्रवर विमल बहुल ।

चतुर्णामग्रे--दृढमिलत् परिलसत् वरमहाः वरगुणः नवरुचि प्रसृमर शुचितम वरतर परिमल परिचय सुनिबिड प्रतिपद प्रतिदिन । अन्यदिन्द्रवज्राप्रान्त्यपडक्षरवत् ज्ञातव्यम् ।

मालिन्यामाद्यमक्षरद्वयम्--बहु दृढ स्फुट घन ।

आद्यमक्षरत्रयम्--निबिड प्रसृत बहुल प्रवर ।

आद्यमक्षरचतुष्टयम्--प्रसृमर अविरल सुनिबिड घनतर ।

आद्यमक्षरपञ्चकम्--बहुलतम प्रकटतर अतिनिबिड अधिकशुभ ।

आद्यमक्षरषट्कम्--अविरलतम प्रसृमरतम बहुलनिबिड अधिकरुचिर ।

आद्याक्षराष्टकम्--अविरलतरसर्पत् अतिरुचिरविसर्पत् बहुलनिबिडराजत् प्रसृमरतरचञ्चत् ।

अष्टानामक्षराणामग्रे--हृद्य रम्य हार सार ।

अष्टानामग्रे—सप्रभः सच्छविः प्रोत्कट विस्फुरत् ।

एकादशानामग्रे—राजमान प्रौढशोभ प्राप्तलील स्फाररूप ।

व्यतिक्रमेणाऽन्त्याक्षरद्वयम्—रम्यं हृद्य सार चारु ।

अन्त्याक्षरत्रयम्—प्रधान प्रशस्य प्रवीण स्फुटश्रीः सशोभ वरश्रीः ।

चतुरक्षरास्त एव राजमानप्रभृतयः ।

अन्त्याक्षरपञ्चकम्—विभ्राजमान विस्फारशोभ विस्तीर्णलक्ष्मीः संशोभमान ।

अन्त्याक्षरसप्तकम्—राजमानप्रभाव द्योतमानप्रपञ्च स्फायमानस्वरूप श्रेणिसंरम्भरम्यम् ।

अन्त्याक्षरनवकम्—लीलारोचमानप्रपञ्च मालाशोभमानान्तरालम् शोभावैभवभ्राजमानम् राजीराजमानस्वरूपम् ।

अन्त्याक्षरदशकम्—विलासारम्भसंरम्भरम्यम् विभावाभोगसौभाग्ययुक्तम् समूहोल्लास्यमानप्रभावम् वितानोत्तायमानस्वरूपम् ।

अन्त्यैकादशाक्षराणि—परिणाहस्फीतलक्ष्मीविलासम् परिणाहभ्राजितोद्दामशोभम निकुरम्बभ्राजमानम् समुदायस्फायमानप्रमोदम् ।

शिखरिण्यामाद्यमक्षरद्वयम्—लसत् मिलत् चलत् लुठत् स्फुटम् भृशम् द्रुतम् भृशम् स्वयम् ।

आद्यमक्षरत्रयम्—विसर्पत् प्ररोहत् विराजत् नितान्तम् प्रकामम् स्फुटोद्यत् ।

आद्याक्षरचतुष्टयम्—स्फुरत्स्फूर्जत् स्फुरल्लक्ष्मीः विसर्पिश्रीः वरच्छायः नवोन्मीलत् परिक्रीडत् नवप्रेङ्खत् नवोद्भूत् ।

आद्यमक्षरषट्कम्—प्रकामस्फूर्जत् समुन्मीलल्लीला नवप्रेङ्खल्लक्ष्मीः परिस्फूर्जच्छायः स्फुटश्रीरोचिष्णुः ।

पण्णामग्रे—प्रसृमर विसृमर प्रकटित वरतर वरतम ।

षण्णामेवाग्रे—परिलसित नवललित प्रचुरतर निचिततर निचिततम ।

षण्णामग्रे—प्रबलविलसत् प्रचुरविचरत् नवपरिलसत् घनतरचरत् नवपरिलसत् घनपरिचरत्

पण्णामग्रे—प्रकटतरलक्ष्मीः विकसितनवश्रीः विशदतरशोभः ।

त्रयोदशानामग्रे—नवमहाः शुभरुचिः स्फुटगुणः विकसित विलसित ।

हरिण्यां पूर्वाक्षरषट्कम्—रुचिरविचरत् विमलविलसद् नवनवमिलत् ।

षण्णामग्रे—विभ्राजिष्णुः संवर्द्धिष्णुः नव्योन्मीलत् प्रौढक्रीडत् चारूद्भूत स्फारस्फूर्जत् ।

दशानामग्रे—प्रधान प्रशस्य प्रवीण प्ररूढ विसर्पि विसारि विलासि विराजि ।

दशानामग्रे—मनोहर विकस्वर नवोदित शुभोच्छ्रित प्रकाशित ।

दशानामग्रे—वरप्रचारत नवप्रसारत् विसर्पिरुचिः विलासिमहः ।

दशानामग्रे—विकस्वरवैभवः स्फुटस्फुरितोदयः प्रशस्यरुचिस्थितिः श्रिया परिलासितः ।

मन्दाक्रान्तायामाद्यमक्षरद्वयम्—उद्यत् माद्यत् राजत् रङ्गत् प्रेङ्खत् क्रीडत् भ्राजत् ।
आद्याक्षरचतुष्टयम्—स्फारस्फूर्जत् वल्गुवल्गत् उच्चैश्चञ्चत् लीलोन्मीलत् चञ्चल्लक्ष्मीः ।

चतुर्णामग्रे—बहु दृढ घन पर ।
चतुर्णामग्रे—निबिड बहुल प्रसृत स्फुरित रुचित ।
चतुर्णामग्रे—घनतर बहुतम सुनिबिड विसृमर ।
चतुर्णामग्रे—प्रवरविलसत् रुचिरविचरत् स्फुटतररुचिः बहुतममदः ।
दशानामग्रे शेषं मालिनीप्रान्त्यसप्ताक्षरवत् ।
आद्यवर्णदशकम्—उच्चैश्चेतोहरपरिलसत् विश्वानन्दप्रदसमुदयम् प्रौढप्रीतिप्रदविसृमर हर्षोत्कर्षप्रकटनलसत् ।

शार्दूलविक्रीडिते आद्यवर्णत्रयम्—प्रक्रीडत् प्रोन्मीलत् प्रस्फूर्जत् उत्प्रेङ्खत् नव्योद्यत् स्फारश्रीः चारुश्रीः लक्ष्मीवान् सच्छायः शोभावान् ।

आद्याक्षरचतुष्टयम्—चञ्चच्चारु रङ्गत्तुङ्ग प्रेङ्खत्तार स्मेरोद्दाम विभ्राजिष्णुः संवर्द्धिष्णु स्फारस्मेर ।
आद्यपञ्चाक्षराणि—लीलोन्मीलित उच्चैश्चुम्बित स्फारस्मेरित चारूदञ्चित ।
आद्यषडक्षराणि—उद्दामप्रसरत् प्रोत्तालप्रमिलत् प्रावीण्यप्रचलत् नव्योत्सर्पिरुचिः ।
षण्णामग्रे—प्रचारि प्रसारि विसर्पि मनोज्ञ प्रशस्य प्रधान प्ररोहि विलासि ।
नवानामग्रे—विलसत् विकसत् विहसत् विचरत् रुचिर सुभग बहुल विमल विभव ।
द्वादशानामग्रे—स्फारस्फुरत् स्फूर्जन्महाः क्रीडद्गुणः प्रौढोद्यत् रम्योद्यन् ।
द्वादशानामग्रे—प्रौढप्रसर्पत् भ्राजिष्णुलक्ष्मीः भास्वद्विभाव प्रौढप्रभाव स्फुटप्रकाश ।
पञ्चदशानामग्रे—सारद्युति सर्पद्गुण रङ्गद्रुचि तारोद्यत विभ्राजित संशोभित ।
स्रग्धरायां पूर्वं चतुरक्षराणि—स्फारस्फूर्जत् लीलोन्मीलत् सर्पल्लक्ष्मीः प्रोल्लासिश्रीः ।
चतुर्णामग्रे—प्रसर्पत् विराजत् स्फुटश्रीः वरेण्य प्रशस्य प्रधान ।
सप्तानामग्रे—वरतर स्फुटतम प्रसृमर विसृमर विकसित विलसित प्रकटित ।
एकादशानामग्रे—विलसत् विकसत् विचरत् सुभग विमल विशद बहुल रुचिर ।
चतुर्दशानामग्रे—वल्गुवल्गत् चारुचञ्चत् सारसर्पत् प्रौढलक्ष्मीः स्फारशोभ ।
अष्टादशानामग्रे—प्रकामम् नितान्तम् विसर्पत् प्रसर्पत् इत्यादि ।]
एवमन्यच्छन्दःस्वपि ज्ञेयम् ।

दीर्घह्रस्वादिद्वन्द्वगणप्रस्तारतः क्रमात् ।
ज्ञेयाः साधारणाः शब्दाः सर्वच्छन्दोऽभियुक्तये ॥ ४३ ॥

एते शब्दाः मत्कृतकाव्यकल्पलतापरिमलाद् ज्ञेयाः ।
इति श्रीजिनद० छन्दःसिद्धिप्रताने प्रथमे सामान्यशब्दस्तबकस्तृतीयः ।

अथ वादशिक्षा ।

वादेऽनुप्रासयुक्तोक्तिः स्वोत्कर्षः परगर्हणा ।
कुलशास्त्रादिसंप्रश्नः स्वशास्त्राध्ययनप्रथा ॥ ५४ ॥

अनुप्रासयुक्तोक्तिर्यथा—

जल्पामि कल्पामितधीर्भूमो भ्रूमोटनाश्रिताः ।
वदामि दामि भो जल्पिष्यामि श्यामितशात्रवः ॥
जल्पामोऽनल्पसम्बोधवादसादरनादभृत् ।
एवं शब्दाः सानुप्रासाश्चिन्त्या वादोक्तियुक्तये ॥

[कियन्तोऽपि सानुप्रासाः शब्दा यथा—

सूरि भूरि पूरित सूरीणाम् दूरि क्रुरी क्रूरीकृतम् दम्भ जम्भ रम्भ स्तम्भ मम्भ क्रूर दूर पूर सूर प्राण क्षोभ लोभ प्रेम स्थेम हेम क्षेम हेमया येमया येमहः ते महान्तः प्राज्ञ मान्य धान्य नान्य तान्यत्र्यत्रस्थापयन् भूप स्तूप धूप यूप कूप रूप सूपकार भूम्याम् धूम्याम् अवन्याम् वन्याम् गुर्वी उर्वी उर्वीधर क्षोणी श्रोणी शोणीकृत द्रोणी क्षमायाम् मायाम् छायाम् जायाम् सायान्धतमसम् व्योम सोम रोम स्तोम कोमल लोम कोमया यो महान् उक्ति युक्ति भुक्ति शुक्ति मुक्ति सोहम् मोहम् द्रोहम् दोहम् कोहङ्कारः दोह लोह दोहद सन्देह सन्दोह दुग्ध मुग्ध स्निग्ध विदग्ध दात्र गात्र पात्र क्षात्र नात्र छात्र मात्र शात्रव गोत्र स्तोत्र कोत्र पोत्र योत्र होत्र कुर्याम् माधुर्यम् चातुर्यम् तुर्यम् धुर्याम् काव्यम् श्राव्यम् नाव्यम् कव्यम् वाद नाद माद साद सादर छाद शाद वादः पाद मन्द वन्द ध्यान अध्यान ध्मान गान ज्ञान दान स्थान पान भान मान यान घोष जोष तोष दोष शोष पोष लोला कोला कोलाहल गोला दोला तोलन लोलुप मन्द्र चन्द्र सन्द्र चन्द्रमाः सान्द्र पद्र भद्र मद्र वाचः काच प्राचलत् साच वाचि काचित् साचि चाचाल चाचाट प्राचालीत् प्राणी वाणी याणी पाणी कृत्या भारत्या क्षारत्यागम् भाषा लाशा भावो नावो प्रस्ताव स्थावर दाव पावन भाव राव हाव सरस्वत्या सत्यापितमत्या इत्या पत्या मत्या रत्या गीर्वाण गीर्शाण कविता भविता सविता पविता रचिता पाता नैव दैव सैव धीर कीर क्षीर चीर जीरक तीर नीर वीर सीर हीर कोटीर कुटीर वानीर मरीरमण आरब्ध लब्ध स्तब्ध वर्ण कर्ण अर्णो वर्णक तर्णक अर्णक पर्णक अर्णव स्वर्ण पण्डित खण्डित दण्डित मण्डित मुग्ध बुद्ध रुद्ध शुद्ध प्रबुद्ध युद्ध उद्धव मारुती भारती भर्तती कृती कवि गवि छवि पवि रवि रिक्त सिक्त विविक्त द्वेधा त्रेधा वेधा मेधा मेधावी क्षात्र चतुर कोत्र क्षेत्र सेत्र वेत्र नेत्र पेत्र क्षत्र क्षेत्रज्ञ क्षेत्रज्ञ धर्म वर्म नर्म शर्म मर्म कर्म धर्म हर्म्य दक्ष कक्ष पक्ष वक्ष पक्ष रक्ष मक्ष कुशलत्व फल गल दल पल कपल फल पटुल हल गेय जेय देय श्रेय धेय नेय पेय हेय मेय विधेय पारीण प्रवीण धुरीण दर्प कर्पर स्वर्ण तर्पण दर्पण अर्पण सर्पण सर्प सर्प विनद छद पद मद रद गाम ताम स्थाम दान मान पान ग्लान हान स्नान भान सर्व गर्व खर्व पर्व चर्वण

अथर्वण अहङ्कार हुङ्कार ओङ्कार आकार कोप गोप साटोप रोप क्रोध बोध योध रोध शोध उत्कर्ष अमर्ष अपकर्ष काय उपाय ।]

स्वोत्कर्षो यथा—

ज्योतिषामिव तिग्मांशुस्ताराणामिव चन्द्रमाः ।
सैन्येशानामिव स्कन्दः कवीनामहमुत्तमः ॥

प्रशंसाहेतोः सारसङ्ग्रहो यथा—

वसूनां पावकश्चन्द्रस्ताराणां, ज्योतिषां रविः ।
रुद्राणां शङ्करो, यक्षरक्षसां धनदोऽपि च ॥
गन्धर्वाणां चित्ररथो, बृहस्पतिः पुरोधसाम् ।
महर्षीणां भृगुमुनिर्देवर्षीणां च नारदः ॥
सैन्येशानां कार्त्तिकेयो, मरीचिर्मरुतामपि ।
सिद्धानां कपिलो, व्यासो मुनीनां, वेगिनां मरुन् ॥
यादसां वरुणोऽनन्तो नागानां, रूपिणां स्मरः ।
सर्पाणां वासुकिः, शुक्रः कवीनां, नृपतिर्नृणाम् ॥
सर्वशस्त्रभृतां रामः, पाण्डवानां धनञ्जयः ।
सर्वायुधानां दम्भोलिः, पक्षिणां गरुडस्तथा ॥
उच्चैःश्रवास्तुरङ्गाणां गजानामभ्रमूपतिः ।
विद्यानामध्यात्मविद्या गायत्री छन्दसामपि ॥
झषाणां मकरः, सिंहो मृगाणां, कामधुग् गवाम् ।
पर्वतानां मेरुगिरिः, स्थावराणां हिमालयः ॥
नदीनां जह्नुतनया सरसां सरितांम्पतिः ।
अक्षराणामकारश्च भूतानामपि चेतना ॥
वेदानां सामवेदोऽपि मासानां मार्गशीर्षकः ।
यज्ञानां जपयज्ञश्च श्रीकृष्णः सर्वतापिनाम् ॥
वसन्तः सकलर्तूनामोषधीनां यवोऽपि च ।
तृणानां दर्भो, धातूनां स्वर्णं, खानां(१) मनस्तथा ॥
प्रताप्यः पर्जन्यो भुवनभवने जीवनसृजां
तपांशुर्भिन्दानां, पवनतपनं द्युतिमताम् ।
त्रिदेवी स्वर्लोकिर्मणिसमुदयानां सुमणि-
र्द्रुमाणां कल्पद्रुः, शशिनिवहानामहमरो ॥

इतोऽपामपि मर्त्यानामुत्कर्षायोपमामात्रेतानि कल्पनीयानि । यथा—

पीयूषमोषधिषु, वारिषु कल्पवारां,
चिन्तामणिर्मणिषु, धेनुषु कामधेनुः ।

---

(१) इन्द्रियाणाम् ।

ध्यानं तपस्सु, सुकृतेषु कृपा, व्रतेषु
  ब्रह्मव्रतं, क्षितिपतिस्त्वमुरीकरोतु ॥
कृपो विपाणग्रहलोस्तनोत्यहो
  जयेहया जम्भनिशुम्भकुम्भिनः ।
मया समं तत्त्वमतत्त्ववित्तमो
  मुधा कृतोन्मादविवादसादरः ॥
त्वयाऽब्धेरारब्धं करचरणचारेण तरणं
  करेणोपक्रान्तं स्थगनकरणं चाऽम्बरमणेः ।
शिरोग्रेण स्वर्गाचलदलनमङ्गीकृतमहो
  मदोग्रेण ध्याता यदिह मम वादेन समता ॥
यदामो यद्दामोदर(१)पदसरिद्वीचिवटल-
  प्रगल्भाभिर्वाग्भिर्भवति मतिर्हाने सति पुनः ।
तदन्धाग्रे नृत्यं बधिरपुरुषे मन्त्रकरणं
  दृपत्पेपोत्कर्षो गगनहननं मुष्टिनिवहैः ॥
प्रारेभे सिकताकणाशनमिदं प्रोद्दामदावानल-
  ज्वालालिङ्गनमुग्रशेषतरलव्यालावलीखेलनम् ।
सन्तप्तत्रपुपानकर्म भवता यद्विश्वविश्वम्भरा-
  विद्वद्वन्द्यपदद्वयस्य मम भो वादोक्तिरङ्गीकृता ॥
पर्शान्द्रपक्षैरवतंसकाङ्क्षा स्वदन्तिदन्तैः सितकुण्डलाशा ।
गजास्यकुम्भस्थलमौक्तिकौघैर्हारस्पृहा मञ्जयमीहसे यत् ॥
हस्तप्रस्तरताडनेन हि कृतः कृष्णाहिरुच्चत्फणः
  सिंहः स्वांह्रिमहाप्रहारविधिना सप्तः सुखं बोधितः ।
वातस्याऽभिमुखस्थितेन भवता दावाग्निरुज्ज्वालितो
  वादोन्मादवशंवदेन यदहं साटोपमाकोपितः ॥
जातिः सातिशया तव स्फुरति का श्रीसङ्कुलं किं कुलं
  देशः क्लेशनिवेशलेशरहितः कः सुन्दरं किं पुरम् ।
शास्त्रेष्वत्र पवित्रता मतिरपि प्रौढप्ररूढैर्गिरां
  भारैः सारतरं विशारद ! वद प्रीत्यै मम प्रोन्मदः ॥
किं त्वं लक्षणदक्षिणोऽसि किमु वा साहित्यसौहित्यभूः
  छन्दःकन्दलितोऽसि किं च किमु वाऽलङ्कारसारस्थितिः ।
किं वा तर्हि वितर्ककर्कशमना: किं ज्ञानविज्ञानवान्
  यज्जानासि सभां जयेयमिति भोः सत्यं सगर्वं वद ॥
सर्वव्याकरणार्णवान्तरमपि क्षोभोद्यमैर्निर्मला
  छन्दःपारवणोरियतावपि विद्याऽलङ्कारतारप्रभा ।

(१) विष्णुपदम् ।

पट्कर्मीमकरन्दसङ्गलहरीभिः स्फूर्जत्कलाशालिनी
काप्येषा मम शेमुषी हमनसां स्वान्तानि हन्तुं क्षमा ॥
अपि यस्य न कोऽपि रोपितपदो विद्वान् परप्रातिभ-
प्रौढिप्राभृतवीकरोति निभृतं भानोरिवोडुव्रजः ।
सोऽहं मोहतमःप्ररोहदमनः प्रागल्भ्यसम्यक्स्फुर-
द्वाग्दीप्तिप्रसरप्रकाशितबृहद्वृन्दारवृन्दारकः ॥

परगर्हणा यथा—

कृष्णसर्पस्य मण्डूकश्चपेटां दातुमुद्यतः ।
रे मूढ ! यन्मया सार्द्धं विवादं कर्तुमिच्छसि ॥

एवं वृषभः शरदन्तिनं विषाणैः प्रहर्तुं, द्विपो दन्ताभ्यां गिरिं पातयितुं, शशकः कराभ्यां सिंहस्कन्धकेसरान् क्रष्टुं, मूषकः स्वदन्तैर्मार्जारदंष्ट्रां पातयितुमुद्यत इत्यादि । यथा—

तुलया तोलनं मेरोः करेण स्थगनं रवेः ।
मानं व्योम्नोऽङ्गुलीभिर्वद् प्रेप्सुर्वदति मज्जयम् ॥

एवं बाहुभ्यामब्धेस्तरणम्, शिरसा गिरेर्भेदः, पद्भ्यां नद्याः प्रतिस्रोतोगतिरित्यादि । यथा—

इदं पाषाणदलनमन्धस्याऽऽदेशदर्शनम् ।
मन्त्रणं बधिरैर्मूढ ! त्वया वादं तनोमि यत् ॥

एवं जलविलोडनं, व्योमहननं, निर्द्धनदण्डनं मृगतृष्णायां जलादानमिति । यथा—

खड्गधारामसञ्चारमयश्चणकचर्वणम् ।
अङ्गारशयनं प्रेप्सुर्यस्त्वं मज्जयमीहसे ॥

एवं सिकताकणभुक्तिः, तप्तत्रपुपानं, दावानलज्वालालिङ्गनं, कृष्णसर्पमुखचुम्बनं, व्यालखेलनमित्यादि । यथा—

करेण काङ्क्षसि क्रष्टुं भूस्थः स्वर्गद्रुमञ्जरीम् ।
वादेन यदसौ मूढ ! जिघृक्षुर्मज्जयधियम् ॥

एवं शेषशेखरमणिं, गरुडपक्षैरवतंसम्, ऐरावणदन्तैस्ताडङ्कं, कृतान्तमहिषेण पानीयमानयितुं, सिंहदंष्ट्रया कण्डूमपनेतुमित्यादि । यथा—

सुखसुप्तस्त्वा सिंहः पादाघातेन बोधितः ।
यदहं वादवचनाटोपेन परिकोपितः ॥

एवं हस्ताघातेन कृष्णाहिरुत्फणीकृतः, वाताभिमुखस्थितेन दावाग्निर्ज्वालितः, शरीरसौख्याय कपिकच्छूलताऽऽलिङ्गिता, दुर्वासा दुर्वचनैः कोपित इत्यादि ।

कुलशाखादिसम्भवो यथा—

कस्मिन् कुले तवोत्पत्तिः कुत्र शास्त्रे परिश्रमः ।
कस्मादकस्मात् प्राप्तोऽत्र सर्वमेतत्प्रकाश्यताम् ॥

स्वशास्त्राध्ययनप्रथा यथा—

लक्षणे मम दक्षत्वं साहित्ये संहिता मतिः ।
तर्के कर्कशतात्पर्यं क्व शास्त्रे नास्ति मे श्रमः ॥

इत्याद्यनेकोल्लेखैः सर्वच्छन्दोभिर्वादोऽभ्यसनीयः ।

इति श्रीजिनदत्तसू० छन्दःसिद्धिप्रताने वादस्तबकश्चतुर्थः ॥

अथ वर्ण्यानि कथ्यन्ते तानि यानि कवीश्वरैः ।
महाकाव्यप्रभृतिषु प्रबन्धेषु ववन्धिरे ॥ ४५ ॥
राजाऽमात्यपुरोहितौ नृपवधू राजाङ्गजः सैन्यपो
देशग्रामपुरीसरोऽब्धिसरिदुद्यानान्यरण्याश्रमाः ।
मन्त्रो दूतरणप्रयाणमृगयाश्वेभर्त्विनेन्दूदया
वीवाहो विरहः स्वयंवरसुरापुष्पाम्बुखेला रतम् ॥ ४६ ॥
नृपे विद्या नयः शक्तिर्बलं तस्करताद्वयः ।
प्रजाशास्तिः प्रजारागो धर्मकामार्थतुल्यता ॥ ४७ ॥
प्रयाणरणखड्गादिशास्त्राण्यरिपराजयः ।
अरिनाशोऽरिशैलादिवासोऽरिपुरशून्यता ॥ ४८ ॥
महःश्रीदानकीर्त्याद्या गुणौघा रूपवर्णनम् ।
प्रातवा मौलितो वर्ण्या देवाश्चरणतः पुनः ॥ ४९ ॥
महामात्ये नयः शास्त्रं स्थैर्यं बुद्धिर्गभीरता ।
शक्तिः शस्त्रमलोभत्वं जनरागो विवेकिता ॥ ५० ॥
मन्त्री भक्तो महोत्साहः कृतज्ञो धार्मिकः शुचिः ।
अकर्कशः कुलीनश्च स्मृतिज्ञः सत्यभाषकः ॥ ५१ ॥
विनीतः स्थूल(१)लक्ष्यश्चाऽव्यसनो वृद्धसेवकः ।
अक्षुद्रः सत्त्वसम्पन्नः प्राज्ञः शूरोऽचिरक्रियः ॥ ५२ ॥
राज्ञा परीक्षितः सर्वोपधासु निजदेशजः ।
राजार्थस्वार्थलोकार्थकारको निस्पृहः शमी ॥ ५३ ॥
अमोघवचनः कल्पः पालिताशेषदर्शनः ।
पात्रौचित्येन सर्वत्र नियोजितपदक्रमः ॥ ५४ ॥
आन्वीक्षिकीत्रयीवार्तादण्डनीतिकृतश्रमः ।
क्रमागतो वणिक्पुत्रो भवेद्राज्यविवृद्धये ॥ ५५ ॥

कुलकम्—

पुरोहिते स्मृतिर्वेदा निमित्तापत्प्रतिक्रिया ।
दण्डनीतिज्ञता शुद्धधर्मशीलकुलक्रमाः ॥ ५६ ॥

---

(१) यदन्यः ।

देव्यां विज्ञानचातुर्यं त्रपाशीलममतादयः ।
रूपलावण्यसौभाग्यप्रेमशृङ्गारमन्मथाः ॥ ५७ ॥
वेणीधम्मिल्लसीमन्तभालश्रवणनासिकाः ।
कपोलाऽधरनेत्रभ्रूकटाक्षदशनोक्तयः ॥ ५८ ॥
कण्ठबाहुकरोरोजनाभ्यो मध्यं वलित्रयम् ।
रोमालिश्रोणिजङ्घोरुगतिक्रमनखाः क्रमात् ॥ ५९ ॥
कुमारे शस्त्रशास्त्रश्रीकलाबलगुणोच्छ्रयाः ।
वाह्याली खुरली(१) राजभक्तिः सुभगतादयः ॥ ६० ॥
सेनापतौ महोत्साहः स्वामिभक्तिः सुधीरभीः ।
अभ्यासो वाहने शास्त्रे शस्त्रे च विजयो रणे ॥ ६१ ॥
देशे वहुखनिद्रव्यपण्यधान्याकरोद्भवाः ।
दुर्गग्रामजनाधिक्यनदीमातृकतादयः ॥ ६२ ॥
ग्रामे धान्यलतावृद्धसरसीपशुपुष्टयः ।
क्षेत्राऽरघट्टकेदारग्रामेयीमुग्धविभ्रमाः ॥ ६३ ॥
पुरेऽट्टपरिखावप्रप्रतोलीतोरणालयाः ।
प्रासादाऽध्वप्रपाऽऽरामवापीवेश्यासतीत्वरी ॥ ६४ ॥
सरस्यम्भोलहर्यम्भोगजाद्यम्बुजषट्पदाः ।
हंसचक्रादयस्तीरोद्यानसोपानकेलयः ॥ ६५ ॥
अब्धौ द्वीपाद्रिरत्नोर्मिपोतयादोजगत्प्लवाः ।
विष्णुकुल्यागमश्चन्द्राद् वृद्धिरौर्वोऽब्दपूरणम् ॥ ६६ ॥
सरित्यम्बुधियायित्वं वीच्यो जलगजादयः ।
पद्मानि षट्पदा हंसचक्राद्याः कूलशाखिनः ॥ ६७ ॥
उद्याने सरणिः सर्वफलपुष्पलताद्रुमाः ।
पिकाऽलिकेकिहंसाद्याः क्रीडावाप्यध्वगस्थितिः ॥ ६८ ॥
शैले मेघौषधीधातुवंशकिंनरनिर्झराः ।
शृङ्गपादगुहारत्नवनजीवाऽप्युपत्यका ॥ ६९ ॥
अरण्ये हि वराहेभयूथसिंहादयो द्रुमाः ।
काकोलूककपोताद्या भिल्लमल्लरवादयः ॥ ७० ॥
आश्रमेऽतिथिपूजैणविश्वासो हिंस्रशान्तता ।
यज्ञधूमो मुनिसुता द्रुसेको वल्कलद्रुमाः ॥ ७१ ॥
मन्त्रे पञ्चाङ्गता शक्तिः षाड्गुण्योपायसिद्धयः ।
उदयाश्चिन्तनीयाश्च स्थैर्योत्स्यादिगूढयः ॥ ७२ ॥
दूते स्वस्वामितेजःश्रीविक्रमौन्नत्यरूढयः ।
शत्रुक्षोभकरी चेष्टा धार्ष्ट्यं दाक्ष्यमभीतता ॥ ७३ ॥

(१) खुरली=सैनिकशिक्षणाभ्यासः ।

युद्धे तु वर्मबलघोररजांसि तुर्य-
    निश्वासनादशरमण्डपरक्ततनद्यः ।
छिन्नातपत्ररथचामरकेतुकुम्भी-
    मुक्तासुरीवृतभटामरपुष्पवर्षाः ॥ ७४ ॥
प्रयाणे भेरिनिस्वानभूकम्पबलधूलयः ।
करभोष्ट्रध्वजच्छत्रवणिक्शकटवेसराः ॥ ७५ ॥
मृगयायां श्वसंचारो वागुरा नीलवेषता ।
भटढक्का मृगत्रासः सिंहयुद्धं त्वरागतिः ॥ ७६ ॥
अश्वे खरखुरोत्खातरजः सल्लक्षणस्थितिः ।
गतिर्वेगवती वक्त्रमास्यं धारामपञ्चनम् ॥ ७७ ॥
गजे सहस्रयोधित्वमुच्चत्वं कर्णचापलम् ।
अरिव्यूहविभेदित्वं कुम्भमुक्तामदालिनः ॥ ७८ ॥
वसन्ते दोला कोकिलमारुतसूर्यगतितरुदलोद्भेदाः ।
जातीतरपुष्पचयाम्रमञ्जरीभ्रमरझङ्काराः ॥ ७९ ॥
ग्रीष्मे पाटलमल्लीतापसरःपथिकशोषवातालयः ।
सक्तुप्रपाप्रपाल्लीमृगतृष्णाम्रादिफलपाकाः ॥ ८० ॥
वर्षासु घनशिखिस्मयहंसगमनाः पङ्ककन्दलोद्भेदौ ।
जातीकदम्बकेतकझञ्झाऽनिलनिम्नगा हलिप्रीतिः ॥ ८१ ॥
शरदीन्दुरविपटुत्वं जलाच्छताऽगस्तिहंसवृषदर्पाः ।
सप्तच्छदपद्मसिताभ्रधान्यशिखिपक्षमदपाताः ॥ ८२ ॥
हेमन्ते दिनलघुता शीतयवस्तम्बमरुवकहिमानि ।
[illegible] ॥ ८३ ॥
[illegible] ।
[illegible] ८४ ॥
चन्द्रे कुलटाचक्राम्बुजमानविरहितमोहानिरौज्ज्वल्यम् ।
जलधिजननेत्रकैरवचकोरचन्द्राश्मदम्पतिप्रीतिः ॥ ८५ ॥
विवाहे स्नानशुभ्राङ्गभूपोलूलध्वनीरवाः ।
वेदी सीमन्ततारेखालाजा मङ्गलवर्तनम् ॥ ८६ ॥
विरहे तापनिश्वासचिह्ना मौनं कृशाङ्गता ।
अब्जशय्या निशादैर्घ्यं जागरः शिशिरोष्मता ॥ ८७ ॥
स्वयंवरे शचीरक्षा मञ्चमण्डपसज्जता ।
राजपुत्री नृपाकारान्वयचेष्टाप्रकाशनम् ॥ ८८ ॥
सुरापाने विकलता स्खलनं वचने गतौ ।
लज्जा मानच्युतिः प्रेमाधिक्यं रक्तेक्षणभ्रमाः ॥ ८९ ॥
पुष्पावचये पुष्पावचयः पुष्पार्थप्रार्थने दयिते ।

नियमविशेषो यथा—

नीलकृष्णयोर्हरितकृष्णयोस्तथा श्यामकृष्णयोः ।
पीतपाटलयोः शुक्लगौरयोर्नागसर्पयोः ॥ १०५ ॥
महार्णवसागरयोः क्षीरक्षारसमुद्रयोः ।
कमलासम्पदोः कामध्वजे मकरमत्स्ययोः ॥ १०६ ॥
द्वादशानामप्यर्काणां माध्यंविद्रुजचन्द्रयोः ।
चन्द्रे शशैणयोर्विष्णुरोपकूर्मादिकस्य च ॥ १०७ ॥
नारायणदामोदरमाधवप्रभृतेरपि ।
दानवासुरदैत्यानामैक्यमेवाऽभिसंमतम् ॥ १०८ ॥

चतुर्भिः कलापकम् ।

दानवास्तु विप्रचित्तिः शम्बरो नमुचिस्तथा ।
पुलोमाद्योऽथ दैत्या हिरण्याख्यो विरोचनः ॥ १०९ ॥
बाणो हिरण्यकशिपुर्बलिप्रह्लादकादयः ।
अथाऽसुरा वृषपर्वबलवृत्रादयः स्मृताः ॥ ११० ॥
स्त्रीणामदणः कटाक्षाणां शुक्लता कृष्णताऽथवा ।
कृष्णताप्यथवा शुक्लश्यामता शुक्लकृष्णता ॥ १११ ॥
बहुकालजन्मनोऽपि शिवचन्द्रस्य बालता ।
मनोभवस्य मूर्त्तत्वममूर्त्तत्वं च वर्ण्यते ॥ ११२ ॥
देवदेवीस्थिर्ति विद्याद्यायिकानायकक्रमम् ।
स्वभावान् सर्वजीवानां व्यवस्थां देशकालयोः ॥ ११३ ॥

एतच्छ्लोकोक्तभावान् वर्ण्यानां विशेषान्तराणि कविसमयोदाहरणानि मत्कृत-काव्यकल्पलतापरिमलात् ज्ञेयानि । स्तबकोऽयं गतार्थः ॥

इति श्रीजिनदत्त० वर्ण्यस्थितिस्तबकः पञ्चमः ॥
समाप्तश्चाऽयं छन्दःसिद्धिप्रतानः प्रथमः ॥

अथ शब्दसिद्धिप्रतानः ।

तत्र पूर्वं रूढयौगिकमिश्रशब्दाख्यानं यथा—

रूढयौगिकमिश्राख्यास्त्रिधा शब्दाः प्रकीर्तिताः ।
व्युत्पत्तिवर्जिता रूढाः शब्दा आखण्डलादयः ॥ १ ॥

प्रकृतिप्रत्ययविभागेनार्थरहिता व्युत्पत्तिवर्जिताः, शब्दा इत्यनुवाद्यनिर्देशः, रूढा इति विधेयपदम्, आखण्डलादय इत्युदाहरणम् । न ह्यत्र प्रकृतिप्रत्ययविभागेन व्युत्पत्तिरस्ति, आदित्यचन्द्रमण्डपादयः । यद्यपि "नाम च धातुजम्" इति शाकटायनमतेन रूढा अपि व्युत्पत्तिभाजस्तथापि वर्णानुपूर्व्यनुज्ञानमात्रप्रयोजना तेषां व्युत्पत्तिः, न पुनरन्वयोऽर्थप्रवृत्तौ कारणमिति रूढा अव्युत्पन्ना एव ।

यौगिकान् शब्दान् व्याचष्टे—

योगो गुणेन क्रियया सम्बन्धेन कृतोऽन्वयः ।

शब्दानां परस्परमर्थानुगमनमन्वयः संयोगः । गुणक्रियाकृतयोगेन यौगिकानामुदाहरणम् ॥

गुणाः स्युर्नीलपीतादिर्नीलकण्ठाद्यस्ततः ॥ २ ॥

ततो गुणतो गुणनिबन्धनो येषां योगस्ते शब्दा नीलकण्ठाद्याः नीलः कण्ठोऽस्येति गुणप्राधान्यान्नीलकण्ठः शङ्करः, आदिशब्दाच्छितिकण्ठः कालकण्ठ इत्यादि । सङ्ख्यापि गुण एवेति वैशेषिकमते पञ्चबाणषण्मुखाऽष्टश्रवोदशमुखादयः । ततः कारणात्पञ्चबाणादयोऽपि गुणनिबन्धनयोगाः ॥

क्रियाः करोतिप्रमुखास्ततः स्रष्टृक्रिया मताः ।

ततः क्रियातः क्रियानिबन्धनो योगो येषान्ते स्रष्टृप्रभृतयः । सृजतीति सर्जनप्राधान्यात् स्रष्टा ब्रह्मा । एवं धातेत्यादयः ।

सम्बन्धं व्याचष्टे—

सम्बन्धः स्वस्वामित्यादिस्तत्राहुर्नाम तद्वताम् ।

स्वान्नेतृपतिभुक्पालधनमत्वर्थकादयः ॥ ३ ॥

स्वमात्मीयं, स्वामी यस्तत्र प्रभविष्णुस्तयोर्भावः स्वस्वामित्वं, तदादिः सम्बन्धः आदिशब्दाज्जन्यजनकभावादिसम्बन्धः, तत्र स्वस्वामिभावसम्बन्धे नेतृप्रमुखाः शब्दाः स्वात्परे नियोजितास्तद्वतां स्वामिनां नामाऽऽहुः । मत्वर्थक इति । मतुस्तद्धितस्तस्यार्थोऽस्त्यस्मिन्निति मतुप्प्रत्ययविधानात् मतोरर्थो यस्य मत्वर्थकस्तद्धितो मतुना समानार्थ इत्यर्थः, स च इनणिकादिः । न केवलं मत्वर्थक एव मत्वर्थाव्यभिचारान्मतुरपि । आदिशब्दात्पाऽऽदयोऽपि । 'तत्राहुर्नाम तद्वता'मित्युत्तरेष्वप्यनुवर्तनीयम् ।

क्रमेणोदाहरणमाह—

भूनेता भूपतिर्भूभुक् भूपालो भूधनस्तथा ।

भूमांश्चेति कवे रूढ्या ज्ञेयोदाहरणावली ॥ ४ ॥

इतिशब्दः प्रकारार्थस्तेन भूपादयोऽपि । कवीनां रूढिः परम्परायाता प्रसिद्धिस्तया न तु कविरूढ्यतिक्रमेण । यथा कपालीत्यादौ सत्यपि स्वस्वामिभावसम्बन्धे कपाली मत्वर्थीयान्त एव भवति, न तु कपालपालः कपालधनः कपालभुक् कपालनेता कपालपतिरित्यादि ।

योन्यादयः शब्दास्तद्वतां कारणवतां कार्याणां नामाहुः। यथा आत्मयोनिः आत्मजः आत्मजनिः आत्मभूः आत्मसम्भवः आत्मरहः आत्मसुतिर्ब्रह्मा, तस्य हि आत्मा कारणमिति रूढिः। वक्ष्यमाणस्यापत्यशब्दस्याभिसम्बन्धादात्मजन्मादयोऽपि। अणादयस्तु भृगोरपत्यं भार्गवः, दितेरपत्यं दैत्यः, वत्सस्यापत्यं वात्स्यायन इत्यादि। अत्रापि हि भार्गवादीनां भृग्वादयो जनका इति रूढिः। कविरूढ्येत्येव। न ह्यात्मयोनिवदात्मजनक आत्मकारक इति भवेत्।

धार्यधारकभावसम्बन्धे यथा—

धार्यात् ध्वजास्त्रपाण्यङ्कमौलिभृन्मण्डनसमानाः।
धरभर्तृमालिमत्वर्यशालिशेखरसदृक्षाश्च ॥ ६ ॥

धार्यवाचकात्परे ध्वजादयः शेखरान्ता धारकस्य नामाहुः। यथा—वृषध्वजः शूलास्त्रः पिनाकपाणिः वृषाङ्कः चन्द्रमौलिः शूलभृत् शशिमण्डनः। समानग्रहणात्सदृशार्थाः। वृषकेतनः शूलायुधः वृषलक्ष्मा चन्द्रशिराः चन्द्रभूषणः चन्द्राभरणादयो गृह्यन्ते। यथा—गङ्गाधरः पिनाकभर्ता पिनाकमाली, पिनाकं मालते धारयतीति कृतत्वात्, शूली पिनाकशाली शशिशेखरः। कविरूढ्येत्येव, तेन सत्यपि धार्यधारकसम्बन्धे न सर्वेभ्यो धार्येभ्यो ध्वजाद्यर्थाः शब्दाः प्रयोज्याः। न हि भवति वृषध्वजवच्छूलध्वजः शूलास्त्रवत् चन्द्रास्त्रः पिनाकपाणिवदहिपाणिः वृषाङ्कवच्चन्द्राङ्कः चन्द्रमौलिवत् गङ्गामौलिः शशिमण्डनवत् चन्द्रमण्डनः गङ्गाधरवच्चन्द्रधरः पिनाकभर्तृवच्चन्द्रभर्ता पिनाकमालिवत्सर्पमाली शूलिवच्छूलवान् शूलशालिवत् चन्द्रशाली चन्द्रशेखरवद्गङ्गाशेखर इति।

भोज्यभोजकभावसम्बन्धे यथा—

भोज्याद् भुग्लिट्पाय्यन्धोव्रतपाशाशनप्रमुखाः।

भोज्यं भक्ष्यं तद्वाचिनः शब्दात्परे भुगादयः शब्दास्तद्वतां भोज्यवतां भोक्तॄणां नामाहुः। यथा—अमृतभुजः अमृतलिहः अमृतपायिनः अमृतान्धसः अमृतव्रताः अमृतपाः अमृताशाः अमृताशना देवास्तेषां ह्यमृतं भोज्यमिति रूढिः। प्रमुखशब्दस्तत्समानार्थभोजनादिशब्दपरिग्रहाय। कविरूढ्येत्येव। न हि यथाऽमृतभुजस्तथाऽमृतवल्लभा इति भवति।

पतिकलत्रभावसम्बन्धे यथा—

पत्युः कान्ता दयिता वधूः प्रणयिनी प्रियाऽङ्गना तुल्याः।
पत्न्याः प्रणयिप्रियवररमणप्राणेश्वरेशसमाः ॥ ७ ॥

पतिर्वरयिता तद्वाचकाच्छब्दात् परे कान्तादिसदृशाः शब्दास्तद्वतीनां पतिमतीनां भार्याणां नामाहुः। यथा—शिवकान्ता शिवदयिता शिववधूः शिवप्रणयिनी शिवप्रिया शिवाङ्गना गौरी, तस्या हि शिवः पतिरिति रूढिः। तुल्यग्रहणाद्रमणीवल्लभाप्रभृतयो गृह्यन्ते। कविरूढ्येत्येव। न हि भवति यथा शिवकान्ता तथा शिवपरिग्रह इति। तथा पत्नीवाचकाच्छब्दात्परे प्रणयिप्रमुखाः शब्दास्तद्वतां कलत्रवतां वरयितॄणां नामाऽऽहुः। यथा—गौरीप्रणयी गौरीप्रियः गौरीवरः गौरीरमणः गौरीप्राणेश्वरः गौरीशः

शिवस्तस्य हि गौरी कलत्रमिति रूढिः । रमणशब्दात्समानार्थाः पत्यादिशब्दा गृह्यन्ते । कविरूढ्येत्येव । न हि यथा गौरीवरः शिवः तथा गङ्गावर इति ।

सख्युः सम्बन्धे यथा—

सख्युः सखिप्रभृतयः

सखिवाचकाच्छब्दात्परे सखिसमानार्थास्तद्वतां सखिवतां नामाहुः । यथा—श्रीकण्ठस्य सखा श्रीकण्ठसखः कुबेरः, मधुसखः कामः । प्रभृतिग्रहणात्सुहृदादयो गृह्यन्ते । कविरूढ्येत्येव । न हि भवति यथा श्रीकण्ठसखो धनदस्तथा धनदसखः श्रीकण्ठ इति ।

वाह्यवाहकसम्बन्धे यथा—

वाह्याद्यानासनप्रायाः ।

वाह्यवाचिनः शब्दात् परे यानादयस्तद्वतां वाह्यवतां वाहयितॄणां नामाहुः । यथा—वृषयानः वृषासनः शंभुः, तस्य हि वृषो यानमिति रूढिः । प्रायःशब्दात् वृषगामी वृषवाहन इत्यादयोऽपि । कविरूढ्येत्येव । नहि भवति यथा नरवाहनः कुबेरः तथा नरगामी नरयान इत्यादि ।

ज्ञातेयसम्बन्धे यथा—

ज्ञातेः स्वसृदुहित्रात्मजाऽग्रजाऽवरजसङ्काशाः ।

ज्ञातिः स्वजनस्तद्वाचिनः शब्दात्परे स्वस्रादयस्तद्वतां ज्ञातेयवतां ज्ञातीनां नामाहुः । स्वस्रादीनां ज्ञातिविशेषवाचित्वात् ज्ञातिविशेषादेव प्रयोगो यथा—यमस्वसा यमुना, हिमवद्दुहिता गौरी, चन्द्रात्मजो बुधः, गदाग्रज, इन्द्रावरजश्च विष्णुः । यमाद्यो हि यमुनादीनां भ्रात्रादिज्ञातय इति रूढिः । संकाशशब्दात् सोदरादयो गृह्यन्ते । यथा कालिन्दीसोदरो यमः । कविरूढ्येत्येव । न हि भवति यथा यमुना यमस्वसा तथा शनिस्वसापि ।

आश्रयाश्रयिभावसम्बन्धे यथा—

आश्रयतः सद्नाद्याः सद्मासिशयप्रकाराश्च ॥ ८ ॥

आश्रयो निवासः तद्वाचिनः शब्दात् परतः सदननामानि तथा सदनादयस्तद्वता-माश्रयवतामाश्रितानां नामाहुः । यथा—द्युसदना, द्युसद्मानो देवाः । दिवौकसः, दिव-शब्दोऽकारान्तोऽप्यस्ति-इति । द्युसदनः दिवाश्रयाः द्युसदः द्युनिवासिनः द्युशया देवाः । द्यौः स्वर्गः स च तेषामाश्रय इति रूढिः । कविरूढ्येत्येव । न हि भवति यथा-द्युसद्मानस्तथा भूमिसद्मानो मनुष्या इति ।

वध्यवधकभावसम्बन्धे यथा—

वध्याद् भिद्जिद्घातिद्वेषिध्रुड्ध्वंसिशासनरिपवशाः ।
अप्यन्तकारिसूदनदर्पच्छिद्दमनदारिमथनाद्याः ॥ ९ ॥

वध्यो घात्यस्तद्वाचिनः शब्दात् परे भिदादयः अन्तकारादयोऽपि तद्वतां वधकानां नामाहुः । यथा—पुरभिद् पुरजित् पुरघाती पुरद्वेषी पुरध्रुक् पुरध्वंसी पुरशासनः पुररिपुः पुरान्तकारी पुरसूदनः पुरदर्पच्छिद् पुरदमनः पुरदारी पुरमथनः शिवः, तस्य हि पुरे

वध्य इति रूढिः । आदिशब्दात् पुरनिहन्ता पुरकेतुः पुरहा पुरान्तकः पुरजयीति । वध्य इति यथार्हमार्गेऽपि, तेन कालियदमनः कालियारिः कालियदासनो विष्णुरित्यादयोऽपि गृह्यन्ते । कविरूढ्येत्येव । तेन कालियदमनादिवत् कालियघातीति न भवति ।

उक्ताः स्वस्वामित्वादयः सम्बन्धभेदाः, ते च यथा भिन्नद्रव्याश्रयास्तथैकद्रव्याश्रया अपि भवन्तीति दर्शयितुमाह—

सम्बन्धोऽपि विवक्षात इति पदादेकतोऽपि संयोज्याः ।
औचित्याद्विबुधैः प्राग्दर्शितसम्बन्धिशब्दास्ते ॥ १० ॥

विवक्षानिबन्धनो हि सम्बन्धस्तत एकस्मादपि वृषादेः सम्बन्धिपदात् परे सम्बन्धान्तरनिबन्धना वाहनादयः शब्दा यथौचित्यं प्रयुज्यन्ते ।

एतदेवाह—

वृषस्य सति वाह्यत्वे शङ्करो वृषवाहनः ।
धार्यत्वे तु वृषाङ्कोऽयं स्वत्वे वृषपतिस्तु सः ॥ ११ ॥
धार्यत्वेंऽशोरंशुमाली सत्त्वे तु रविरंशुमान् ।
अहेर्वध्यत्वे हि रिपुर्भोज्यत्वे बर्हिणोऽहिभुक् ॥ १२ ॥

वाह्यवाहकभावसम्बन्धविवक्षायां यथा वृषवाहनो रुद्र इति भवति तथा धार्यधारकभावसम्बन्धविवक्षायां वृषलाञ्छनः, स्वस्वामिभावसम्बन्धविवक्षायां वृषपतिरित्यपि । तथा धार्यधारकभावसम्बन्धविवक्षायां यथा अंशुमाली रविरिति भवति तथा स्वस्वामिभावसम्बन्धविवक्षायाम् अंशुपतिः अंशुमानित्यपि । तथा वध्यवधकभावसम्बन्धे यथा अहिरिपुर्मयूरस्तथा भोज्यभोजकभावसम्बन्धे अहिभुगित्यपि भवति ।

सम्बन्धनिबन्धां व्युत्पत्तिमुक्त्वा व्युत्पत्त्यन्तरमाह—

व्यक्तचिह्नाङ्कितो जातिशब्दोऽपि व्यक्तिवाचकः ।
यथाऽगस्तिनिवासा दिक् दक्षिणाशा प्रकीर्त्यते ॥ १३ ॥

व्यक्तं निःसन्देहं यच्चिह्नं तेन चिह्नितो जात्यभिप्रायकोऽपि शब्दो व्यक्तेर्वाचको भवति । व्यक्तेर्नामतां यातीत्यर्थः । यथाऽगस्तिर्मुनिविशेषस्य निवासो यस्यां सा इति व्यक्तं निःसन्देहं चिह्नं तेन चिह्निता दिगिति जातिशब्दो दक्षिणाशाया व्यक्तेरभिधायी भवति । एवं सप्तर्षिपूता दिगुत्तराशा, अत्रेर्नयनसमुत्थं ज्योतिश्चन्द्र इत्यादयोऽपि ।

व्युत्पत्त्यन्तरमाह—

शब्दौ विषमसमादिवाचकौ विषमायुजौ ।
योजयेत् त्रिनेत्रपञ्चशरसप्तच्छदादिषु ॥ १४ ॥

त्रिपञ्चसप्तादिस्थाने विषम-अयुक्शब्दौ त्रिनेत्रादिपदेषु योजनीयौ । यथा—त्रिनेत्रो विषमनेत्रोऽयुङ्नेत्रश्च शंभुः, पञ्चशरो विषमशरोऽयुक्शरश्च कामः, सप्तच्छदो विषमच्छदोऽयुक्च्छदश्च सप्तपर्णः ।

व्युत्पत्त्यन्तरमाह—

इतरान्तो नञ्पूर्वो गुणशब्दोऽर्थविरोधनं वक्ति ।
यद्वत् सितेतरोऽसित एवं प्रतिपद्यते कृष्णः ॥ १५ ॥

गुणवाची शब्दः इतरशब्दान्तो नञ्पूर्वश्च विरोधिनमर्थमभिधत्ते । यथा—सितेतरोऽसितश्च कृष्णः, एवं कृशेतरोऽकृशश्च स्थूल इत्यादि ।

व्युत्पत्त्यन्तरमाह—

जलदादिषु पूर्वपदे सरोजमुख्येषु चोत्तरपदेषु ।
सुरपतिसमेषु चोभयपदेषु पर्यायपरिवृत्तिः ॥ १६ ॥

जलदादिषु शब्देषु पूर्वस्मिन्नेव पदे पर्यायपरिवर्तनम् । यथा जलदस्तोयदो नीरदः । आदिग्रहणात् जलधिस्तोयधिर्नीरधिरित्यादि । सरोजमुख्येषु शब्देषु उत्तरस्मिन्नेव पदे पर्यायपरिवर्तनम् । यथा सरोजं सरोरुहम् । मुख्यशब्दाद् वडवाग्निर्वडवानलो वडवावह्निरित्यादि । सुरपतिसदृशेषु पूर्वोत्तरपदेषु पर्यायपरिवर्तनम् । यथा—सुरपतिः देवराजः त्रिदशेश्वरः । समशब्दाद्भूपतिर्महीपतिः भूभुक् महीभुगित्यादि ।

इति परिवृत्तिसहा ये योगात्ते यौगिकाः शब्दाः ।
परिवृत्त्यसहा ये ते मिश्रा गीर्वाणतुल्यास्तु ॥ १७ ॥

इत्येवं पूर्वोत्तरयोरुभयत्र च पदे परिवृत्तिः पर्यायपरिवर्तनं सहन्ते क्षमन्ते परिवृत्तिसहा ये ते जलदादयो योगादन्वयाद्धेतोरिति यौगिकाः । गीर्वाणादयः शब्दाः पुनः पूर्वोत्तरयोरुभयत्र पदे पर्यायपरिवृत्तिमसहमाना मिश्राः । को भावः ? योगयुक्ता रूढिमन्तश्च । तुल्यग्रहणात् कृतान्तदशरथप्रभृतयः ।

इति श्रीजिन० शब्दसिद्धिप्रताने द्वितीये रूढयौगिकमिश्राख्यः प्रथमस्तबकः ॥

अथ योगार्हनामानि ।

भवन्ति यौगिकाः शब्दाः समासव्याससहेतवः ।
तद्योगार्हाणि नामानि कत्यपि प्रतिपाद्यये ॥ १८ ॥
उद्देशवचनं पूर्वं सप्तम्यन्तमिहोदितम् ।
पञ्चम्यन्तं पूर्वपदं प्रथमान्तं पुरः पदम् ॥ १९ ॥
शब्दः स एव यथाऽत्र स्यादेकवचनात् ततः ।
बहवो बहुवचनान्मुख्याद्यादेस्तदर्थकाः ॥ २० ॥
स्वर्गे सुरेभ्यो गेहानि देवे वृन्दः सदादयः ।
स्वाहास्वधाभ्यां सुधा भनुभ्योऽपि भुगादयः ॥ २१ ॥
दैत्येभ्योऽस्त्योऽर्कं सहस्राम् स्मरप्रभुतेरपि ।
उरगेभ्यश्चांशयक्षकाऽम्भःअद्रिनिभ्योऽपि यान्ययः ॥ २२ ॥
रत्नान्तेभ्यो रिपवो गोत्रपत्निनीभ्यो मदादिनाः ।
प्रभाविभामासोद्यिादिनाद्दिवसात् परः ॥ २३ ॥
नभोदिनेभ्यो रत्नानि गगनेभ्योऽप्यजाऽप्यगाः ।
सभादेरया भरमेऽर्वैभ्यः सारपयसपाः ॥ २४ ॥

विनतायाः सूनवस्तु गरुडेभ्योऽग्रजाः पुनः ।
जैवातृके तु कुमुदात् कैरवादपि बान्धवः ॥ २५ ॥
शशात्कलायाश्छायाया मृगेभ्योऽपि भृदादयः ।
तारानिशाकुमुदिनीकौमुदीभ्यो द्विजाननाः ॥ २६ ॥
ओषध्यादुडुजायाश्च रोहिण्याश्च प्रियादयः ।
सुधाश्वेतहिमेभ्यो भा निशाभ्यो मणयः करः ॥ २७ ॥
इन्द्रे सहस्रनेत्राणि शतात्तु मखतोऽपि च ।
वज्रेभ्यः पाणिप्रमुखाः केशवेभ्योऽग्रजाः पुनः ॥ २८ ॥
त्रिदिवेभ्यः स्वः पुरीभ्यः सुधर्मायाः सुरादिनः ।
पौलोमीभ्यः पूर्वदिग्भ्योऽप्सरोभ्यः पतिसन्निभाः ॥ २९ ॥
जम्भात्पाकाद्वलात् वृत्रात्पुलोम्नो नमुचेरपि ।
अद्रिभ्यः शासनसमा जयन्ताज्जनकादयः ॥ ३० ॥
वह्नौ धूमाद् ध्वजाद्धव्यहविर्हुताद्भुगादयः ।
ज्वालाभ्यः सप्तादेर्मन्त्रजिह्वासप्तार्दितोऽर्चिषः ॥ ३१ ॥
स्वाहाया वल्लभा और्वे वडवायाश्च वह्नयः ।
यमे दण्डादस्त्रमुखा महिषेभ्यो ध्वजादयः ॥ ३२ ॥
कालिन्दीभ्यः सोदरास्तु धूमोर्णायाः प्रियादयः ।
दक्षिणाशाभ्यः प्रेतेभ्यः पितृश्च पतयो मताः ॥ ३३ ॥
सूर्येभ्योऽङ्गजा रक्षसि रजनीभ्यश्चराः पुनः ।
निकषायाः सुताः क्रव्यादेर्भुजो वरुणे पुनः ॥ ३४ ॥
यादो जलेभ्यः पतयः पाशादस्त्रादयस्तथा ।
वायौ नित्येभ्यो गतिः स्यादाशुशब्दाश्च गोगतिः ॥ ३५ ॥
श्रीदे शर्वेभ्यः सख्यादिस्तत्पुष्पाञ्जनकादयः ।
निधानयक्षकिन्नरधनेभ्यः स्वामिसन्निभाः ॥ ३६ ॥
अलकायाश्चैत्ररथात्पुष्पकात्पतयः पुनः ।
शिवे त्र्यैकमालेभ्यो दृशो वृषाद् वृषभात् ध्वजाः ॥ ३७ ॥
दिग्भ्यो वासांसि श्यामेभ्यः कण्ठात् कालात् पुराङ्गजात् ।
पूषान्धकाभ्यां कामेभ्यो मखेभ्यः प्रतिपन्थिनः ॥ ३८ ॥
यशोगणेभ्यो भूताश्च गौरीभ्यः पतिसन्निभाः ।
शूलात् खट्वाङ्गात् गङ्गाया भुजगेन्दुमुखादपि ॥ ३९ ॥
पिनाकाच्च कपालाच्च कपर्दाच्च भृदादयः ।
गौर्यां महिषेभ्यः शुम्भात् निशुम्भान्मथनोमुखाः ॥ ४० ॥
भवेभ्यः प्रिया मेनाया हिमाद्यद्रिमुखात्सुताः ।
हेरम्बे गणविघ्नाभ्यामीशश्चैकपुरोरदाः ॥ ४१ ॥
मूषकेभ्यो वाहनानि गजेभ्यो वदनानि च ।

स्कन्दे शिखिभ्यो ध्वजाद्याः शक्तेश्च पाणिसन्निभाः ॥ ४२ ॥
शरादग्निभ्यो भूमुख्याः क्रौञ्चाद्रेस्तारकाद् द्विषः ।
गङ्गोमाभ्यः कृत्तिकाभ्यः सुताः षट्तो मुखानि च ॥ ४३ ॥
ब्रह्मण्यात्मजः पद्मेभ्यो नाभेर्भूप्रमुखास्तथा ।
सरोजेभ्योऽप्यासनानि हंसेभ्यो वाहनानि च ॥ ४४ ॥
ब्राह्म्यां ब्रह्मभ्यो नन्दिभ्यो वचनेभ्योऽधिदेवता ।
विष्णौ श्रीभ्यः पतिसमा वार्द्धिभ्यः शयनादयः ॥ ४५ ॥
इन्द्रेभ्योऽवरजा वैनतेयेभ्यो वाहनानि च ।
दैत्येभ्योऽरयः पुराणात् वक्षेभ्यः पुरुषात्पुनः ॥ ४६ ॥
शार्ङ्गात् चक्रगदाशङ्खादेः श्रीवत्सात् भूतस्तथा ।
तार्क्ष्येभ्यो ध्वजा देवक्याः पुत्राश्चतुःपुरोभुजाः ॥ ४७ ॥
गोपेभ्यः प्रभुसङ्काशाः पीतेभ्यो वसनानि च ।
कालियात् कालनेमेश्च चाणूराद्धेनुकान्मधोः ॥ ४८ ॥
पूतनायाः शाल्वात् कंसकेशिभ्यां यमलार्जुनात् ।
शिशुपालहयग्रीवराहुभ्यः कैटभान्मुरात् ॥ ४९ ॥
शकटेभ्यो बलिभ्यश्च द्विविदाघरकादपि ।
हिरण्यकशिपोर्मैन्दबाणारिष्टाश्चतोऽरयः ॥ ५० ॥
रुक्मिण्याः सत्यभामाया राधायाश्च प्रियादयः ।
रामे मुसलात् सीरेभ्योऽस्त्राणि तालाग्रतो ध्वजाः ॥ ५१ ॥
रोहिण्याः पुत्रा रेवत्याः प्रियाः कृष्णादितोऽग्रजाः ।
तथा रुक्मिप्रलम्बाभ्यां यमुनाभ्यो भिदादयः ॥ ५२ ॥
नीलेभ्यो वसनप्राया लक्ष्म्यां कृष्णादितः प्रियाः ।
पद्मेभ्यो वासाद्याः क्षीराब्धिभ्योऽब्धिभ्योऽपि पुत्रिकाः ॥ ५३ ॥
कामे विषमादस्त्राणि श्रीभ्यः पुत्रा रतिप्रियाः ।
मधुभ्यः सुहृदो मीनमकरेभ्यो ध्वजादयः ॥ ५४ ॥
अनिरुद्धादिपितृमुखाः शम्बरात् सूर्यकाद्भिदः ।
पञ्चादितः शरप्राया पुष्पेभ्यः केतनानि च ॥ ५५ ॥
मृणालाद्धनूंषि पुष्पेभ्यो बाणाश्च धनूंषि च ।
शृङ्गाराभ्यां सङ्कल्पाच्चित्तेभ्यो योनिसन्निभाः ॥ ५६ ॥
तार्क्ष्येऽरुणेभ्योऽवरजा विष्णुभ्यो वाहनानि च ।
विनतायाः सुपर्णाश्च कश्यपाच्च तनूद्भवाः ॥ ५७ ॥
सर्पेभ्योऽरयः पक्षिभ्यो भाषा वज्रिमुखाज्जितः ।
दैत्ये दितेर्दनोः पुत्रा देवेभ्यो रिपवस्तथा ॥ ५८ ॥
पृथिव्यामब्धिभ्यो नेमीमेखलावसनानि च ।
शैले भूभ्यो धरा घ्रोऽम्बुदयाद्राद्युदयात्तथा ॥ ५९ ॥

पूर्वादिगिरयोऽस्ताद्रावस्ताद्यन्यद्रुमुखाचलाः ।
हिमाद्रावुग्रहिमेभ्योऽद्रिपोऽद्रिभ्योऽधिपास्तथा ॥ ६० ॥
मेनकायाः प्रियसमाः पार्वतीभ्यो गुरुः पुनः ।
मलये दक्षिणाच्छैलाः कैलासे स्फटिकाचलाः ॥ ६१ ॥
मेरौ स्वर्गाभ्यः स्वर्गेभ्यः सुवर्णेभ्योऽपि भूधराः ।
सूर्येभ्यः कान्ते सूर्येभ्योऽग्निभ्यो रत्नोपलादयः ॥ ६२ ॥
चन्द्रेभ्यः कान्ते चन्द्रेभ्यो मणयो दृषदोऽपि च ।
अब्धौ नदीभ्यो वारिभ्यः स्रोतसो यादसोऽधिपाः ॥ ६३
अब्धयो निध्याशयौ राशिर्धिदुग्धादेः परेऽर्णवाः ।
गङ्गायां सिद्धात् स्वःस्वर्गिनभोभ्यो निम्नगाः सराः ॥ ६४ ॥
जन्होः पुत्र्यः कालिन्द्यां कलिन्दादर्कादितः सुताः ।
कृतान्तेभ्यो यमिन्योऽपि रेवायां सकलात्तथा ॥ ६५ ॥
चन्द्रेभ्यस्तनया तापयां तपनेभ्यस्तनूद्भवाः ।
कञ्जे जलेभ्यः सरसः पङ्काज्जन्मजरुड्रुहाः ॥ ६६ ॥
भृङ्गे पुष्पेभ्यो मध्वादेर्लिहः षट्शब्दतोऽङ्घ्रयः ।
सर्पे वातेभ्योऽशनाद्या द्विशब्दाद्रसनासमाः ॥ ६७ ॥
दृग्भ्यः श्रुतयो विषेभ्यः फणेभ्योऽपि धरादयः ।
मयूरे नीलेभ्यः कण्ठा भुजङ्गेभ्यो भुगादयः ॥ ६८ ॥
जलदेभ्यः सुहृत्तुल्या वृक्षे क्ष्माभ्यो जरुड्रुहाः ।
अब्धाद् जलेभ्यस्तु वाहो मुग् दो धरादयः ॥ ६९ ॥
एवं परावृत्तिसहान् शब्दानौचित्यतो बुधः ।
समासव्याससिद्ध्यर्थं परावृत्य प्रयोजयेत् ॥ ७० ॥

स्तबकोऽयं निगदसिद्धः ।

इति श्रीजिनदत्तसूरि०शब्दसिद्धिप्रस्ताने द्वितीये यौगिकनाममालास्तबको द्वितीयः

अथाऽनुप्रासोपायमाह—

अनुप्रासस्य सिद्ध्यर्थं शब्दान् साधारणान् ब्रुवे ।
मण्डितं मण्डलैः पूरैः पूरितं सङ्कुलं कुलैः ॥ ७१ ॥
राजितं राजिभिर्युक्तं पङ्क्तिभिः पटलैः पटुम् ।
निचितं निचयैरोघैर्मोघं सञ्चयसञ्चितम् ॥ ७२ ॥
पुञ्जेन मञ्जुजातेन सुजातं वृन्दसुन्दरम् ।
कदम्बचुम्बितं सार्थकतार्थं सगुणं गुणैः ॥ ७३ ॥
राशिभिर्भासितं व्रातैः क्रान्तं संहतिसंहतम् ।
स्तोमं स्तौमि सत्सङ्घं सङ्घैः प्रोतव्रजं व्रजैः ॥ ७४ ॥

स्फुरन्मदं समुदयैः प्रकरेण प्रियङ्करम् ।
ततमानं वितानेन निकुरम्बसडम्बरम् ॥ ७५ ॥
निकरेण प्रीतिकरं निवहप्रवहत्प्रमम् ।
निकायेन सुकायश्रीविसरप्रसरङ्गसम् ॥ ७६ ॥
यूथेन प्रथितं जालजटालं पूगसङ्गतम् ।
सन्दोहसम्प्ररोहश्रि समुदायमदाश्रितम् ॥ ७७ ॥
समूहसुमहद्व्यूहमहितं वारधारकम् ।
समाजराजितं चक्राऽञ्चितमुत्करमुत्करैः ॥ ७८ ॥
चक्रवालविशालश्रीसङ्घातघटितोदयम् ।
धोरणीधारणं श्रेणीशरणं कलमालिभिः ॥ ७९ ॥
ततिभिर्विततं मालामालितावलिशालितम् ।
विशालशालितं कीर्णविस्तीर्णं भूरि पूरितम् ॥ ८० ॥
प्रभूतभूतं प्रचुरप्रचारं कलपुष्कलम् ।
भूयिष्ठपुष्टमुद्भ्रान्तादभ्रं बहुलतावहम् ॥ ८१ ॥
चारुप्रचारहारिस्फारितरुचिररुचिबन्धुराबन्धाः ।
शोभनशोभं सुपमसममधुरधुरोत्तमतमभिमप्राह्याः ॥ ८२
अर्हप्रवर्हसुन्दरतरसत्तमतमनवप्रवराः ।
पुण्यवरेण्यप्रामग्रामण्यौ काममभिरामः ॥ ८३ ॥
वलाद्वल्गुमनोहरतरसम्यग्रम्यमञ्जुरुचिपुञ्जाः ।
हृष्टप्रकृष्टकामं यामाग्र्याग्राः सुखप्रमुखाः ॥ ८४ ॥
मञ्जुलोज्ज्वलसोद्रेकप्रवेकानुत्तमक्रमाः ।
निवेशपेशलप्राग्रजाग्रप्राग्रहराग्रहाः ॥ ८५ ॥
नम्रकम्रं काम्यकामवर्यधुर्यप्रियक्रियाः ।
साधुशुद्धं कान्तितान्तरपष्टपृष्ठवराऽन्तराः ॥ ८६ ॥
मुख्यसंख्यरुच्यरुचिसम्यक्सौम्यस्फुरत्पराः ।
हृद्यविद्योतिसौभाग्यभाग्यमाधुर्यधुर्यकाः ॥ ८७ ॥
प्रधानसन्धानज्येष्ठश्रेष्ठौ मनोरमः क्रमः ।
परार्ध्यपरर्द्धिर्जात्यजातोऽनुत्तरसन्तरत् ॥ ८८ ॥
सरलाग्रेसरोवर्गाग्रणीरन्योन्यधन्यभाः ।
श्रकनीयःकमनीयः पुरोगवपुरोगकाः ॥ ८९ ॥

अथ श्वेतादिवर्णाः—

धवलप्रबलो लक्ष्यवलक्षो गौरगौरवः ।
सितस्मितशुभ्रादभ्रकेतकश्वेतकान्तयः ॥ ९० ॥
पलाण्डुपाण्डुरदरहरिणौ गर्जदर्जुनः ।
दन्तावदाती बिसविशदः शुक्लांशुशुक्लनाः ॥ ९१ ॥

अरुणारुणकृपीटशोणपाटलपाटलाः ।
पद्माम्रताम्रमाञ्जिष्ठवरिष्ठौ रोहितरोहितः ।
उद्रिक्तरक्तलोहितलोहितादभ्रयभ्रयः ॥ ९२ ॥
कडारस्फारहारिद्रहारिदस्फुरत्कद्रुवः ।
बभ्रुबभ्रुपङ्कपिङ्गौ भृशं पिशङ्गमङ्गकम् ॥ ९३ ॥
कपिकपिशकपिलहरिहरितपिञ्जरपुञ्जपिङ्गलकल्मषाः ।
उन्मीलन्नीलश्रीः परितो हरितो निकामतः श्यामः॥ ९४ ॥
कृष्णकृष्णताडकालमेचकितकण्ठमेचकाः ।
श्यामाः श्यामलमसिवद्दसितः शितिवत्स्थितिः॥ ९५ ॥
सारङ्गरङ्गदङ्गश्रीः शबलश्शवलप्रभः ।
प्रसरद्धूसरो धूम्रधूमलो धूमकप्ररुक् ॥ ९६ ॥
पुरः कर्बुरकिर्मीरकिरणः कलचित्रलः ।
कपोतकान्तिकल्माषमयूखौ चित्रचित्ररुक् ॥ ९७ ॥
निर्वर्ण्याभ्यर्णसन्नद्धासन्नसन्निधिसन्धयः ।
सदेशपेशलश्रीमत्ससीमविकटान्तिकाः ॥ ९८ ॥
सन्निधानगुणाधानसन्निकर्षप्रकर्षता ।
अभ्यग्रमभ्याग्रहणमुपकण्ठविकुण्ठता ॥ ९९ ॥
अभ्यासमभ्यासमता निकटप्रकटस्थितिः ।
उपान्तकान्तसम्भ्रान्तपरिक्रीडत्सनीडता ॥ १०० ॥
सवेशसन्निवेशश्रीः सविधो विविधोदयः ।
शश्वत् पार्श्वे सन्निकृष्टोत्कृष्टसमीपदीपताः ॥ १०१ ॥
समर्यादस्वमर्यादो हिताभ्यवहिताशयः ।
अपदान्तपदान्तश्रीरनन्तरपरस्परः ॥ १०२ ॥
संसक्तव्यक्तो नेदिष्ठदिष्टोऽथ दूरपूरतः ।
विप्रकृष्टः प्रकृष्टश्च दवीयःपदवी यथा ॥ १०३ ॥
दविष्ठविनिविष्टोऽथ धर्मकर्मणि शर्मभाक्
सततसत्त्वसहजसहचारीति नीतिमान् ॥ १०४ ॥
रूपस्वरूपस्वभावभावसंसिद्धिसिद्धयः ।
निसर्गसर्गप्रकृतिकृतिनो लक्षणक्षणाः ॥ १०५ ॥
शीलानश्लीलशीलोऽथ स्वरूपावस्थादशावशात् ।
रतिस्थितिरथो स्नेहासन्देहप्रीतिरीतितः ॥ १०६ ॥
प्रेमस्थेमातिदाक्षिण्यदाक्षाऽनुकूलमूलतः ।
संभ्रमभ्रमसम्पर्कात् तर्कनिःशङ्कसङ्कराः ॥ १०७ ॥
अवधाननिधानश्रीः समाधानविधानतः ।
प्रणिधानसुधाधानसमाधिर्व्याधिबाधिनी ॥ १०८ ॥

[illegible] ।

२६ ॥

।

दुर्गा दुर्गाणि रुद्राणी चाणी शर्वाणिपाणिना ॥ १२७ ॥
चान्या कात्यायिनी सर्वमङ्गला सर्वमङ्गला ।
नवानीता भवानी साऽपर्णा वर्णा शिवाऽशिवा ॥ १२८ ॥
रणे गणेशविघ्नेशनिघ्ने हेरम्बडम्बराः ।
परः परशुपाणिश्रीः सनायकविनायकः ॥ १२९ ॥
स्तम्बो लम्बोदरो दन्तैकदन्तेभास्यलास्यवत् ।
टूपको मूषकरथो महासेनमहा महान् ॥ १३० ॥
स्वामी कामी कृतास्कन्दः स्कन्दषण्मुखसंमुखाः ।
महातेजोमहातेजा दत्तार्तिः कार्तिकेयवत् ॥ १३१ ॥
कुमारसारसेनानीः सेना गाङ्गेयगेयता ।
सब्रह्मचारी सब्रह्म यमाहुर्बाहुलेयवत् ॥ १३२ ॥
शाखा विशाखा क्रौञ्चारिसञ्चारिशरभूशराः ।
तारका तारकारातिर्नाद्द्वादशलोचनः ॥ १३३ ॥
विश्वरूपस्वरूपश्रीः क्रतुपूरुषपौरुषः ।
दामोदरवदुद्दामो धरणीधरदुर्धरः ॥ १३४ ॥
श्रीवत्सवदतुच्छश्रीः स त्रिविक्रमविक्रमः ।
सेवासु वासुदेवाभः स हृषीकेशपेशलः ॥ १३५ ॥
विष्वक्सेन विष्वक्सेनच्छद्मना पद्मनाभवत् ।
विष्णुवर्त्तिष्णुवैकुण्ठकुण्ठलोकेशकेशवाः ॥ १३६ ॥
द्विट् मुण्डपुण्डरीकाक्षो भारानारायणप्रभुः ।
स्फोतां पीताम्बरो मञ्जुर्मञ्जुकेशाच्युताच्युतः ॥ १३७ ॥
श्रीवत्साङ्कशशाङ्कश्रीर्जनार्दन इवाऽर्दनः ।
सदा गदाधरः शाली वनमाली हरिर्हरिः ॥ १३८ ॥
आशादाशार्हवद्बभ्रवाणः पुराणपुरुषक्रमः ।
इन्द्रोपेन्द्रकृष्णकृष्णपुरुषोत्तमपौरुषः ॥ १२९ ॥
वृषा वृषाकपिः सेतुस्तार्क्ष्यकेतुरजोऽग्रजः ।
नयक्षयक्षपुरुषविक्रमोपमविक्रमः ॥ १४० ॥
विष्टरश्रवसाविष्टो विश्वं विश्वम्भरः प्रभुः ।
मनाक् सनातनः शौरिर्गौरि गोविन्द विन्दति ॥ १४१ ॥
द्वीपश्रीपतिर्दैत्यारिश्रैत्या कुन्दमुकुन्दवत् ।
अगाधमाधवः पद्म पद्मेशयवदाशयः ॥ १४२ ॥
बलदेवबलो देवः सीरभृद्वीरविक्रमः ।

कालिन्दीकर्षणोत्कर्षसोद्रेकस्त्वेककुण्डलः ॥ १४३ ॥
लीलां नीलाम्बरो भद्रबलभद्रो हली बली ।
कुशली मुशली तालध्वजोत्तालो बलाद्बलः ॥ १४४ ॥
ततो लम्बः प्रलम्बघ्नः क्ष्मापालः कामपालवत् ।
अनन्तानन्तसङ्ग्रामो रामकामः सरामवत् ॥ १४५ ॥
सङ्कल्पजन्मकल्पश्रीर्विषमो विषमायुधः ।
चञ्चत्पञ्चशरः पुष्पपुष्पाढ्यो घस्मरः स्मरः ॥ १४६ ॥
प्रद्युम्नद्युम्नकन्दर्पकन्दसद्दर्पदर्पकाः ।
मनो मनोभवो मन्यवदनो मदनोपमः ॥ १४७ ॥
पीनमीनध्वजः कामकामना मारसारता ।
शृङ्गारयोनिः शृङ्गारस्तम्बशम्बरसूदनः ॥ १४८ ॥
अनङ्गवङ्गसङ्गत्या मधुमित्रपविभ्रमाः ।
अथ मन्मथवद्दूनप्रसूनशरभासुरः ॥ १४९ ॥
प्रजा प्रजापतिर्धर्ता जगत्कर्ता विधिर्विधिः ।
ब्रह्म सब्रह्मचारित्वं पितामहमहा महान् ॥ १५० ॥
स्रष्टा स्पष्टास्फुरन्मेधा वेधाः कमलभूरभूत् ।
स्वयम्भूमिः स्वयम्भूवद्धाता धाता जगत्रयीम् ॥ १५१ ॥
चतुरा चतुरास्यश्रीः पद्मभूः सद्म सम्पदाम् ।
परमेष्ठः परमेष्ठी वेदगर्भसगर्भभाः ॥ १५२ ॥
शतानन्दकृतानन्दद्रोहिणो द्रुहिणाकृतिः ।
सुरज्येष्ठः सतां ज्येष्ठो नाभिभूर्नाभिभूतये ॥ १५३ ॥
श्रीमानिन्द्र इवोमिन्द्रः कश्चिद् दुश्च्यवनोपमः ।
महामहाः सहस्राक्षः समन्युः शतमन्युवत् ॥ १५४ ॥
वर्यः पर्यञ्चत्पूर्वः पूर्वदिक्कान्तकान्तभाः ।
सुनासीरसुनासीरः साक्षादिव दिवस्पतिः ॥ १५५ ॥
शक्रवक्रपुरुहूतपूतः सुत्रामधामभाक् ।
वास्तो वास्तोष्पतिः क्षोणीखण्डमाखण्डलप्रभः ॥ १५६ ॥
अनघो मघवा भूपः स पुरन्दरसुन्दरः ।
वासवावासवसारौजा विडौजा दम्भजम्भजित् ॥ १५७ ॥
ससङ्क्रन्दनसङ्क्रन्दः पाकशासनशासनः ।
प्राचीनबर्हिः प्राचीनवर्गः स्वर्गपतिप्रभः ॥ १५८ ॥
आदित्यनित्यसविता कविता सूरसूरवत् ।
अंशुमाली महःशाली दिवाकर इवाकरः ॥ १५९ ॥
द्वादशात्मा महात्माऽसौ त्रयीतनुमनुमतन् ।
जगच्चक्षुःसहस्रश्रीरहर्पतिमहस्ततिः ॥ १६० ॥

धर्मकर्मकर्मसाक्षी पद्मिनीप्रियभानुवत् ।
अर्यमा वर्यमाहात्म्यसत्पूतः सप्तसप्तिवत् ॥ १६१ ॥
आर्त्तं मार्त्तण्डचण्डश्रीर्मणिर्दिनमणिद्युतिः ।
द्योतनः प्रद्योतनवत् सहस्रांशुमहःसहः ॥ १६२ ॥
भास्वद्भास्वद्भानुभानुः शौर्यसूर्यरविच्छविः ।
पतङ्गचङ्गतरणितरस्वत्तिग्मगभस्तयः ॥ १६३ ॥
विरोचनरोचनश्रीः पूषा भूषार्ककर्कशाः ।
नभो नभोमणिः प्रांशुः खरांशुः कोपनोपतिः ॥ १६४ ॥
दण्डदण्डधरो ध्वान्तकृतान्तसमविक्रमः ।
करालकालसद्धर्मो धर्मराजोऽन्तकान्तकृत् ॥ १६५ ॥
हीना पीनाशकीनाशवर्तिना समवर्तिना ।
सुधाश्राद्धदेवेन शमनो दमनो द्विषाम् ॥ १६६ ॥
संमदी कौमुदीकान्तः सादाद्दाक्षायणीपतिः ।
ओषधीरोषधीभर्ता मुदः कुमुदबान्धवः ॥ १६७ ॥
दैवाञ्जैवातृकः सोमः कोमलो विन्दुरिन्दुवत् ।
विधुर्विधुरितो राजा राजानिस्तन्द्रचन्द्रमाः ॥ १६८ ॥
ऋक्षनक्षत्रनाथश्रीः रोहिणी रोहिणीशवत् ।
स्फारातारापतिस्तारतारकास्तारकः प्रभुः ॥ १६९ ॥
गिरमाङ्गिरसस्त्रीवपोवजीवोऽगुरुर्गुरुः ।
धिषणो धिषणोद्यप्रश्चित्रश्चित्रशिखण्डिजः ॥ १७० ॥
वाचं वाचस्पतिः सौरिर्भूरिर्बृहद्बृहस्पतिः ।
सचिवार्यसुराचार्यसभृक्षीपतिगीष्पतिः ॥ १७१ ॥
इति शब्दा नृपामात्यनृपपुत्रादिवर्णने ।
यथौचित्यं प्रयोक्तव्याः शीघ्रानुप्राससिद्धये ॥ २७२ ॥

अनुप्रासानयनोपायान्तरमाह—

आदिक्षान्तलिपौ कादिक्षान्तशब्दगवेषणम् ।
चित्रानुप्रासयमकशब्दनिश्चयकृद्भवेत् ॥ १७३ ॥

अकारादिक्षकारान्तशब्दे सति अन्ये तत्सदृशाः ककारादिक्षकारान्ताः शब्दा वीक्ष्यन्ते, तदा चित्राऽनुप्रासयमकशब्दनिश्चयो भवति । यथा अरशब्दस्य सदृशाः कादिक्षान्तशब्दाः यथासम्भवं लिख्यन्ते–अर कर खर गर घर चर घरट्ट जरया क्षरया विड्वर तरणि संस्तर दर धर नर परस्पर अम्बर भर मर वर शरवण सर हर क्षर । तथा–आर कार गार चार जार दार तार धार व्यापार स्फार भार मार वार सार हार क्षार । तथा—आम काम ग्राम आचाम जामयः तामस दाम धाम नाम पामया याम राम चाम श्याम साम क्षामाः । तथा–कीर चीर जीरक तीर नीर धीर भीरवः सीर हीर क्षीर कीदीर कुटीर वानीर महीरमणाः । तथा–अर्ण कर्ण तर्णक पर्ण वर्ण स्वर्ण अर्णव ।

एवं सर्वशब्देषु शब्दान्तराणि गवेषणीयानि ।

शब्दस्य सकलान् वर्णान् स्वरैः सर्वैः क्रमाक्रमात् ।
संयोज्य जनिताः शब्दाश्चित्रानुप्राससिद्धिदाः ॥ १७४ ॥

एते शब्दाश्छन्दोभ्यासस्तबके शब्दभेदजशब्दविवरणात् ज्ञेयाः ॥

इति श्रीजिन० शब्दसिद्धिप्रताने द्वितीयेऽनुप्रासस्तबकस्तृतीयः ।

अथ मुख्यलाक्षणिकव्यञ्जकानां शब्दानां स्वरूपमाह—

शब्दो मुख्यो लाक्षणिको व्यञ्जकश्च त्रिधा मतः ।
मुख्यार्थवाचको मुख्यो व्यापारोऽर्थेऽस्य चाऽभिधा ॥ १७५ ॥
लक्ष्याश्रितो लाक्षणिको व्यापारो लक्षणाऽस्य तु ।
व्यङ्ग्ययुक्तो व्यञ्जकोऽस्य व्यापारो व्यञ्जनं मतम् ॥ १७६ ॥

साक्षात्सङ्केतविषयो गोपिण्डादिर्वाच्यो मुख्योऽर्थस्तदभिधायी गोप्रभृतिशब्दोऽपि मुख्यशब्दस्तस्य मुख्यार्थे व्यापारः संकेतापेक्षा, वाच्यावगमनशक्तिरभिधा । लक्ष्यलक्षकस्य लाक्षणिकशब्दस्य लक्ष्यनिष्ठो व्यापारो, लक्ष्यावगमनशक्तिर्लक्षणा । व्यङ्ग्यव्यञ्जनक्षमस्य व्यञ्जकशब्दस्य व्यङ्ग्यनिष्ठो व्यङ्ग्यावगमनशक्तिर्व्यञ्जनम् ।

मुख्यार्थबाधे मुख्यार्थासम्बन्धे लक्ष्यतेऽपरः ।
रूढेः प्रयोजनाद्वाऽर्थो यत्सोक्ता लक्षणा बुधैः ॥ १७७ ॥

मुख्यार्थबाधाऽनुपपत्तेरनुपयोगाच्च 'कर्मणि कुशलः', 'गङ्गायां घोषः' इत्यादावनुपपत्तिः । 'रामोऽस्मि सर्वं सहे' इत्यादावनुपयोगः । अत्र प्रस्तावादभिधेयप्रतिपत्तौ रामशब्दोऽनुप्रयुज्यमानत्वात् बाधितार्थः स्वाभिधेयभूतार्थगामित्वलक्षणसम्बन्धाद्राज्यभ्रंशवनवासपितृमरणसीतावियोगादिदुःखभाजनत्वं लक्षयति । असामान्यनिर्देशादिव्यङ्ग्यं प्रयोजनम् । मुख्यार्थासम्बन्धं पञ्चधा । यदुक्तम्—

'अभिधेयेन सम्बन्धात् सादृश्यात् समवायतः ।
वैपरीत्यात् क्रियायोगात् लक्षणा पञ्चधा मता' ॥

अभिधेयं मुख्यार्थस्तेन सह सम्बन्धो यथा—'गङ्गायां घोषः' । अत्र गङ्गाशब्दाऽभिधेयस्य स्रोतसो घोषाधारतानुपपत्तेः मुख्यार्थबाधे योऽयं समीपसमीपिभावात्मा सम्बन्धस्तदाश्रयणेन गङ्गाशब्दस्तटं लक्षयति । गङ्गात्वे एकार्थसमवेतपुण्यत्वमनोरमत्वशैत्यादिप्रतिपादनं व्यङ्ग्यं प्रयोजनम् । न हि तत्पुण्यत्वादि गङ्गातट इत्यादिशब्दान्तरैः प्रत्याययितुं शक्यते । सादृश्याद्यथा—'गौर्वाहीकः', 'गौरेवायं' वा इत्यादौ मुख्यार्थस्य सास्नादिमत्त्वादेः प्रत्यक्षादिप्रमाणेन बाधे अभिधेयेन सादृश्याज्जडत्वमान्द्यादिगुणयुक्तो वाहीको लक्ष्यते । प्रयोजनं तयोरपार्थक्यप्रतिपत्तिः । साध्यवसानायां सर्वथाऽभेदप्रतिपत्तिः । समवायात्साहचर्याद्यथा—'कुन्ताः प्रविशन्ति'इत्यादौ कुन्तानां प्रवेशानुपपत्त्या मुख्यार्थबाधे साहचर्यात् यथा कुन्तवन्तः पुरुषा लक्ष्यन्ते । प्रयोजनं तु तीक्ष्णत्वादीनां सातिशयानां प्रतिपादनम् । वैपरीत्या-

यथा—'अभद्रमुखे भद्रमुखः'। अत्र भद्रमुखशब्दस्य अभद्रमुखे प्रयोगात् स्वार्थबाधः। अतोऽसौ स्ववाच्यभूतस्य भद्रमुखत्वस्य वैपरीत्यादभद्रमुखत्वं लक्षणयाऽवगमयति। प्रयोजनं तु गुह्याऽसभ्यार्थप्रतीतिः। क्रियायोगाद्यथा—'महति समरे शत्रुघ्नस्त्वम्' इति। अत्र अशत्रुघ्ने शत्रुघ्नशब्दप्रयोगात् स्वार्थबाधः। शत्रुघ्नशब्दश्च अशत्रुघ्ने शत्रुहननक्रियाकर्तृत्वायोगात् लक्षणया प्रयुक्तः। प्रयोजनं च वर्ण्यमानस्य शत्रुघ्नशब्दाभिधेयनृपस्वरूपताप्रतिपादनम्। 'कर्मणि कुशलः' इत्यत्र कुशान् लातीति दर्भग्रहणायोगात् मुख्यार्थबाधे विवेचकत्वादौ च सम्बन्धे रूढितः प्रवीणपुरुषरूपोऽर्थो लक्षणाव्यापारेण लक्ष्यते। एवं द्विरेफद्विपानुलोम्यलावण्यादयो रूढिशब्दाः, तत एतेषु रूढिलक्षणा। 'गङ्गायां घोषः' इत्यादौ प्रयोजनात् लक्षणा। प्रयोजनं च पावित्र्यादि व्यङ्ग्यम्। तत्त्वमिदम्—रूढिलक्षणायां वाचको लाक्षणिकश्चेति नामद्वयम्। अभिधा, लक्षणेति व्यापारद्वयम्। प्रयोजनलक्षणायां तु शब्दस्य वाचको, लाक्षणिको, व्यञ्जकश्चेति नामत्रयम्। अभिधा, लक्षणा, व्यञ्जनं चेति व्यापारत्रयम्। रूढिलक्षणायान्तु व्यङ्ग्यप्रयोजनाभावात् शब्दस्य न व्यञ्जकता न व्यञ्जनव्यापारः।

शब्दव्यापारो निरन्तरार्थनिष्ठोऽभिधा मता।
स तु सव्यवधानार्थनिष्ठो भवति लक्षणा ॥ १७८ ॥

सव्यवधानो मुख्यार्थबाधादिहेतुत्रयान्तरितो यो लक्ष्यस्तदादिरर्थस्तत्र विश्रान्तः शब्दव्यापारो लक्षणा। अभिधैव मुख्यार्थे बाधिता सती अचरितार्थत्वात् अन्यत्र प्रसरति, तत्पुच्छभूतैव लक्षणा।

शुद्धोपचारमिश्राऽसौ द्विधा शुद्धाऽपि हि द्विधा।
उपादानलक्षणाऽऽद्या परा लक्षणलक्षणा ॥ १७९ ॥

उपादानं स्वसिद्ध्यर्थं पराक्षेपः। यथा 'कुन्ताः प्रविशन्ति'। अत्र कुन्तैः स्वप्रवेशसिद्ध्यर्थं स्वसंयोगिनः पुरुषा आक्षिप्यन्ते तत उपादानेनेयं लक्षणा।

परार्थे स्वार्पणं लक्षणेन लक्षणलक्षणा।

यथा—'गङ्गायां घोषः'। अत्र तटस्य घोषाधिकरणतासिद्धये गङ्गाशब्दः स्वार्थमर्पयतीतीत्यादौ लक्षणेन लक्षणा। अयमभिप्रायः—यत्र शब्दः सर्वथा स्वार्थमत्यजन् अन्यमर्थं लक्षयति तत्र लक्षणेन तटादिज्ञापनेन लक्षणा स्यात्। यत्र तु स्वार्थमपि वदन्नन्यमुपादत्ते तत्रोपादानेन लक्षणा। इमौ द्वावपि भेदौ शुद्धौ, उपचारेणाऽमिश्रत्वात्। यथा 'गौर्वाहीकः' इत्यत्र वस्त्वन्तरं वस्त्वन्तरमुपचर्यते, न तथाऽत्रेति भावः। उपचारमिश्राऽपि चतुर्विधा।

सादृश्याद्गौणसारोपा गौणसाध्यवसानिका ॥ १८० ॥
गौर्वाहिको गौरेवाऽयम्

यत्रोपमानगतगुणतुल्यगुणयोगलक्षणं पुरःसरीकृत्योपमेये उपमानशब्द आरोप्यते तौ गौणौ भेदौ, गुणेस्य आगतत्वात् गौणशब्दवाच्यौ।

सम्बन्धान्तरतः पुनः।
विज्ञेया शुद्धसारोपा शुद्धसाध्यवसानिका।

आयुर्घृतमायुरेवेदम्

अनयोः शुद्धभेदयोः कार्यकारणभावः सम्बन्धः, सादृश्याभावान्न गौणता । यथा आयुष्कारणं घृतं तथा न क्षीरादीति क्षीरादिवैसादृश्येन आयुःशब्दान्न व्यभिचरतीति कार्यकारित्वादि प्रयोजनम् ।

षड्भेदेति लक्षणा ॥ १८१ ॥

उपादानलक्षणा, लक्षणलक्षणा गौणसारोपा, गौणसाध्यवसाना, शुद्धसारोपा, शुद्धसाध्यवसाना इति षड् भेदाः ।

आरोप्यारोपविषयौ सारोपायां स्फुटावुभौ ।
पुनः साध्यवसानायामरोप्यान्तर्गतः परः ॥ १८२ ॥

आरोप्यो गवादिः आरोपविषयो वाहीकादिः, सारोपा सादृश्यहेतुका, एषा उपमानोपमेयस्य विद्यमानरूपत्वात् रूपकालङ्कारबीजम् । यत्राऽऽरोप्येण गवादिना निगीर्णतया आरोपविषयस्य वाहीकादेः प्रतीतिः सा साध्यवसाना, इयमतिशयोक्तेर्बीजम् । यथा—

कमलमनम्भसि कमले च कुवलये तानि कनकलतिकायाम् ।
सा च सुकुमारसुभगेत्युत्पातपरम्परा केयम् ॥

कार्यकारणभावादिलक्षणायां तु न रूपकादिविषयता, सादृश्याभावात् । यथा—

आयुर्घृतं यशस्त्यागो भयं चौरः सुखं प्रिया ।
वैरं द्यूतं गुरुर्ज्ञानं श्रेयः सत्तीर्थसेवनम् ॥

तथा अन्यापदेशालङ्कारस्य साध्यवसानलक्षणात्वम् । यथा—

अनर्घः कोऽप्यन्तस्तव हरिण हेवाकमहिमा
स्फुरत्येकस्यैव त्रिभुवनचमत्कारजनकः ।

इत्यत्र हरिणेन सह प्रतीयमानस्याऽभेदः ।

सम्बन्धा बहवः । यदुक्तम्—'एकशतं षष्टयर्थाः' । क्वचित्तादर्थ्यादुपचारः, यथा—इन्द्रार्थाः स्थूणा इन्द्रः । क्वचित् स्वस्वामिभावाद्यथा-राजकीयः पुरुषो राजा । क्वचिदवयवावयविभावाद्यथा—अग्रहस्त इत्यग्रमात्रेऽवयवे हस्तः । क्वाऽपि तात्कर्म्यात् यथा—अतक्षा तक्षा । क्वचिन्मानाद्यथा—आढकमश्नाति । क्वचित् स्थानाद्यथा—मञ्चाः क्रोशन्ति । इत्यादयः सर्वे यथालक्ष्यं लक्षणीयाः । यदाहुः—'सहचरणस्थानतादर्थ्यवृत्तिमानधारणसामीप्ययोगसाधनाधिपत्येभ्यो ब्राह्मणमञ्चकटराजसक्तुचन्दनगङ्गाशाटकान्नपुरुषेष्वतद्भावेऽपि तदुपचारः' । एषु शुद्धा लक्षणा । काचित् रूढितः, काचित् प्रयोजनात्, काचित् सारोपा, काचित् साध्यवसाना ।

अथ लक्षणार्हाः केचिच्छब्दाः कथ्यन्ते—

चित्रेन्द्रजालवाच्यद्विर्भावस्वप्नयमकसंवादाः ।
द्वैगुण्याभिनयकथाद्विरुक्तिपर्यायवक्रपुनरुक्तिः ॥ १८३ ॥
रूपावस्थार्थावपुर्भवान्तरं परिणतिविवर्त्तौ ।
अनुवादानुप्रासानुकृतिच्छायाप्रतिबिम्बशब्दौ च ॥ १८४ ॥
प्रतिवीरमल्लनायककविवेशौ बन्धुरनुकूलः ।

प्राज्याज्यशातिसुहृद्दायादसनाभिसहचरसतीर्थ्याः ॥ १८५ ॥
सब्रह्मचारिलीलारागसहाध्यायिसदृशसव्यूहाः ।
गणनाधिकः सवर्णः संवादी सांयुगीनरिपू ॥ १८६ ॥
अधिदैवतविद्यागुरुकुलनाथकुलपुरःपुरुषाः ।
ओङ्कारचक्रवर्तिक्षेमङ्करसार्थवाहतीर्थानि ॥ १८७ ॥
ज्येष्ठसभावत्यग्रेसरोत्तमर्णप्रतीच्यजितकाशि ।
अद्वैतवादिधुर्योल्लाघनगृहमेधिनोऽध्यक्षाः ॥ १८८ ॥
तत्त्वब्रह्मोपनिषद्रहस्यचैतन्यधूतपरात्मानः ।
सौरभ्योत्कर्षरसाभोगानन्दाभिजात्यपरभागाः ॥ १८९ ॥
लवसर्वस्वविलासास्तन्दुलनिर्यासभाग्यमज्जानः ।
जीविततात्पर्यार्थव्युत्पत्त्यपवादमर्ममकरन्दाः ॥ १९० ॥
साम्राज्यसिंहनादाहङ्कारैश्वर्यसंस्कृतविपाकाः ।
सारोद्धारनिदानव्याख्याटीकाचरित्रविश्रम्भाः ॥ १९१ ॥
मूलद्रव्यविवेकव्याकरणनिरुक्तसौष्ठवाभ्युदयाः ।
सौन्दर्योन्मेषनवीनत्वप्ररोहसंभ्रमोत्साहाः ॥ १९२ ॥
वैदग्ध्यावष्टम्भाद्भुतसवनवनीतयौवनादेशाः ।
महिमनिघण्टौद्धत्यान्तरङ्गपूर्वोक्त्यधित्यकास्वेच्छाः ॥ १९३ ॥
व्याप्तिर्बहुघनपीवरतीव्रमहोद्दामतुङ्गताः प्रौढिः ।
सर्वाभिसारवृद्धिव्यूहव्यासाऽट्टहाससङ्घट्टाः ॥ १९४ ॥
धिक्कृतभयव्यपातानध्यायापह्नवाविसंवादाः ।
केतूदयान्तरायायातङ्कोपप्लवबाध्यवस्कन्दाः ॥ १९५ ॥
प्रत्याख्यानान्तर्द्धिव्यपेधविडम्बनान्यतीचाराः ।
अनुपदारुन्तुदकद्वदवैरङ्किकनास्तिकाः पुरोभागी ॥ १९६ ॥
स्थायी द्रव्यं किट्टस्तुषपिण्याकौ पलालपद्धूली ।
उद्वाहपूर्वरङ्गप्रतिमाप्रस्तावनाट्यसम्फेटाः ॥ १९७ ॥
अङ्कोद्वर्तनशाखापुरशाखामङ्गलायतनानि ।
प्रश्नोत्तरप्रहेलं कलभकिशोरौ प्रवालमञ्जर्यौ ॥ १९८ ॥
निर्माल्यमक्षिकरणोत्कैतवपाखण्डकर्णिकाभेदाः ।
तर्णकपरागसैन्योपपदसमस्याकलान्तरोत्सर्गाः ॥ १९९ ॥
प्राकाम्यवस्तुपाञ्चिकसम्बोधनपादुकावहित्थानि ।
व्यवहारिकपदन्तीभभूतविज्ञानकारिकोपाधिः ॥ २०० ॥
बहिरङ्गोपधृतिमृगतृष्णानासीरपादपीठानि ।
व्यापृतिदिग्धपरोक्षागण्डूपोपत्यकामहसनानि ॥ २०१ ॥
युवराजशिरःसैनिकमन्त्रिप्रतिहारमण्डलेश्वरगणाः ।
वैतालिकसैनानीवैतालिकयदुपदात्यनुगाः ॥ २०२ ॥

ग्रामीणपारिपार्श्विकनान्दीवटुकारभक्तपरिवाराः ।
प्राकृतपराक्रमायिकदासपराधीनयव्रदाश्रधराः ॥ २०३ ॥
वैमात्रेयेर्ष्यालूनपरिचारकभर्तृहारककनिष्ठाः ।
अधमर्णराजवंश्यौ वन्दारुस्ताश्चलस्फुलिङ्गकरणाः ॥ २०४ ॥
दिङ्मात्रमेकदेशः खण्डं बालोऽङ्कुरः शिशुता ।
संक्षेपणामत्यावयवकलाशीकरलहर्यः ॥ २०५ ॥
इत्याद्या लक्षणाशब्दाः सदृशत्वोपयोगिनः ।
उपमाने क्वचिद्योज्या उपमेये क्वचित्तथा ॥ २०६ ॥

उपमाने यथा—

इन्दुर्वक्त्रस्य वीप्सासदनमुपकथा पादयोः पङ्कजाली,
पर्यायोऽलिः स्वयां, ननु तनुमहसां कर्णिकाकर्णिकारम् ।
आभासः कुम्भिकुम्भद्वयमुरसिजयोः, कामकोदण्डदण्डः,
पाखण्डं भ्रूलतायाः, रतिरभिनयनं, पश्य रूपस्य यस्याः ॥

उपमेये यथा—

अपेक्षो धरणीधरेशितुरनध्यायः सुधाया, विधो-
रन्तर्द्धिर्धनदाचलस्य निधनं, दुग्धोदसिन्धोः पिधा ।
प्रत्याख्यानमसानत्रद्विपमहादेहद्युतेर्निन्हवो
आनह्यास्तव भूभुजङ्ग यशसां मारो दिशां हारति ॥

अन्येऽपि लक्षणाशब्दा लिख्यन्ते । यथा—लुण्टाक जल्पाक गृहयालु स्पृहयालु घस्मर मेदुर भङ्गुर छिदुर जागरूक वावदूक विकस्वर प्रमद्वर सत्वर जित्वर गत्वर कम्प्र उन्मदिष्णु वैतण्डिक मायिक तुन्दिल तुण्डिक पिचण्डिल पिचण्डिक तुण्डिल तुण्डिक शुभंयुः दन्तुर जङ्घाल दंष्ट्राल भुजाल पांसुल प्रशाल प्रस्लिल रजस्वल फेनिल वाचाल वाचाट मुखर पङ्किल इत्यादयो, विद्वग्राम चौर महोत्साह उद्धत कोपन वैरङ्गिक कर्मशूर अलङ्कर्मीण कर्मठ स्पष्ट सजन बन्धुगोत्रादीनां नामानि । एवंप्रकाराः शब्दाः लक्षणासाधका यथौचित्यं प्रयोज्याः । यथा—

विप्रोऽप्ययं द्रुतमहीनमहीनकीर्ति-
लुंण्टाकशक्तिरपसाद्गुरुप्रसादः ।
वेश्यं प्रपातयति पश्यत रे नरेन्द्राः!
कीर्तिं स्मरन्मनसि गौरुचं न कृष्णाम् ॥

इति श्रीजिनदत्तसूरिशिष्यमहाकविपण्डितश्रीमदमरविरचितायां कविशिक्षा-
वृत्तौ शब्दसिद्धिप्रताने लाक्षणिकः स्तबकश्चतुर्थः ।

सम्पूर्णश्चायं शब्दसिद्धिप्रतानो द्वितीयः ॥

अथ श्लेषसिद्धिप्रतानः ।

तत्र पूर्वं श्लेषव्युत्पादनं यथा—

वर्णाकारक्रियाधाराधेयसम्बन्धिबन्धवः ।
द्विट्पत्नीप्रियसम्पर्किस्वामितुल्यगुणादयः ॥ १ ॥
एषां स्यान्नामभिः श्लेषो नानार्थैर्वर्ण्यवस्तुनि ।
भङ्गश्लेषोऽधिककसन्मुख्यैः पूर्वाग्रगैः पुनः ॥ २ ॥

वर्ण्यवस्तूनां वर्ण्यादिनाम्नां मध्याद्यन्नाम द्व्यर्थं त्र्यर्थं नानार्थं वा भवति तेन नाम्ना श्लेषः कार्यः । यथा धवलार्जुनहरिगोप्रभृतयः शब्दाः । भङ्गश्लेषस्तु वर्ण्यवर्ण्यादिनाम्नः पूर्वगतैरधिकादिभिरग्रगतैः कसदादिभिः सामान्यशब्दैरर्थं मिलति यथासंभवं कार्यः । यथा कमलशब्दस्य मल इति अग्रेतनाक्षरार्धं मिलति पूर्वाक्षरकश्चोच्यते । यथा— 'अधिकमलशाली' । अधिकशब्दः सामान्यः । तथा करकशब्दस्य कर इति पूर्वाक्षरार्धं मिलति उत्तराक्षरकश्चोच्यते । यथा 'करकसल्लक्ष्मीः' । कसच्छब्दः सामान्यः ।

पूर्वं पूर्वाक्षराणां त्रोटनाय पूर्वप्रयोज्याः सामान्यशब्दा यथा—

अधिकस्वकस्वकीयकसश्रीकाः सुखसुगौ पुरोगश्च ।
शेयाः समानोच्चसदास्वच्छाः सदाच्छसञ्ज्ञौ च ॥ ३ ॥
तज्ज्ञाभिरसुखरसाः शोभितविभ्राजितादयः स्वस्यः ।
सुखदं तद्दं शोभा चन्द्रसौन्दर्यप्रभृतितो वन्द्यम् ॥ ४ ॥
सम्पन्नसुशोभनलोलुपसम्पन्नवसगौरवमहाभाः ।
बहुशोभनसदाशुभयहुभाः परमसमानयामनोहृद्यम् ॥ ५ ॥
पीवरसुरुचिरमधुरा मञ्जुलपृथुलौ स्वभावतः शश्च ।
सुमुखदशः समहासः ससमग्रहपरमहौ च बहुलद्यः ॥ ६ ॥

एतैः शब्दैः पदानां पूर्वाक्षराणि त्रोट्यन्ते । यथा— सश्री-क-पालिस्थितिः कैलासः, सरोवत् । स्व-क-लङ्काभोगः शशी, रावणवत् । सु-ख-रोचितः कुलालः, सुकृतिवत् । सु-ख-लीनस्तुरगः, सुकृतिवत् । सु-ख-घोतस्तपात्ययो, नृपवत् । पुरो-ग-मलस्थितिः सारङ्गधनुः, मलवत् । समा-न-ध-न-र-स-भा-सितं सरो, नृपवत् । उ-च्चा-मरश्रीः नृपतिः, इन्द्रवत् । सदाऽरुद्र-गणराजितं गोस्थानं, रुद्रस्थानवत् । स-ज्ज-नी-रागणं बिभ्रत् वनं, नृपवत् । अभिन्नातिस्थितिः कुलीनो, विदग्धगोष्ठीवत् । शोभि-त-रङ्गान्वितो जलधिः, नरवत् । स्वच्छयुक्ताशाली शैलमार्गो, मृदङ्गवत् । सुख-दा-नस्थितिः यदान्यः, शाकटिकवत् । शोभावद्-धलान्वितो रुद्रो, नृपवत् । सशोभ-न-गरस्थितिः सनृपः, शिवकण्ठवत् । लोल-प-वन-स्थितिः सागरतरङ्गो, गिरिवत् । सम्प-न्न-च-सुधाभोगः पार्थिवः, सुरवत् । बहु-शो-भ-वनान्वितं पुरं, गिरिवत् । परमहेलाशाली द्वेधापि कामुकः । मनोहृ-द्यो-धस्थितिः युद्धभूमिव धेनुवत् । सुरुचि-र-मणीरमणीयः पाणिग्रहमहो, रोहणवत् । पृथु-ल-क्षणं गृहं, चन्द्रवत् । स्वभावशरणधुरीणो द्वेधा सुभटः । सम-हास-कलः सज्जनः, पूर्णिमेन्दुवत् । परम-ह-सितश्रीः एकनौ, शिवनत् । बहुल-क्ष-पर्ण

शतशकलशबलशान्ताः स्वकामसार्थो स्वभावसमुदायाः ॥२२॥
समसोमोदितहृङ्मोदितसितसारोचिताः सभासकलौ ।
सद्योतिसभाजनसारचितस्वेच्छास्वतन्त्राश्च ॥ २३ ॥
सततसमर्यादसलीमसदेशसमानहासिता हारी ।
हृतं हितश्च हसितं हीनाढ्यौ हसंश्चापि ॥ २४ ॥
विभाग्रं च क्षुद्रव्याप्तं चैव दमोदितं दान्तम् ।
एते पुरतः शब्दा अन्येऽप्येवंविधा बुधैर्बोध्याः ॥ २५ ॥

एतैः शब्दैः पदानामन्त्याक्षराणि यथासंभवं योज्यन्ते । यथा—फल-क-सलक्ष्मीः पुष्पकारः, फलितद्रुमवत् । नर-का-न्तस्थितिर्विष्णुः, नृपवत् । शङ्खचिताटोपं विभ्रच्छङ्खवादकः, पुण्यनरवत् । मु-द्रा-हितो मरदेशः, पूर्णहितवत् । प्रियं ग-त्वविभवं बिभ्रद्वनं, वेश्याजनवत् । परि-घ-न-र्द्धिस्थितिः पुरप्रतोली धर्मपरवत्, प्रावृट्कालवद्वा । क-च-रोचिता वेणी, समुद्रवीचीवत् । तापि-च्छ-विराजितो वनोद्देशो, रविवत् । सदा-ग-जातिश्रीर्नृपो, वनवत् । रस नी-नर्द्धिस्थितिर्द्धिरसनाधिपो, रसिकवत् । श्रृङ्गाटोपचितो वीरवर्गो, गिरिवत् । हर ल-श्रियं बिभ्रद् वेश्यावर्गः, स्वर्गवत् । स्वस्थासोदितश्रीः सुरेन्द्रो, मल्लवत् । करुदान्तस्थितिः स्वर्णालङ्कारकारी, दक्षवत् । सुधा-मो-दितश्रीः स्वर्गो, रविवत् । उपाय न-यसलक्ष्मीर्द्वेधा नृपः । कच्छ-प-रचितश्रीर्जलाशयो, ग्रामवत् । अधिकफ-लसत्स्थितिर्वसन्तः, सन्ध्यासिसेवावत् । केश-व-रोचितश्रीर्द्वारिकापुरी, सुकेशीवत् । कर-भा-चितो मरुदेशो, रविवत् । कल-ग-दसलक्ष्मीः शरत्कालः, सपुण्यनरः । वलय त-स्थितिं बिभ्रत् नारीप्रकोष्ठो, मल्लवत् । तिमि-रो-चितश्रीः समुद्रः, गसुरवत् । कुण्ड-ल-सलक्ष्मीः कपोलपाली, सुधावत् । मान-व-सत्स्थितिः मर्त्यलोको, मानिवत् । गिरिश-तः-श्रियं बिभ्रत् कैलासः, पृथ्वीवत् । मानस-मो-दितश्रीः श्रीदपुरीप्रदेशो, मानिवत् । कल-ह-सितस्थितिः नारदः, कामिवत् । वल-क्ष-मो-दितश्रीः हिमाद्रिः, शान्तवत् ।

एवमन्यैरपि सामान्यशब्दैः श्लेषः साध्यते—

अपूर्वश्चाऽद्वितीयश्चाऽमध्यमोऽनन्त इत्यपि ।
अमात्रो मात्राधिकश्चाऽतिक्रान्ताद्वलितक्रमः ॥ २६ ॥
केवलोऽथान्तरत्यन्तादिभ्यश्च पुरतो गुरुः ।
श्लेषमुत्पादयेदेतैः शब्दैरुपपदस्थितैः ॥ २७ ॥

क्रमेणोदाहरणानि—अपूर्वत्रिदशाभोगः, पक्षे दशाभोगः । सुमनः गीर्वाण वृन्दारक विबुध अमृत दानव मीमांसा पिनाक कुमार केशव कन्दर्प इत्यादिशब्दानामादौ अपूर्वशब्दः प्रयोज्यः ।

अद्वितीयकपालिश्रीः, पक्षे कलिश्रीः । अमर दानव स्वयम्भू आराम पिनाक कृपाङ्क कमल भास्कर इत्यादिशब्दानामादौ अद्वितीयाऽमध्यमशब्दौ प्रयोज्यौ ।

अनन्तदानवश्रीः—पक्षे दानश्रीः । दैवत असुर प्रजापति भारती मदन नन्दक इत्यादिशब्दानामादौ अनन्तशब्दः प्रयोज्यः ।

अमात्रकालस्थितिः, पक्षे कलस्थितिः । जार मार स्फार दार भार चार हार

इत्यादिशब्दानामादौ अमात्रशब्दः प्रयोज्यः ।

मात्राधिककेवलज्ञानः – पक्षे केवलाज्ञानः । कृपण कमल कल यज्ञ, भर हर इत्यादिशब्दानामादौ मात्राधिकशब्दः प्रयोज्यः ।

अतिक्रान्तक्रमभारतोऽस्थितिः, पक्षे तोरभास्थितिः । वलितक्रमपोतवैभवः, पक्षे तपोवैभवः । हर नन्दक बाल सार कर्तन सह भावि राजा भार्गव धारा लङ्का रसा दिवा दीन नीलिमा राक्षस रत पाठ पुत्र शाप भान पात्र रद कपि छग वलभी इत्यादिशब्दानामादौ अतिक्रान्तक्रम,वलितक्रमशब्दौ प्रयोज्यौ ।

केवलकोरकस्थितिः, पक्षे करकस्थितिः । कम्बल कोमल दाय प्रमोद इत्यादिशब्दानामादौ केवलशब्दः प्रयोज्यः । अन्तर्गुरुकृपणस्थितिः, पक्षे कृपाणस्थितिः । वारज प्रमद निकर विकर इत्यादिशब्दानामादौ अन्तर्गुरुशब्दः प्रयोज्यः ।

अन्तगुरुकमलस्थितिः, पक्षे कमलास्थितिः । पद्म राम बाल वाम इत्यादिशब्दानामादौ अन्तगुरुशब्दः प्रयोज्यः ।

आदिगुरुबलस्थितिः, पक्षे बालस्थितिः । वर फल दह हर वर इत्यादिशब्दानामादौ आदिगुरुशब्दः प्रयोज्यः ।

अथ वर्णाक्षेपेण श्लेषप्रकारान्तरमाह—

क्रमतोऽपूर्वोऽर्चिताचितासितावाहितोहितोरूढाः ।
उद्द्योतिकान्तिकासितकामोदितकुलसिताः कसंश्चापि ॥ २८ ॥
उदितं क्रमाच्च कूटोपचितं खचितं सुखं पुरोगचितम् ।
गाहितगुरूढगूढघनवर्द्धिघोरीकृता ज्ञेयाः ॥ २९ ॥
घाटोपचितोच्चरोचितचक्राश्रितकरोचिताश्रान्तम् ।
छविराजिमुखाश्च लसन् सज्जं जालोचितश्च जातियुतः ॥ ३० ॥
ज्ञानाढ्यौ टोपचिततिरोहितवानवर्द्धिनो बोध्याः ।
तारोचितस्थिरोचितस्तिरोहितस्थानवर्द्धिनो ज्ञेयाः ॥ ३१ ॥
स्थामोचितदूरोचितदान्तो धीरोचितश्च घनवर्धी ।
धामोदितो धरोचितनव्यासनिचितनर्द्धिनियताश्च ॥ ३२ ॥
निहितनिबद्धपरोचितपिहितपिनद्धप्रभासितप्रमुखाः ।
प्रान्तप्रकटप्रवरप्रमोदिताः पीनवर्द्धी च ॥ ३३ ॥
पूरोचितप्रमोदितभाग्रप्रभासिताः स्फुटोपचितम् ।
स्फारोचितश्च फलसद्विलसद्धामोदिता चसद्व्यासौ ॥ ३४ ॥
विपरीतविकटसम्पन्नविभासितवरोचितव्यूढाः ।
विप्रोत्कृष्टोद्भासितभारोचितभानवर्द्धिभूयासाः ॥ ३५ ॥
भासितभीमोदितमोहितमहसम्भानवर्द्धिनो ज्ञेयाः ।
यानाढ्यौ रोचितरचितौ रोपचितरूढरूपचिताः ॥ ३६ ॥
रामोदितलसितलसल्लाभाधिनलूनवर्द्धिनो लवसत् ।
लीनाढ्यौ शुभ्राजितशकलशुभासिताः सुशोभश्च ॥ ३७ ॥

सहसितसततसमोह्नितसारोचितसीमोदिताश्च सद्द्योती ।
सबलं ह्रासितहीनावर्द्धितिप्राग्रकमोदितकाः ॥ ३८ ॥
शब्दैरेभिरपूर्वाद्यैः पूर्वभागप्रयोजितैः ।
श्लेषाय शब्दमध्येषु निक्षिपेद्वर्णमण्डलीम् ॥ ३९ ॥

यथा-अपूर्वहरस्थितिः, पक्षे लक्षरस्थितिः । अर्चितगजयुतः, पक्षे अङ्कजः । आचितखेटकशोभी, पक्षे आखेटकः । उद्योतिपरागपूर्णः, पक्षे उपरागः । कामोदितसरःस्थितिः, पक्षे कासरः । एवं सर्वत्र । खचितद्योतयुतः । गाहितजारोहः । घनवर्धिस्मरः । वरोचितपलश्रीः । छविराजिगणः । जालोचितवनः । पुरोहानवर्द्धिरसप्रसरः । अग्रेसराटोपचितकार्थीः । तारोचितरणश्रीः । स्थामोदितपुदः । दामोदितनश्रीः । धरोचितवलः । नव्यासक्षत्रराजी । परोचितवनशोभी । प्रमोदितकदस्थितिः । स्फुटोपचितरमश्रीः । व्यासरक्षस्थितिः । नामोदितमनःस्थितिः । भारोचितरतश्रीः । महस्तसूराशोभी । यानवर्द्धिपकस्थितिः । रचितमणीभासुरः । लसितगुडरम्यः । सकलयुक्तः । सततगोत्रस्थितिः । पुरोहसितपटयुक्तः । क्षमोदितपणस्थितिः ।

एवं वर्णक्षेपकशब्दा अन्येऽप्यूह्याः । यथा—कोपपद टोपपद रोपपद लोपपद कूपपद भूपपद यूपपद रूपपद ।

तथा काजिरकान्तारादिशब्दानामग्रेऽजितशब्दः प्रयोज्यः । यथा—कराजिताद्याः ।

कविच्छविरविप्रमुखाः, तथा नीवी अटवी [मुख्यविकारान्तवीकारान्तादिशब्दानामग्रे आसशब्दः प्रयोज्यः । यथा—छव्यासनीव्यासाः ।

तथा अवर्णोपलक्षितरेफान्तशब्दानामग्रे उपचितोपयुक्तशब्दौ प्रयोज्यौ । करोपचितः । वारोपयुक्तः । जरोपयुक्तः ।

उवर्णोपलक्षितरेफान्तशब्दानामग्रे उपचितोपयुक्तशब्दौ प्रयोज्यौ । यथा—तरूपचितः । मरूपयुक्ताः ।

अथ वर्णाकर्षणेन श्लेषप्रकारान्तरमाह—

अकाऽर्काऽगाऽग्यूऽग्राऽघाऽर्घाऽर्घ्योऽर्चाऽर्च्योऽर्चिरच्छाजाः(?) ।
अञ्जाऽटाद्याऽङ्काऽण्यएवत्राऽर्त्यंतोऽत्यथार्थोऽथो (?) ॥४० ॥

अक अर्क अग अग्यू अग्र अघ अर्घ अर्घ्य अर्चा अर्च्य अर्चिः अच्छ अज अञ्ज अट अद्य अङ्क अणि अणु अत्र अर्ति अलः अति अथ अर्थ अथो ।

अदोऽद्रिरब्दोऽधोऽर्द्धोऽध्याधयनोऽन्वन्या अपाप्यवि ।
अर्वावाभ्यभ्राम्यमू (?)अमायर्येऽयमय्ययाः ॥ ४१ ॥

अदः अद्रि अब्दः अधः अर्ध अध्व अधि अनः अनु अन्य अप अपि अवि अर्व अव अभि अभ्र अमी अमू अमा अर्या अर्ये अयम् अयि अयः ।

अरमरुररेऽर्यरा अलपाल्यलमश्वाश्रवोऽश्रिरसौ ।
अश्वास्यहो अहरहमर्हाह्निदपत्ता विवर्जितविहीनौ ॥ ४२ ॥

अरम् अरु अरे अरि अर अस्र अल्प अलि अलम् अश्व अश्रु अश्रि असौ अश्व अस अहो अहः अहम् अर्ह अह्निः अश्रि अस्र ।

अखिलान्यूनाजस्रानन्ताभोदग्रयाधिकापरापाराः ।
अतुलानेकानल्पाशेषासक्तानघामदादभ्राः ॥ ४३ ॥
अहहामरासुराद्या इत्याकाराद्यो हि ये ।
योजयेत् तान् यथौचित्यं वर्णाकर्षणहेतवे ॥ ४४ ॥

एते ह्यन्येऽपि द्व्यक्षरास्त्र्यक्षराश्चतुरक्षरा वा अकारादयः शब्दानामादौ वर्णाकर्षणाय प्रयोज्याः, श्लेषो भवति । यथा–अकमलशाली, पक्षे मलशाली । अगणगणशाली, पक्षे गणशाली । अकेशयुक्तः, पक्षे केशयुक्तः । इत्यादिशब्दा ज्ञेयाः ।

ककोकुकूखखुगगौघोचचाचिचयस्तथा ।
जाताातीस्थिदद्दादूधधीननीपापपौपुपू ॥ ४५ ॥
स्फस्फावावीववेवैभभामारोशूशसासस् ।
सीहहाहीळळाळोळौ एतेषां रहितः पुरः ॥ ४६ ॥

एतेषां वर्णानामग्रे रहितशब्दः प्रयोज्यः । करहितकीरहितेत्यादि । एतैः शब्दैर्वर्णा आकृष्यन्ते । करहितकमलशाली, पक्षे मलशाली । कीरहितबन्धुकीयुतः, पक्षे बन्धुयुतः । इत्यादि ज्ञेयम् ।

स्मेरज्वरस्वरस्मरद्वारस्थावरतुषारमुख्यानाम् ।
पारावारादीनां रान्तानामग्रतो हितो योज्यः ॥ ४७ ॥

यथा—स्मेरहित, ज्वरहित इत्यादि । स्मरहितस्मरणशाली, पक्षे रणशाली । इत्याद्यूह्यम् । एवमन्येऽपि शब्दाः । यथा–अहीनम् , अलङ्कृतम् , नूनम ।

लकारान्तलाकारान्तशब्दानामग्रे उपयुक्तः शब्दः प्रयोज्यः । जलोपयुक्तः बिलोपयुक्तः कलोपयुक्तः वेलोपयुक्तः ।

आकारोपधपकारान्तशब्दानामग्रे नोदशब्दः प्रयोज्यः, तथा अपपादकृतरचिता दिशब्दाः प्रयोज्याः । यथा—कृततापनोदः, रचितत्रापनोदः ।

अथ श्लेषसाधकाः ककारान्ताः ककारादिप्रमुखाश्च शब्दा लिख्यन्ते । यथा–

[नाक निष्क पिक काक शुक बक पङ्क भेक धूक स्तोक अलीक पुङ्क अंशुक गर्भक ताटङ्क हंसक कृपिक कर्षक कौतुक श्यामाक नरक कलङ्क नन्दक तारक कारक गुह्यक विपाक अलिक कटक स्थानक स्तबक बन्धूक गण्डक जाहक चन्द्रक तर्णक व्यलीक विटङ्क जालक स्वस्तिक मणिक पथिक हतक लमक नात्रिक गायक कर्विक सभीक अनीक फलक बन्धुक पृथुक दारक जनक अम्बक तिलक अंशुक अलक नालिक रजक लालिक लुब्धक स्फोटक आर्द्रक माक्षिक पातक तलक ढक्क अधिक मस्तक वनौक अङ्गारक अपवारक उच्छीर्षक प्राघुणक वनीपक दौवारिक आरालिक प्रसेधक विशेषक भयानक स्फाटिक वैकटिक । एषामग्रे–आकर कर कल करि कपि कवि कत्र कशा कन्था कर्ण कव कफ कच्छ कपालि कदर्य कपर्द कलङ्क कदली करज कपाल कलिङ्ग कपोत कपाट करभ कनव कदन कबरी कर्ण कज्जल कपोल कबन्ध कमठ कमल कदम्ब कपट करवीर कनक कमण्डलु करवाल कर्णधार कम्बु कटु कण्डु कन्द कङ्काल कन्या कङ्कट काञ्चन कन्दर

कन्दर्प कङ्कण केवलि कोल कोयष्टि कोप कौपीन केलि केतु कैतव कोदण्ड केश केदार कोद्रव कैरव केसर ।

चक्र तक्र वक्र शक्र शुक्र नक्र शुक्ल । अग्रे-क्रोड क्रतु क्रव्य क्लेश क्रम क्रोधन क्रमेलक क्रकच ।

राका शङ्का कालिका बलाका बालिका कर्णिका नासिका तारका मृत्तिका उत्कलिका । अग्रे-कासि काय काकु काञ्ची काक काम कान्ता काण्ड कामि काच कार कार काकोल काव्य कासर कानन कान्तार काञ्चन काश्यपी कारण कातर कासार ।

नाकि पिनाकि वालकि पर्द्धकि धांधूक्षाकि प्रवलाकि । अग्रे-किल किरण किंशुक किसलय किङ्कर ।

शुकी रिकी धन्वकी वल्की आमलकी । अग्रे-कील कीर कीनाश कीलाल ।

काकु रङ्कु न्यङ्कु शङ्कु । एषामग्रे-कुल कुच कुश कुट कुक्षि कुम्भि कुण्ड कुन्त कुण्डल कुन्तल कुशीलव कुरबक कुलवधू कुलाल कुद्दर कुर्णी कुरङ्ग कुलीन ।

मुख मख पुङ्ख नख सख दुःख शङ्ख । अग्रे-खर खनि खग खश खर्जु खल खलीन खद्योत खचित खण्ड खञ्जन खञ्ज ।

शिखा शाखा रेखा लेखा परिखा विशाखा । अग्रे—खानि खात ।

सखि सखी । अग्रे—अखिल खिल ।

आखु । अग्रे—खुर ।

तुङ्ग स्वर्ग रङ्ग मुद्ग भङ्ग वङ्ग पूग खग छग छाग राग याग वेग रोग उरग नाग भोग युग प्रयोग तडाग तरङ्ग पन्नग रथाङ्ग भुजङ्ग चतुरङ्ग अङ्गराग शताङ्ग अनुग भुजग अध्वग उत्तरङ्ग कलिङ्ग सारङ्ग । अग्रे—गदा गज गति गद्य अङ्गद गर्भ गद गरल गल गर गजराज गजारोह गङ्गा गण्ड गन्ध आगन्तु गोधा गौर गोसर्ग गौधेय गोधन गाङ्गेय गौरव ।

छाङ्गा आपगा निम्नगा । अग्रे—गान गात्र अगाध ।

भङ्गि भोगि । अग्रे—गिरि ।

भुजङ्गी । अग्रे—गीति ।

पङ्गु कंगु प्रियंगु । अग्रे-अगुरु गुरु गुह ।

आगू । अग्रे-गूढ गूह गूहनम् ।

आगः रुग् वाग् त्वग् स्रग् ईदृग् प्राग् अवाग् द्राग् । अग्रे-अग्नि ।

अग्र व्यग्र समग्र उदग्र मण्डलाग्र । अग्रे-ग्राव ग्राम ग्रीवा ग्राह ग्रामणी ।

अंघ मेघ सङ्घ उङ्घ परिघ । अग्रे-घन घोर अघ घस्मर घनरस ।

जङ्घा । अग्रे-घाट घास ।

व्याघ्र । अग्रे-आघ्राण ।

प्राज्ञ यज्ञ अभिज्ञ क्षेत्रज्ञ दैवज्ञ प्रज्ञा अवज्ञा प्रतिज्ञा रसज्ञा । अग्रे-ज्ञाति ज्ञानि ज्ञान ।

नीच काच कुच कच उच्च रोमाञ्च वचस् । अग्रे-चक्र चय चञ्चु चर चरु अचल आचमन चरण चपल अञ्चल चञ्चल चरु ।

चञ्चु वञ्चु दण्डु तञ्च । अग्रे-चारु चाप चामुण्डा चारण चामर चारित्र ।

शुचि रुचि । अग्रे-चिरया चिता आचित चिद्रूप ।

काञ्ची वीची शची प्राची विपञ्ची घृताची । अग्रे-चोर चीवर ।

चञ्चु पिचु । अग्रे-चुम्बक ।

चञ्चू । अग्रे-चूडा चूत चूर्ण ।

पिच्छ पुच्छ गच्छ गुच्छ स्वच्छ तुच्छ । अग्रे-छवि छल छत्र छग छद छाल अच्छभल्ल ।

मच्छ इच्छा वाञ्छा । अग्रे-छाग छाग छादन ।

मुञ्ज गुञ्ज अण्डज राज वाज ध्वज भुज खञ्ज बीज अम्बुज मज व्याज लाज सुरज करञ्ज नीडज आत्मज उरसिज क्षतज सम्राड् गजराज सरसिज मलयज । अग्रे-जल जन जपा जम्बा जथ जरा जगत जह्नु जम्बीर जंघाल जगति जवन जगर जघन अजगर जवनिका ।

रुजा लज्जा भुजा प्रजा गिरिजा । अग्रे-जाहक जार जाति जात जाया जाल जागुड जाबाल जागर जालक जातरूप जातमात्र ।

राजि आजि वाजि वनराजि । अग्रे-अजित जित जिन ।

राजी । अग्रे-जीवन जीव जीरक जीवा ।

ऋजु । अग्रे-ज्वाला ।

झञ्झा । अग्रे-झष झम्पा झावुक ।

वात वीत सूत पित्त गीत चूत मत्त गर्त धूर्त भीत अहित सुक कुन्त उत वात दन्त चित्त प्रीत जात नत द्रुत अश्रान्त आचित एकान्त श्वेत सित पीत सङ्गीत प्रभात अमृत हरित पर्वत राजत कूट दुर्गत उत्कण्ठित उपनीत लम्बित विधौत पदात सैकत प्रपात निशात निशित शुद्धान्त सामन्त हसित सुरत भणित नापित भरत पारत चेष्टित विभात ऊर्जित उन्नत आयत ऐरावत नवनीत प्रक्षालित अपहस्तित अपवारित अनवरत । अग्रे—तपतर तनु तनू अन्तर तरी तमी तम तरु तर्क इतर तन्त्र तण्डुल तत्पर तनय आतपत्र तरङ्ग तडाग तमिस्रा तर्णक तरुण तरङ्गिणी तरुषण्ड तरवारि तोरण तेजित तोय ।

मरुत् हरित् दरत् पवत् उपानत् उपविशत् अलहन् क्षुत् द्विषत् सर्पत् शश्वत् सुहृत् संसत् चिता कान्ता लता वासिता देवता वनिता उपमाता । अग्रे-तात तात ताम्र तापिच्छ ताटङ्क ताम्बूल ताम्रचूड तामरस ताडपत्र ।

कृत्ति धृति ज्ञाति पत्ती देवि वति यति मति गति जाति रीति क्षिति स्तुति रति पृति श्रुति नति भ्रान्ति दुर्गति कण्डूति अराति पदाति पशति मरति शान्ति विप्रीति आज्ञापति प्रजापति छशाङ्गगति अभिजाति । अग्रे-तिल तिमि तिमिर तिरोहित ।

छत्र छात्र मित्र पुत्र पत्र गात्र श्रोत्र यन्त्र नेत्र गोत्र पात्र दत्र अत्र मन्त्र दात्र क्षेत्र अमित्र क्षत्र पवित्र परतन्त्र ताडपत्र आतपत्र । अग्रे-त्रस्त त्रस्त त्रपु त्रपा ।

यात्रा वरत्रा । अग्रे—त्रास ।

रात्रि । अग्रे—त्रिक त्रिगुण त्रिफला त्रिशंकु त्रिदश ।

अमात्य नित्य वात्या चित्या । अग्रे—त्याग ।

सत्त्व । अग्रे—त्वरी ।

सती अदिति वासन्ती मालती भारती युवती । अग्रे-तीर तीव्र ।

सेतु केतु हेतु क्रतु आगन्तु धातु । अग्रे—तुष तुच्छ तुला क्रतु तुहिन तुवरी तुरग तुरङ्गम तूर्ण तूल तुङ्ग तुन्द ।

नद नाद कन्द छद मद मन्द सूद क्षोद गद तुरथ ह्रद अगद स्वेद भेद छेद स्कन्द धनद प्रसाद स्वच्छन्द दोहद कलाद विनोद मकरन्द अरविन्द । अग्रे—दैप दम दनु दरी दम दल दक्ष दशा दह दश दर दया उदक उदधि उदय अदभ्र दर्भ दक्षिण नद रद दहन दम्भ दण्ड दण्डि दन्त दोला देह देश देव दास दोष दौवारिक ।

गदा गोदा सदा सर्वदा क्षणदा नर्मदा । अग्रे—दानव दारुण दान्त दास दाम दान दासी दार दात्र ।

नन्दि बन्दि आदि सादि मांसादि हीनवादि । अग्रे-दिन दिवा दिवस दिति आदि आदित्य आदिम ।

वेदी नन्दी कालिन्दी । अग्रे—दीन दीप दीक्षित उदीरण ।

कन्दु बिन्दु इन्दु । अग्रे-दुली दुल्य दुःख दुहिता दुकूल ।

अन्दू । अग्रे-दूर दून दूरमणी ।

पाद साद रुद्र मद्र भद्र क्षुद्र शूद्र दद्रु छिद्र सान्द्र हारिद्र दरिद्र वैद्य सद्य । अग्रे—द्वार द्युति द्रव्य द्राक्षा द्विपि द्वीपि द्विरद द्रुत द्रोह द्विषत ।

बुद्ध युद्ध क्रोध व्याध आयुध अगाध न्यग्रोध समिद्ध अविद्ध अवरोध अपरोध अपविद्ध । अग्रे—अन्ध धन धरा ऊधः ऊधस्य अधः धेनु धनुः अन्धः धत्र धवल अधर धाराधर ।

सन्धा क्षुधा मेधा गोधा सुधा अभिधा द्विधा राधा अविधा । अग्रे—धाना धान्य धातु धार आधार ।

उदधि व्याधि आधि अवधि निधि सन्धि, विधि । अग्रे-अधिप अधिपति अधिभू अधिकृता अधिरोहिणी ।

सुधी । अग्रे—धी धीर धीवर अधीश ।

सिन्धु अन्धु सीधु साधु विधु । अग्रे—धुनी धुर्य धुरीण ।

वधू । अग्रे—धूप धूली धूसर धूमयोनि ।

अध्वरन्ध्र साध्य । अग्रे—ध्वान्त ध्यान ध्वाङ्क्ष ध्वनि अध्वर अधि अध्यक्ष ध्वाङ्क्षाराति ।

घन धन जिन गान दिन ध्यान वन दान जन पीन हीन दाम स्नान यान अञ्जन मीन फेन भुवन मान अन्न सन्न स्तन अनः धनुः मनः पुनः प्रथन कर्तन कल्पन समान आसन्न पाठीन तुहिन अजिन वामन जीवन मोहन दर्शन रदन आलिङ्गन मण्डन

नयन आनन सूदन प्रस्थान वाहन स्यन्दन उपायन स्पर्शन अपान शालीन क्रोधन सज्जन कोपन जनन आसून आसन आलोचन आयतन ईशान मदन प्राचीन मज्जन छदन दशन आलोडन अधन खञ्जन मन्थन बन्धन भवन मोहन अञ्जन श्वान प्रतिमान नरवाहन वातायन वेत्रासन अध्वनीन अभिवादन सिंहासन व्यापादन आच्छादन सारसन निमालन। अग्रे—नभ नग नर नल नख नक्र नदी नद नत नव नव्य नेम नेपथ्य पुनः नौ नर्मदा नक्षत्र नागर आनन नगर नादेय नवनीत।

अवधान ध्यान धाना अङ्गना मेना वासना देशना यातना रसना प्रार्थना घटना वर्णना सूचना। अग्रे—नाग नाश नाशा नारी नाम नाद नाना नाहल नारद आनाय नासिका नाविका।

मुनि ध्वनि अवनि खनि खानि अटनि योनि धूमयोनि। अग्रे—निशा निधि अनिश निभ निश्चय निश्य निर्वेद निहित नितान्त निबद्ध निखिल निश्चित निकार निरस्त निचित निवह निकाय निधन निकर निरय निदान निपान अनि निमिष निखात निदाघ निर्गति निकुञ्ज निगड निलय निश्रेणि निकेतन निवसन निमालन निग्रह।

धुनी जननी धनी जनी कटिनी कामिनी मानिनी सेनानी वन्दिनी दामिनी भवानी मालिनी वाहिनी। अग्रे—नीर नीवी नीली नीप नीव नीभ अनीक नीहार नीवार।

जानु तनु सूनु सानु भानु दनु कृशानु। अग्रे—नुति अनुग अनुक्रम अनुपदी अनुचर अनुशय अनुकूल अनुताप अनुक्रोश अनुजीवी।

तनू। अग्रे—नून नूतन नूपुर।

धन्य धान्य स्तन्य शून्य राजन्य कन्या। अग्रे—न्यस्त न्यास न्यङ्कु न्यञ्चित न्यग्रोध।

चाप पुष्प सर्प द्विप धूप तूप रूप कूप भूप सूप वाप वप्र ताप पाप विलाप कच्छप लोलुप अधिप मण्डप मधुप कलाप पादप अङ्घ्रिप अनेकप अवलेप अन्तरीप उपलाप उपजाप। अग्रे—पद पर्ण पशु पवि पशुपति पक्षि पक्ष पड़ी पर पति पल पक्ष पयः पत्रि पत्र पवन पल्लव उपहास उपक्रोश अपवाद उपकार पयोद पक्वाण उपचार उपधान उपवीत उपपत्ति उपसर्प उपयाम पयोधर उपयाम अपवारक परवश परतन्त्र अपत्रप उपताप उपजाप उपचर्या परेत पतग आपगा उपकण्ठ अपविद्ध उपक्रम अपदेश अपस्नान अपकार पथ्य अपवारित अपहसित पङ्गु पङ्क्ति पद्म पञ्जर पांशु पांसल पेशल पौरोगव पञ्चानन।

वपा त्रपा प्रपा जपा क्षपा शिंशपा अपत्रपा। अग्रे—पाप पाणि पात्र पामा पाशा पाली उपान्त उपाधि उपानत् पाताल पार्थिव पामर अपाम पावन पादप उपायन पार्वती पाणिग्रह पारिजात पादरक्षण पारिरक्षिक।

कपि लिपि द्वीपि कलापि। अग्रे—पिक पिच्छ पिहित पिधान पिचु पिच्छल पिनाक पिशङ्ग पिहित पिनद्ध पिङ्गल पिण्ड।

वापी काश्यपी। अग्रे—पीन पीडा पीत पीवर पीठ आपीड।

रिपु रुपु वपु। अग्रे—पुन्नाग पुष्कर पुष्प पुर पुरा पुट पुत्र पुरी पूर पूत पूर्ण पूज्य अपूप पूः पूग पुनः पुरुष पूजि पूजित पूरित पूर्णायुः।

वप्र विप्र क्षिप्र क्षुरप्र कम्प। अग्रे—प्रहर प्रदीप प्रहेला प्रस्थ प्रस्तर प्रतति प्रवासित प्राजन प्राप प्राज्य प्रस्तावन प्रग्रह प्रकाण्ड प्रवाल प्रहार प्रान्तर प्रजा प्रकार प्रपा प्रमदा प्रकृति प्रमुख प्रभूत प्रांशु प्रपञ्च प्रकोष्ठ प्ररूढ प्राज्ञ प्रवीण प्राकृत प्राघुणक प्रार्थना प्रेत प्रवर प्रकाम प्रकर प्रभावती प्रिय प्रधान प्राभृत प्रबोधिक प्रधि प्रस्थान प्रधन प्रास प्रग्रह प्रकट प्रचार प्रतिलोम प्रसभ प्रतारण।

शिव भव देव दाव हाव जीव स्तव भाव पीव आजीव क्षीव जव आहव धव रव लव नव पूर्व दानव याडव केशव वासव विभव ताण्डव पणव शराव मानव पार्थिव पल्लव नरदेव पौरोगव कुशीलव बान्धव राजीव गौरव ध्रुव। अग्रे—वक्र वशा वप अवधि वपु वध्र अवनि वल्ली वलि वल वधू अम्बर अम्बक वस्त्र वपा वसा वर आवली अवश्या वनौकः अवयव वर्द्धनी वसुधा वकोट वदरी वकुल वत्सर वषट् वडवा अवस्कन्ध अवरोध वदन वलय अवकीर्ण अवक्षेप अवलक्ष अवसर वर्तुल वनराजि वर्धमान वसुमती वनीपक आवरण।

रेवा ग्रीवा जीवा दिवा वडवा। अग्रे—वारि वार्ता वात्या वात वायु वामा वार्दे वाजि वाह वाल बाहु वास वारि वार वाम वातरोगी वाध वासना वामन वान्धव बालक आवास वानर वालिका वाहिनी वासिता वागुरा वारण वानीर वाडव आवाल।

अवि कवि रवि पवि मेधावि मायावि। अग्रे—विप्र विध विक्र विधु विस्ता विधि भवि बिन्दु बिस वितर्क विटङ्क विदेह विगान विबुध विशाख विकल्प विनाय वियोग विश्वास विपरीत विसर विपक्ष विपद विकल विदग्ध विरोधि विवाह विभीत विवर विभ्रम अविरत विशाल विनोद विक्रम विरह विहार विकट विदुर विचिकित्सा विवरण विरोचन विनायक विचक्षण वितरण विकर्तन विशारद।

नीवी पृथ्वी अटवी देवी। अग्रे—वीर बीज वीची वीरुध्।

अम्बु कम्बु अलाबू जम्बु। अग्रे—बुध बुस।

द्रव्य भव्य गव्य हव्य तीव्र कव्य सव्य सुगव्य शाव्य। अग्रे—व्यान व्रात व्रज व्याल व्याधि व्रती व्याघ्र व्योम व्याहर व्याकुल व्रतति व्यञ्जन व्यञ्जन वान्त्र आवेश वेग वेदी वेश वेष्टित विकश्व वेत्रासन वैश्रवण वैतालिक वैकटिक वैरोचन।

दम्भ निभ आरम्भ शुभ डिम्भ आलम्भ वल्लभ लोलभ करभ कम्भ वृषभ कलभ शलभ उपालम्भ नभः। अग्रे—भव भर भस्म भय भद्र भव्य इभ उभय भात भक्षण भवन आभरण भासित भक्तिक भयानक भोजन भोगि अम्भ भैरव भङ्गि भेद।

शोभा सभा रम्भा विभा प्रभा जम्भा प्रतिमा। अग्रे—भाजन भानु भाषा भार्या भामिनी भारवी भारत भावुक।

नाभि कुम्भि सुरभि। अग्रे—भिरल भिक्षु भिक्षा भिदा अभिधा अभिज्ञा अभिजाति अभिभव अभिनय अभिप्राय अभिवादन।

वल्भी अतिभी। अग्रे—भीम भीरु भीत आभीर।

विभु प्रभु शम्भु । अग्रे—भुज भुजा भुवन भुजङ्गम ।

अतिभू प्रतिभू स्वयम्भू भू । अग्रे—भूत भूमि भूरि भूत भू ।

स्वभ्र शुभ्र अदभ्र वभ्र लभ्य । अग्रे—भ्रभ्यास भ्रान्ति भ्रकुटि भ्रुकुटि भ्रमि भ्रम भ्रमर ।

काम सोम धूम वाम लोम नाम हेम द्रुम याम सीम दाम पद्म अधम क्षम रोम क्षौम महिम सद्म स्तोम धाम सम युग्म भीम क्षाम श्याम आदिम आयाम मध्यम विषम कदम्ब उद्याम आराम अर्यम प्लवङ्गम भुजङ्गम तुरङ्गम । अग्रे—मल्लु मति मख मनः मठ महः मद मधुः मरु अमा मोक्ष मेरु मेधा मौलि मांसादी मेखला मोहन मोदन मेघ मण्डन मङ्गल मङ्गु महानिशा महानस महाबल महासेन महाध्वज मलध्वज मदन मनुज मत्सर महिला मसूर आमय मत्स्य मकर मधुर मद्गु मन्द मन्द्र मञ्जीर मन्दार मण्डल मन्दुरा ।

यामा रामा वामा क्षमा रमा उमा सीमा । अग्रे—मानस माया माला मास माक्षिक मालिक मारण मानव मार्जन मार्ग मारुत मातलि मार्तण्ड अमात्य ।

तिमि कामि स्वामि भूमि । अग्रे—मित्र आमिष मिश्र ।

तमी शमी । अग्रे—मीन मीमांसा ।

चमू । अग्रे—मूक मूढ मूल ।

भय रय लय प्रिय हय काय तोय चय नय हृद्य अहृद्य आलय आम्नाय आमय आनाय्य अङ्गुलीय उत्तरीय अन्तराय वलय विलय विषय कुलाय गाङ्गेय समुदय । अग्रे—यम यक्ष यति यज्ञ यशः यज्वा आयत अयः ।

वयः पयः । अग्रे—योग योध योनि आयोधन ।

दया जाया माया मृगया । अग्रे—यादः यात्रा यान याग याम आयाम याचक ।

मायु मयु वायु मृगयु शुभंयु अहंयु । अग्रे—युग युगल युव आयुध युगन्धर ।

हर पुर अमर असुर अधर हर नर स्मर चर चार कर क्षुर पर वीर सूर नीर तीर आभीर गम्भीर आहार द्वार क्षार क्रूर धीर वर जार दूर हार वैर शर दार वीर सार अक्षर अन्तर दूर अम्बर स्थिर गर पूर आधार चार वार अधीर गौर आधार बन्धुर कडार पाण्डुर अनादर सत्वर सुन्दर रुचिर मधुर उत्कर विसर कुलीर अकूपार तुषार शिशिर रुधिर बधिर शबर वठार कोटीर शेखर अलङ्कार कूर्पर मधर बदर कुटीर मुद्गर मुखर नखर समर सङ्कर अनुचर वत्सर कूबर मन्थर दासेर वह्वार इतर पीवर चतुर भृङ्गार नगर भ्रमर सिन्धुर कुञ्जर कान्तार आकार कन्दर मर्मर तिमिर चामर अङ्गार किन्नर समीर कोविदार कर्णिकार हयमार करवीर चकोर वैश्वानर पयोधर जलधार दामोदर प्रतीहार युगन्धर लिपिकर मणिकर पारावार नालिकेर । अग्रे—रवि रति रश्मि रक्षा रक्ष रव रय रथ रसा रुक् रस उरग रमणी रचित रहित रक्षित आरक्ष आरनाल आरभट रम्भा रङ्क रंह रन्ध्र आरम्भ ।

मुद्रा जरा धारा तारा धरा कीरा पुरा धुरा धरा धारा शिरोधरा । अग्रे—राज राग राहु रामा राका रात्रि आराम राशि राजी राव राक्षस आराधन आरालिक राजीव

राजयक्ष्मा आरामिक ।

सूरि हारि वारि वैरि भूरि करि गिरि हरि अरि स्वामिकारि तरवारि । अग्रे—रिपु अरिष्ट रिक्त अरि ।

नारी धारी सारी दरी पुरी दरी शर्वरी कारी पद्री कर्करी सुन्दरी नागरी गोदावरी । अग्रे—रीति ।

रुरु चारु कारु भीरु चरु परु तरु मेरु अगुरु दारु मन्दारु । अग्रे—रवि रुजा रुरुक रुच रुधिर रूपा रूप रूक्ष ।

नरः उरः सरः पुरः । अग्रे—रोपः रोम रोग आरोह रोमाञ्च ।

फल मूल पूल चल तल दल बल हल नल क्रोड कोल गण्ड तूल शाल उपल किल खिल अतल बाल चण्डमाल स्थाल माल कुण्डल छल लोल आमल कुल शील ताल पिण्डाल तुण्ड मुण्ड चेल अचल आपीड फल तिल चिल रुण्ड व्याल जल कूल जाल आकुल स्थूल आवाल वर्तुल गल दण्ड कराल शबल धूमल कपिल पिङ्गल श्यामल पटल पाटल धवल लगुड बहुल सगल यमल मृदुल चपल चापल तरल चटुल वेताल मञ्जुल शैवाल गरल समल कङ्काल पाताल चण्डाल कुद्दाल मुसल लाङ्गल कुन्तल ताम्बूल मुकुल शिफाल सरल जङ्गाल कुशल पेशल छगल बिडाल मार्तण्ड मण्डल मङ्गल वल्कल पिचुल कूष्माण्ड कपाल आखण्डल अनाविल आलवाल महाबल । अग्रे लक्ष लव लता लक्ष्म लटा अलस लगुड लज्जा लण्ड लल आलय आलस्य आलवाल लक्ष्मी ललाट लहरी ललाटिका लघिमा. लोह लोल लोहित लेश लेखा लम्पट लड्डु अलङ्कार लघ्वा लव लम्बर लालम्भ ।

वेला शाला शिला लीला कीला हाला लाला ज्वाला क्रीडा पीडा माला तुला चूडा हेला दोला पांसुला कुण्डला पाटला वत्सला अबला महिला निष्कला । अग्रे—लाक्षा लाजा लाला लाक्ष लाट लाभ आलात आलान अलाबू लाङ्गल लास्य ।

पालि मौलि केलि बलि कलि अलि कुण्डि आलि शालि कालि धूलि दम्भोलि महाशालि । अग्रे—लिपि लिबि अलि अलिक शालि लिपिकर लिक्षा डिम्भ ।

पाली धूली नीली स्थाली वल्ली आवली पल्ली स्थली पली कली देहली चुल्ली पत्रपाली पत्रवल्ली नागवल्ली । अग्रे—लीला लीन ।

कमण्डलु कण्डू । अग्रे—लून लूता ।

दश कुश वंश केश पाश खश नाश वेश अनिश आवेश अधीश वश देश कर्कश वालिश कलश पलाश गिरिश ओषधीश परवश । अग्रे—शर शल्किका शाक शशी शची शत अशन शत्रु शय शक्र शराव शरण शकुन्त शबल शकुन्ति शङ्का शङ्ख शम्बल शङ्कर शैल शोभा अश्म अश्रु श्मश्रु श्रम ।

विश्व प्रश्न । अग्रे—श्रान्त श्रोत्र श्रवण श्रवः श्रुति अश्रु शुभ्र श्वेत ।

दशा निशा आशा महानिशा । अग्रे—शारद शालि शान्ति आशा शाल शाखा शाप शात शालीन ।

शशि वेशि । अग्रे—शिव शिरः शिशु शिखा शिति शिरट शिखण्ड शिरोधरा ।

काशी आशीः । अग्रे—शील शीकर शीतल शीत ।

आशु शिशु पशु परशु । अग्रे—शुक शुभ शुचि शुभ्र अंशुक शूल शूद्र शूकर शुक्ल ।

विष तुष झष मिष आमिष महिष पुरुष । अग्रे—षडास्य ।

हास मास घास दास ध्वंस वत्स आवास अलस प्रास अंस मांस रस बिस त्रास विधास समास साध्वस मानस तापस लालस पायस सारस विलास राक्षस अन्धतमस कालायस कलहंस घनरस तामरस । अग्रे—सभा सती सत्य सद्यः असकृत् सम सदृक् सरः सस्य सखी सखि सख्य अंसल आसन सकल सत्वर सतत समान सघन सदन सब्रिन सनाभि सगोत्र सपिण्ड समास समूह समुद्र सत्तम सनीड सदैव समुद्र सभाजन सहृदय सगर्भ सत्रास सन्तत सन्देह संहति सन्दोह सङ्ग्राम संयम सन्दान सङ्कुल संवेग सम्भ्रम संरम्भ सन्धान सन्धा सन्धि सेतु, सैकत सेना सेवक सौवीर सोपान सोम ।

नासा हिंसा काशा रसा । अग्रे—सार्थ सानु सादि साल साधु साध्वस सारङ्ग सारस साकल्य सारसन ।

असि । अग्रे—सित असिपुत्री असिधेनु सिन्धु सिन्दूर सिंहासन ।

दासी सारसी सरसी । अग्रे—सीर सीधु सीमन्त ।

तपस्वि स्व । अग्रे—स्वर स्वर्ण स्वच्छन्द स्वामि स्वान्त सूत्र सूनृत सूद सूर सूरि सूपकार ।

सुस्थ दुस्थ अस्थि कायस्थ । अग्रे—स्थाल स्थाली स्थली स्थपुट स्थपति स्थापक स्थाम स्थान स्थेम स्थैर्य ।

अगस्त्य अगस्ति अवध्वस्त व्यस्त ग्रस्त समस्त वस्तु । अग्रे—स्तोत्र स्तुति स्तव स्तन्य स्तबक आस्तरण स्तन स्तोम स्तोक स्तम्बकरि ।

शस्त्र अस्त्र वस्त्र । अग्रे—अस्त्र स्त्री ।

अजस्र अस्र अस्थि अश्रु । अग्रे—अस्र ।

लास्य वयस्य हास्य आस्य सस्य रहस्य । अग्रे—स्मर स्मरण भास्य ।

वसु विभावसु । अग्रे—सुर सुहृत् सुख सुधी सुरा सुर सुरत सुमनाः सुमनः सुवर्ण सुपर्ण सुन्दरी सुदर्शन ।

कुह गुह लेह सिंह रहः वाह देह याह आरोह सन्नाह कलह विरह कटाह वराह नद्ध गन्धवह गजारोह समारोह । अग्रे—हर हरि हय हव्य हस्त हल हसित आहव हयमार रहः रहः अहः अहंयुः हंस अहङ्कार हन्त हन्तृ हेला हेति हेलि हेतु हेम हैरिक होम ।

गुहा विदेहा ईहा स्पृहा । अग्रे—आहार हाला हारि हार हास हास्य हारिद्र ।

अहि मोहि वहि ग्राहि दाहि । अग्रे—हिङ्गु हिंसा हिम हित अहित अहि आहित हिमानी हिङ्गुल ।

मही वाही । अग्रे—हीन हीनवादी ।

राहु बाहु बहु । अग्रे—हुत हुत आहुत ।

गुह्य वाह्य । अग्रे—ह्यस्तन ।

मोक्ष यक्ष आरक्ष पक्ष अध्यक्ष दक्ष कक्ष प्लक्ष ध्वाङ्क्ष अक्ष गवाक्ष वैकक्ष विपक्ष कटाक्ष वलक्ष । अग्रे—क्षय क्षमा क्षम क्षेत्र क्षत्र अक्षर उक्ष क्षपण ।

शिक्षा रक्षा द्राक्षा लाक्षा आकाङ्क्षा । अग्रे—क्षार क्षाम क्षान्त क्षालित ।

पक्षि कुक्षि अक्षि साक्षि । अग्रे—क्षिति अक्षि क्षीर क्षीण ।

रक्ष मक्ष । अग्रे—क्षौद्र क्षोभित ।

भिक्षु मुमुक्षु चक्षु ताक्ष्यु । अग्रे—क्षुप क्षुधा क्षुर प्रक्षुप ।

पक्ष्म पक्ष्मल रामलक्ष्मण लक्ष्मी । अग्रे—क्ष्मा ।

एवं व्यञ्जनक्रमोऽन्योऽपि ज्ञेयः ।

अथ स्वरादिशब्दक्रमः —

अनिरुद्ध अनिल अहोरात्र अपवर्ग अमृत अवर्गा अशोक अतिथि अगुरु अध्वर अजित अनवरत ।

आकुल आमिष आयति आमय आश्लेष आलाप आहार आवाल आकार आलोक ।

इन्धन इन्दु इङ्गुदी इन्दीवर ।

ईश ईक्षण ।

उपराग उद्धत उदन्त उपवन उद्गार उदार उत्ताल उदर उदधि उत्पल उत्कर उत्कल उत्तम उद्दाम उदित उत्कम्प उपल उपमान ।

ऊन ऊरु ऊह ।

एक एकान्त ।

ऐरावण ऐरावत ।

ऋतु ऋजु ।

अङ्गज अङ्गविक्षेप अम्बर अङ्कुर अङ्कुश अङ्गुलि अम्बक अंशुक अङ्घ्रि अञ्जन अङ्गद अनन्तर अङ्गपाली अन्तर ॥

इति श्रीजिनदत्त० श्लेषसिद्धिप्रताने तृतीये श्लेषव्युत्पादनं नाम प्रथमः स्तबकः ॥

अहो गौरश्वेतैकपदेनैव ये केऽपि श्वेतपदार्था भवन्ति, ते सर्वेऽप्येवं वर्ण्यन्ते ।

वर्णादीनां सङ्ग्रहो यथा—

सत्कोणवृत्तलघुलम्बपुराणनव्य-
यक्रान्तदूरचलनिश्चलदुःसुगन्धाः ।
सुदमोरुतीव्रपृथुसङ्कटनिस्ससार-
स्थानप्रभासरसनीरसवामना: स्यु ॥ ४९ ॥

प्रभा श्वेतपीतादिको वर्णः । सत्कोणवृत्तलघुलम्बादिराकारः । स्थानशब्देन स्वर्गाऽऽकाशभूपातालपर्वतनदीवनप्रभृतिक आधारः । चलनिश्चलादिका क्रियाः । पुराण नव्य-अन्तर-दूर-दुर्गन्ध-सुगन्ध-निःसार-ससार-सरस-नीरसादिभिरपेक्षादयः । अमीषां च वर्णादीनां नामानि पूर्वोक्तश्लेषरीत्या सश्लेषाणि क्रियन्ते । एवं श्वेतवर्णशब्दा यथा—

गौरी भूतकलाशाली परमश्वेतताहृतिः ।
सपीवरसितोल्लासाः पाण्डुभासिताद्रयः ॥

आदिशब्दादन्येऽपि यथा—अधिकगौरचितस्थितिः, हराङ्कवत् । प्रियंगौरचिताटोपं बिभ्रत्, भृङ्गवत् । पुरो गौरसाटोपश्रीः तरुणीवत् । विश्वेतत्वमनोहरो, योगिवत् । स्पष्टां श्वेतश्रियं बिभ्रत्, भानुवत् । लोलुपश्वेतवैभवः, पशुपालवत् ॥

एवं वर्णादिनामश्लेषशब्दाः, सदृग्गुणपदार्थश्लेषशब्दाश्च बहवो मत्कृत—काव्यकल्पलतापरिमले श्लेषशब्दसमुच्चयात् ज्ञेयाः । सदृग्गुणशब्दा यथा—

अहो चन्द्रकलालक्ष्मीर्घनसारश्रियं वहन् ।
सदा नवसुधाशोभी बिभ्राणो राजतश्रियम् ॥

एवं सर्वत्र गुणशब्दाः सदृग्गुणशब्दाश्च श्लेषाः ।   इति श्वेतवर्णः ।

अधिकारुण्यसंशोभी स्फुरन्माञ्जिष्ठवैभवः ।
सदा विराजताम्रश्रीर्बहुलोहितवैभवः ॥
विद्रुमप्रवरच्छायः प्रवालस्थितिपेशलः ।
अशोकश्रीमनोहारो बन्धुजीवनवप्रभाः ॥

इति रक्तवर्णः ।

अधिकप्रश्रियं बिभ्रत्कलारचितवैभवः ।
रङ्गदिपङ्गलनासङ्गी मधुपीतश्रियं वहन् ॥
जातरूपश्रियं बिभ्रत्वरागश्रीविराजितः ।
कर्णिकारचितच्छायस्तरणिस्थितिभासुरः ॥

इति पीतवर्णः ।

असितत्वमनोहारी बहुश्यामलत्वान्वितः ।
स्वभावनीलसल्लक्ष्मीः सदा रामोदितद्युतिः ॥
केशवामोदितच्छायो नदीनश्रीमनोहरः ।
अन्धकारादिरोचिष्णुर्बिभ्रत्कुवलयस्थितिम् ॥

इति श्यामवर्णः ।

नवधूमरसाटोपः सदा शबलसद्द्युतिः ।
विभात्यधिकशीतश्रीरासमासितवैभवः ॥

इति धूम्रवर्णः ।

अथाऽऽधारशब्दाः—

स्वर्गेनस्थितिरोचिष्णुः स्वर्गलाभकरस्थितिः ।
सदा दिवि हितोल्लासः सुरावासनयाऽन्वितः ॥

इति स्वर्गाधारः ।

सव्योमसङ्गविद्योती सन्नभोगगनस्थितिः ।
अभ्रान्तस्थितिरोचिष्णुः सदाकाशकृतस्थितिः ॥

इति व्योमाधारः ।

स्वयं भूस्थितिविभ्राजिसम्पन्नवसुधास्थितिः ।
स्फुरद्धरित्रिकास्थानः स्फुरद्भूतलसंस्थितिः ॥

इति भूम्याधारः ।

वडवामुखरोचिष्णुः सदा पातालवैभवः ।
स्फुरद्द्विरसनावासः सदा बलिगृहस्थितिः ॥

इति पातालाधारः ।

गिरिस्थितिमनोहारी कुशैलाभोगभासुरः ।
प्रतिभूधरसंरम्भः पर्वतस्थितिमुद्वहन् ॥

इति शैलाधारः ।

सश्रीकाननरोचिष्णुः कान्तारचितवैभवः ।
अधिकासारसारश्रीर्विपुनीतश्रियं वहन् ॥

इति घनसरोवनाधारः ।

स्वर्णस्थितिमनोहारी सदा नीरोचितस्थितिः ।
सजलक्षणविद्योती सदम्भस्थितिपेशलः ॥

इति जलाधारः ।

सम्पन्नवेश्मनि स्थायी सदनस्थितिभासितः ।
सद्मनः स्थितिमुद्बिभ्रत् शुभोभिनिलये स्थितः ॥

इति गृहाधारः ।

अथाऽऽकारशब्दाः—

सद्वृत्ताभोगसंशोभी सर्वदारालसंस्थितिः ।
वृत्तरस्थितिविद्योती ह्यधिकं प्रांशुवैभवः ॥
ऊर्मिमद्वैभवोल्लासी वक्राङ्गस्थितिशोभितः ।
सदैव तनुताभोगो नितान्तमणिमद्द्युतिः ॥
सदा तीव्रवतारोपो निशितारोचितस्थितिः ।
पृथुस्थितिमनोहारी स्फुरद्विपुलकस्थितिः ॥

अहो वामनताटोपः सदाऽखर्वतमस्थितिः ।
समहासङ्कटोल्लासः सम्बाधस्थितिमुद्वहन् ॥

तरस्त्वरोचितौ भावयद्वतारोचितौ तमः ।
धरार्थस्याकारशब्दानामेते योज्याः पुरो बुधैः ॥ ५० ॥

यथा—स्थूलतरस्थितिः । महत्त्वरोचितस्थितिः । सदीर्घभावबहुश्रीः । सूक्ष्मतारोचितस्थितिः । गुरुतमस्थितिः ।

अथ क्रियाशब्दाः—

सदा चटुलसल्लक्ष्मीरुच्चैस्तालताऽन्वितः ।
अचलस्थितिविद्योती सदा स्थिरचितद्युतिः ॥
प्रकाशयन् सदाध्वानमुच्चैः कलकलाऽन्वितः ।
साक्षाद्विपाटनाटोपः सत्वरोचितवैभवः ॥
असौ पवित्रसल्लक्ष्मीः सत्पावनवैभवः ।
अलं म्लानपदं बिभ्रच्चितान्तमलिनस्थितिः ॥
उपकण्ठे स्थितिं बिभ्रत् सनीडस्थितिपेशलः ।
सन्निधानस्थितिश्लेष्टो विप्रकृष्टश्रियं वहन् ॥

अथाऽऽधेयादिशब्दाः—

कीलाभोगगुणासक्तचूर्णचन्द्रकसन्धयः ।
सदा लिपीना लक्ष्मीलेखारेखाक्षरवर्णकाः ॥
पीवरज्वालयोद्द्योती मृदुवारेऽकासितौ ।
दारुणस्थितिसत्काष्ठभोगौ धर्मसदाजिनौ ॥
कृत्तिकाकार्तिकेयश्री. सल्लीकासितस्थितिः ।
समोपाधिकपरमवृद्धम्यः स्यादयः स्थितिः ॥
परमन्तरसाटोपं वहन् स्पष्टान्तरस्थितिम् ।
सदाविलाशुकोचेलो वेशावासश्रियोऽम्बरम् ॥
पोतः सदाधिकपदः सदासिचयमाडरः ।
चित्रपट्टाञ्जनसल्लक्ष्मीः शोभितार्णस्थितिं वहन् ॥
तान्तवस्थितिमुद्बिभ्रन्माधुर्यगुणसंयुतः ।
लसल्लवणिमप्रौढः स्फुरत्तीव्ररुचिस्थिति. ॥

मौलिश्रोत्रोलिकभ्रूहनुरदकाहक्ताल्लुनासौष्ठवक्त्र—
स्कन्धग्रीवाभुजोर.स्तनकचकलत्राङ्ग्मध्यनाभ्यंसदेशाः ।
कक्षारोमाङ्घ्रिजङ्घावलिकटिजघनाङ्गुष्ठगुल्फाङ्गुलीस्फिग्—
गुह्यक्रोडप्रकोष्ठावटुकफणितलभ्रान्तिकाश्तिप्रकाण्डाः ॥

पुरुषादिवर्णनायाऽङ्गोपाङ्गनामश्लेषो यथा—उच्चैरङ्गमनोहरो, नाथ्यवत् । साक्षादधिकविग्रहो, दैत्यवत् । सुशोभिततनुश्रियं वहन्, नृपवत् । समुल्लसितनूपुरश्रो, स्त्री-

क्रमवत् । अधिकायस्थितिं बिभ्रत्, शचीवत् । कुचेऽस्थितिसंयुतः, कैलासवत् । सुसम्पन्नवपूरम्यः, नृपवत् । कलेवरश्रियं बिभ्रत्, कुमारीवत् । उत्तमाङ्गस्थितिं बिभ्रत्, जैनमुनिवत् । अधिकेशश्रियं वहन्, मन्त्रिवत् । बहुकुन्तलसंयुक्तिः, सुभटवत् । सदावालमनोरमः, वृक्षवत् । वेणीसम्भ्रमसम्भृतो, नदीवत् । सदा मुण्डलक्षणान्वितः, दातृवत् । पृथुलास्यमनोहरः, नर्तकीवत् । मुखरोचितवैभवः, कथकवत् । बहुधावदनस्थितिः, सैन्यवत् । अधिकाननरोचिष्णुः, गिरिवत् । स्फुरत्पृथुललाटश्रीः, मृगुकच्छवत् । अलिकान्विलस्थितिं वहन्, पद्मवत् । प्रतिभालासितस्थितिः, कविवत् । उच्चैःश्रवःस्थितिं बिभ्रत्, इन्द्रवत् । अधिकर्णस्थितिं बिभ्रत्, दरिद्रवत् । वहन् वैश्रवणस्थितिम्, कैलासवत् । विचक्षणस्थितिं बिभ्रत्, हरिवत् । नेत्राभोगभासुरो, धनिवत् । नयनोदितवैभवः, मुनिवत् । स्पष्टं वक्रस्थितिं वहन्, सरोवरवत् । सदा लोचनभासुरः, मन्त्रिवत् । सुलोचनमितस्तुतिः, गृहवत् । सुदर्शनमनोरमो, विष्णुवत् । सतारास्थितिपेशलः, चन्द्रवत् । कलयन् नासिकास्थितिम्, पान्थवत् । नक्रस्थितिमनोरमः, समुद्रवत् । सदाधरमनोरमः, पृथ्वीवत् । गण्डस्थितिमनोहारी, वनवत् । हनुमद्वैभवाऽन्वितः, रामवत् । कूर्चकस्थितिपेशलः, विप्रवत् । उच्चैर्दन्तभासुरो, बालवत् । असौ सुदर्शनस्थितिं बिभ्रत्, सभोजिवत् । राजदन्तस्थितिं बिभ्रत्, राजद्वारवत् । रसनाभोगभासुरः, नारीनितम्बवत् । घण्टिकास्थितिपेशलः, गजवत् । अधिकन्धरयान्वितो, नृपवत् । सुग्रीवोदितवैभवः, रामवत् । स्कन्धस्थितिमनोहारी, कपिवत् । गलच्छायामनोहारी, कृष्णपक्षचन्द्रवत् । अधिकण्ठमनोरमः, मन्त्रवत् । विभुजातिमनोहरः, नृपवत् । स्फुरद्वाहोर्द्धि बिभ्रत्, सैन्यनिवेशवत् । समदोर्जितवैभवः, कुम्भिवत् । कक्षास्थितिमनोहरो, वादिवत् । सश्रीकफणिवैभवः, पातालवत् । नितान्तमणिबन्धवान्, रथवत् । करस्थितिमनोहरः, नृपवत् । सश्रीकरचितस्थितिः, धनिवत् । करभासितवैभवः, उष्ट्रपालवत् । स्पष्टाङ्गुलिस्थितिं वहन्, गान्धिकवत् । कामाऽङ्कुशस्थितिं वहन्, हस्तिपवत् । सदाधिकरजस्थितिः, सैन्यवत् । नखरस्थितिभासुरः, वर्षाकवत् । सुसम्पत्प्रवचितस्थितिः, प्रासादवत् । प्रहस्तस्थितिपेशलः, रावणवत् । नालिकास्थितिसुन्दरः, वनवत् । अत्रक्रोडलक्षणान्वितः, सत्पुरुषवत् । स्पष्टमुत्सङ्गपेशलः, सकान्तस्त्रीवत् । अच्चैरङ्कसमन्वितो, दुष्कालवत् । प्रौढोरस्श्रियं बिभ्रत्, घटवत् । समस्तनोदिताभोगो, मुनिवत् । कुचेष्टाभोगभासुरः, अधमवत् । द्विपयोधरमाटोपः, नृपवत् । सदापि चण्डसंरम्भो, नृपवत् । प्रौढोदरस्थितिं वहन्, शैलवत् । नाभिभूतस्थितिं वहन्, नृपवत् । वहन् वैकक्षिकाभोगम्, पुरवत् । सर्वदारोहपेशलः, सुभगवत् । अहोसज्जघनस्थितिः, नभोवत् । सज्जानुगतवैभवः, धनिवत् । सदापि चण्डिकाभोगः, शम्भुवत् । अपूर्वचरणस्थानः, सुभटवत् । द्विपादरचितस्थितिः, नृपवत् । सदावलनश्रियं बिभ्रत् भूमिवत् ॥

विषाणपुच्छसास्नाभिः शृङ्गाच्छादनचञ्चुभिः ।
धेनभीक्रोधयुद्धश्रीभीमतादिभिरुच्यते ॥ ५१ ॥

तिर्यग्वर्णनाय सदक्रोडाङ्कश्लेषशब्दा यथा—गह्वारोपचितस्थितिः, स्त्रीवत् ।

सद्विपाणां श्रियं वहन्, सर्पवत् । विशेषपुच्छविभ्राजी, रक्षितलोहवत् । उच्चैः पूतश्रियं वहन्, वनवत् । श्रोदितस्थितिमुद्वहन्, मुनिवत् । सत्पिच्छविराजितः, रविवत् । विपक्षोचितवैभवः, नृपवत् । स्फुरद्द्विपक्षतिस्थितिः, रणवत् । इत्यादिशब्दा मस्कृतकाव्यकल्पलतापरिमले शेषसमुच्चयात् ज्ञातव्याः ॥

इति श्रीजनदत्त० श्लेषसिद्धिप्रताने तृतीये सर्ववर्णनस्तबको द्वितीयः ।

अथोद्दिष्टवर्णनम् ।

वर्णादिभिर्विभिन्नस्योद्दिष्टवस्तुद्वयस्य यत् ।
अभेदः क्रियते श्लेषात्तस्यादुद्दिष्टवर्णनम् ॥ ५२ ॥

विभिन्नवर्णद्वयानां षड् भेदाः । यथा—श्वेतश्यामौ, श्वेतरक्तौ, श्वेतपीतौ, रक्तश्यामौ, पीतश्यामौ, पीतरक्तौ ।

एषां क्रमेण शब्दा यथा—

श्वेतश्यामौ विधुहरिताराघनसारशम्भुनागेन्द्राः ।
अभ्राऽश्मगर्भरामानन्तार्जुनचन्द्रहाससिंहीजाः ॥ ५३ ॥
हरेर्जिष्णोर्घनादिभ्यो गजाः सिन्धुर्मुरारितः ।
अद्भ्यो वाहोऽम्बुजात् कृष्णाद्द्रु यमुना कुम्भतो द्विपः ॥ ५४ ॥
कृष्णार्थाग्रगतद्विनीवाचकशब्दाग्रतो वरो योज्यः ।
नीरदघनोपलसितसद्राहिमकरसिन्धुवेणिपृथुलाजाः ॥ ५५ ॥
शङ्करतारकेशसदाकाशव्योमरैशतालाङ्काः ।
नीलांशुकाधिकेशाऽरिष्टसद्वासिचयकालकण्ठाः ॥ ५६ ॥

श्वेतश्यामावित्यादि । विधुर्वैभवभासुरः । विधुश्चन्द्रो, विष्णुश्च । हरिहारितद्युतिः । हरिशब्देन चन्द्रविष्णू । ताराहङ्कारतरद्युतिः । ताराशब्देन तारका, नयनकनीनिका च । घनसाररुचिस्फारः । कृष्णपक्षे घना मेघास्तद्वत्साररुचिः । श्वेतपक्षे घनसारशब्दः कर्पूरवाची । शम्भुशोभामनोहरः । शम्भुशब्देन हरिहरौ । नागेन्द्ररुचिरच्छायः । नागेन्द्रशब्देन शेषो हस्तीन्द्रश्च । अभ्रप्रभामनोहारी । अभ्रशब्देन मेघोऽभ्रकश्च । अश्मगर्भसगर्भांशुः । अश्मगर्भशब्देन मरकतं, पाषाणगर्भश्च । सदा रामाऽभिरामश्रीः । रामशब्देन दाशरथिर्बलदेवश्च । अनन्तरुचिरोचिष्णुः । अनन्तशब्देन विष्णुर्बलदेवश्च । अर्जुनच्छविपेशलः । अर्जुनशब्देन पार्थो धवलवर्णश्च । चन्द्रहासप्रकाशश्रीः । चन्द्रहासशब्देन खड्गः, चन्द्रस्य हासः प्रकाशश्च । सिंहीजरुचिरोचितः । सिंहीजशब्देन राहुः सिंहश्च ।

हरेर्जिष्णोरित्यादि । हरिशब्दात् जिष्णुशब्दात् घनवाचकशब्देभ्योऽब्धिवाचकशब्देभ्यश्च गजवाचकाः शब्दाः प्रयुज्यन्ते । यथा—

हरिकुम्भिनिभज्योतिर्जिष्णुहस्तिनिभप्रभः ।
मेघदन्तावलच्छायः समुद्रद्विरदद्युतिः ॥

कृष्णवर्णपक्षे हरिजिष्णुशब्दौ विष्णुवाचकौ। हरिश्च कुम्भी च जिष्णुश्च हस्ती च तद्वत् द्युतिः। श्वेतवर्णपक्षे हरिजिष्णुशब्दाविन्द्रवाचकौ। ततो हरेः कुम्भी जिष्णोर्हस्ती ऐरावणस्तद्वद् द्युतिः। तथा कृष्णवर्णपक्षे मेघाश्च दन्तावलाश्च, समुद्राश्च द्विरदाश्च तद्वत् द्युतिः। श्वेतपक्षे मेघहस्ती, समुद्रहस्ती, ऐरावणः तद्वत् द्युतिः।

तथा मुरारिवाचकशब्देभ्यः सिन्धुशब्दः प्रयुज्यते। विष्णुसिन्धुसमप्रभः। कृष्णपक्षे मुरारिश्च सिन्धुश्च तद्वत् द्युतिः। श्वेतपक्षे मुरारेः सिन्धुर्नदी गङ्गा तद्वत् द्युतिः।

तथा जलवाचकशब्देभ्यो वाहशब्दः प्रयुज्यते। जलवाहसमप्रभः। कृष्णपक्षे जलवाहो मेघस्तद्वत् द्युतिः। श्वेतपक्षे जलस्य वाहस्तद्वद् द्युतिः।

कृष्णशब्दादम्बुजवाचिनः शब्दाः प्रयुज्यन्ते। कृष्णाऽम्भोजसमप्रभः। कृष्णपक्षे कृष्णाम्भोजं नीलोत्पलम्। श्वेतपक्षे कृष्णस्य हरेरम्भोजं नाभिपुण्डरीकं तद्वत् द्युतिः।

यमुनावाचकशब्देभ्यस्तथा कुम्भिवाचकशब्देभ्यो द्वेषिवाचिनः शब्दाः प्रयुज्यन्ते। यमुनारिसमप्रभः। कुम्भिद्वेषिरुचिः सदा। कृष्णपक्षे यमुनाया अरिरूपा स्पर्द्धिनी रुचिर्यस्य, कुम्भिनां द्वेषिणी रुचिर्यस्य। श्वेतपक्षे यमुनारिर्बलदेवः कुम्भिद्वेषी सिंहस्तद्वत् द्युतिः।

कृष्णार्थेत्यादि। कृष्णवाचकशब्दात् पुरःस्थितनदीवाचकशब्देभ्यो वरशब्दः प्रयोज्यः। कृष्णकुल्यावरद्युतिः। श्वेतपक्षे कृष्णकुल्या गङ्गा तद्वत् द्युतिः। श्यामपक्षे कृष्णो विष्णुः कुल्यावरः समुद्रः तद्वत् द्युतिः। नीरदद्युतिभासुरः। नीरदो मेघस्तद्वत्। पक्षे निश्चिता रदवत् दन्तवत् द्युतिः। घनोपलसितश्रीः। घनवत् मेघवत् उपलसिता श्री। पक्षे घनोपलः करकस्तद्वत्सिता शुभ्रा श्रीः। सदाहिमकरद्युतिः। हिमकरश्चन्द्रस्तद्वत्। पक्षे अहिः सर्पो मकरश्च। सिन्धुवेणिधियं वहन्। सिन्धुर्नदी तस्या वेणिः प्रवाहस्तद्वत्। पक्षे सिन्धुः समुद्रो वेणिः केशपाशबन्धः तद्वत्। पृथुलाजसमद्युतिः। पृथुलाजवत् कान्तिः। पक्षे पृथुला अजसमा विष्णुसमा।

शङ्करेत्यादि। युक्तः शङ्करुचिश्रिया। शङ्कुस्य कराः किरणानि। पक्षे शङ्करो विष्णुः तारकेशरुग्छविः। तारकेशश्चन्द्रस्तद्वत्। पक्षे तारा दीप्ता केशवत् छविः। सदाकाशश्रीः। सद्विद्यमाना आकाशवत्। पक्षे सदा काशवत्। व्योमकेशरुग्छविः। व्योम च केशाश्च तद्वत्। पक्षे व्योमकेशः शिवस्तद्वत्। ताललक्ष्मश्रीः। तालश्च लक्ष्म च तद्वत्। पक्षे तालक्ष्मा बलदेवः। नीलांऽशुकश्रीः। नीलानाम् अंशुकानां किरणानां श्रीः। पक्षे नीलांऽशुको बलदेवस्तद्वत्। अधिकेशच्छायः। अधि सामस्त्येन केशवत्। पक्षे अधिकम् ईशवत्। अरिष्टरुचिः। अरिष्टशब्देन तक्रकाकौ। यथा—

अरिष्टो लशुने निम्बे फेनेऽल्पे कङ्ककाकयोः।
अरिष्टं सूतिगारे तच्चिन्हे तक्रे शुभेऽशुभे॥

सदासितवयोविष्णुः। सितवयः वर्णं तद्वत्। पक्षे असितवयः खड्गधेणिः। कलकण्ठद्युतिः। कलकण्ठः पिको, हंसश्च। यथा—

कलकण्ठः पिके पारावते हंसे कलध्वनौ।

श्लोकोत्तीर्णाः शब्दाः। वहन् कलभवच्छायाम्। सदाधिकेशवच्छायः। सन्ध-

कांशास्तिदीधितिः । अनेकपायसच्छायः । वपुर्महोदधिच्छायं वहन् । स्पष्टांशुकश्रियं बिभ्रत् । धौताम्बरश्रियं श्रयन् । स्फटिकान्तश्रियं बिभ्रत् । स्फटिकाचलसल्लक्ष्मीः । स्फटी सर्पः । पुरो गजलसल्लक्ष्मीः । जलमुक्ताम्बुदीधितिः । जलं च मुक्ताश्च तद्वदन्ते दीधितिर्यस्य । पक्षे जलमुक् मेघः तद्वत्कान्ता । अवश्यायश्रियं वहन् । सैन्धवद्युतिविद्योती । कलितो माघश्रिया । शोभते वराहरोचितच्छाया यन्मूर्त्तिः । वृषाकपिद्युतिद्योती । वृषाकपिशब्देन कृष्णशिवौ ॥

रक्तश्वेतौ हरिशुचिपुष्करशतपत्रसूर्यकान्ताऽब्जाः ।
नवहंसमहापद्मार्कसोदराः कमलकीलाले ॥ ५७ ॥
सुहृद्रत्नानि भानुभ्यो वह्निरत्नरदांशुकैः ।
जलेभ्यो जन्मशोभाभिः सरोजकुमुदारिभिः ॥ ५८ ॥
वृषाकपिप्रभाशोभी सूर्योपलसितद्युतिः ।
सोमप्रभातरङ्गश्रीः सुधातुलसितद्युतिः ॥ ५९ ॥

रक्तेत्यादि । हरिवैभवभासुरः । हरिशब्देन रविचन्द्रौ । शुचिशोभाविभूषितः । शुचिशब्देन शुभ्रवर्णो वह्निश्च । यथा—

शुचिः शुद्धे सितेऽनले ।
ग्रीष्माषाढानुपहतेषूपधाशुद्धमन्त्रिणि ।
शृङ्गारे—इत्यनेकार्थः ।

पुष्करद्युतिरोचितः । पुष्करशब्देन जलकमले । शतपत्रप्रभाशोभी । शतपत्रशब्देन हंसकमले ।

सूर्यवाचकशब्देभ्यः कान्तशब्दः प्रयुज्यते । भानुकान्ततनुद्युतिः । रक्तपक्षे भानुवत्कान्ता रुचिर्यस्य । श्वेतपक्षे भानुकान्तः सूर्यकान्तस्तद्वद्रुचिः । अब्जकान्तिमनोहारि । अब्जशब्देन चन्द्रकमले । नवहंससमद्युतिः । नवहंसशब्देन बालार्कबालहंसौ । महापद्मांशुकद्युतिः । महापद्मं च नागश्च अंशुकं वस्त्रं श्वेतपक्षे । रक्तपक्षे कमलकिरणाः । अर्कसोदरदीधितिः । अर्कशब्देन स्फटिकाऽऽदित्यौ । कमलच्छविभासुरः । कमलशब्देन जलपङ्कजे । कीलालच्छविभासुरः । कीलालशब्देन रुधिरजले ।

सुहृद्रत्नानीत्यादि । भानुवाचकशब्देभ्यः सुहृद्वाचकशब्दाः रत्नवाचकशब्दाश्च प्रयुज्यन्ते । रविमित्रप्रभाशोभी । श्वेतपक्षे रविमित्रं चन्द्रः । रक्तपक्षे रवेर्मित्ररूपा प्रभा । भानुरत्ननिभद्युतिः । श्वेतपक्षे भानुरत्नं सूर्यकान्तः । रक्तपक्षे रविर्मणिश्च ।

वह्निवाचकशब्देभ्यो रत्नवाचकशब्दाः प्रयुज्यन्ते । वह्निरत्नोपमद्युतिः । रक्तपक्षे वह्निश्च रत्नं च तद्वत् ।

रदवाचकशब्देभ्योंऽशुकवाचिनः शब्दाः प्रयुज्यन्ते । रदांशुकद्युतिद्योती । श्वेतपक्षे रदाश्च अंशुकानि च तद्वत् द्युतिः । रक्तपक्षे रदांशुकोऽधरः तद्वत् ।

जलवाचकशब्देभ्यो जन्मशोभावाचकाः शब्दाः प्रयुज्यन्ते । युक्तो जलजशोभया । श्वेतपक्षे जलजाता शोभा । रक्तपक्षे जलजं कमलं तद्वत् ।

सरोजवाचकशब्देभ्यः कुमुदवाचकशब्देभ्यश्चाऽरिवाचकशब्दाः प्रयुज्यन्ते । सरोजा-

रिसमप्रभः । रक्तपक्षे सरोजानाम् अरिरूपा स्पर्द्धिनी प्रभा यस्य । श्वेतपक्षे सरोजारिश्चन्द्रस्तत्समा । कुमुदारिद्युतिद्योती । श्वेतपक्षे कुमुदानामरिरूपा स्पर्द्धिनी द्युतिर्यया द्योती । रक्तपक्षे कुमुदारिरादित्यस्तद्वत् द्युतिः ।

धूपेत्यादि । वृषाकपिप्रभाशोभी । वृषाकपिशब्देन शिवानलौ । सूर्योपलसितद्युतिः । सूर्यवदुपलसिता । पक्षे सूर्योपलः सूर्यकान्तस्तद्वत् सिताः शुभ्राः । सोमप्रभातरङ्गधीः । सोमः प्रशस्योदयः प्रभातस्य रङ्गस्तद्वत् । पक्षे सोमश्चन्द्रः तस्य प्रभातरङ्गः कान्तिवीची तद्वत् । धवातुलसितद्युतिः । धवावदतुला सिता शुभ्रा । पक्षे धवु धातुवदुसिता ॥

पीतश्वेतौ गौरद्विजराजकपर्दचन्द्रहंसाऽर्काः ।
शम्भुमहारजतार्जुनहरिहैमाऽष्टापदानि कलधौतम् ॥ ६० ॥
हरिगोपत्योस्तार्क्ष्यः कान्तो रविवतश्च बान्धवास्तेभ्यः ।
धाममहाग्रगदेवाद्रियो विश्वेऽपि नाकिनोऽपि स्युः ॥ ६१ ॥
उच्चैरजतान्तश्रीर्विधौ वर्णोपमां वहन् ।
सुशोभितारकूटश्रीः स्वर्णस्तोमसितद्युतिः ॥ ६२ ॥
मधुद्युतिमनोहारी शङ्खकान्तिमनोरमः ।
दहनोपलसत्कान्तिर्गाङ्गेयच्छविसम्भ्रमः ॥ ६३ ॥

पीतेत्यादि । गौरद्युतिमनोहारी । गौरशब्देन श्वेतपीते । द्विजराजप्रभाशोभी । द्विजराजशब्देन चन्द्रगरुडौ । कपर्दद्युतिविद्योती । कपर्दशब्देन वराटकधूर्जटिजटाजूटौ । चन्द्रद्युतिमनोहरः । चन्द्रशब्देन शशी सुवर्णं च । हंसशोभाप्रशस्यधीः । हंसशब्देन रविचक्राङ्गौ । अर्कलक्ष्मीमनोहरः । अर्कशब्देन स्फटिकादित्यौ । शम्भुशोभामनोहारी । शम्भुशब्देन शिवब्रह्माणौ । महारजतदीधितिः । पीतपक्षे महारजतं स्वर्णं तद्वत् । श्वेतपक्षे महती रजतवत् रूप्यवद्दीधितिर्यस्य । अर्जुनप्रभया शोभी । अर्जुनशब्देन तृणश्वेतौ । हरिभामनोहारी । हरिशब्देन चन्द्रः पिङ्गलवर्णश्च । हैमस्तोमप्रभः सोमः । पीतपक्षे हैमस्तोमः स्वर्णराशिः । सितपक्षे हिमराशिः । अष्टापदप्रभास्पदः । अष्टापदशब्देन सुवर्णशरभौ । कलधौतकलद्युतिः । कलधौतशब्देन रूप्यसुवर्णे ।

हरिगोपत्योरित्यादि । हरिगोपतिशब्दाभ्यां पुरतस्तार्क्ष्यशब्दः प्रयुज्यते । यथा—हरितार्क्ष्यप्रभाशोभी । पीतपक्षे हरिर्भानुस्तार्क्ष्यो गरुडस्तद्वत् । श्वेतपक्षे हरेरिन्द्रस्य तार्क्ष्योऽश्व उच्चैःश्रवास्तद्वत् । सदागोपतितार्क्ष्यधीः । पीतपक्षे गोपतिर्भानुस्तार्क्ष्यो गरुडस्तद्वत् । श्वेतपक्षे गोपतिरिन्द्रस्तस्य तार्क्ष्योऽश्वस्तद्वत् द्युतिः ।

रविवाचकशब्देभ्यः कान्तशब्दः प्रयुज्यते । रविकान्तद्युतिद्योती । पीतपक्षे रविवत्कान्ता द्युतिः । श्वेतपक्षे रविकान्तः सूर्यकान्तस्तद्वत् द्युतिः ।

तेभ्यो रविवाचकशब्देभ्यो बान्धववाचकाः शब्दाः प्रयुज्यन्ते । रविबान्धवदीधितिः । पीतपक्षे रवेर्बान्धवरूपा दीधितिर्यस्य । श्वेतपक्षे रविबान्धवश्चन्द्रस्तद्वत् द्युतिः ।

धामशब्दस्य महाशब्दस्याऽग्रतो यो देवशब्दस्तस्य पुरतो गिरिवाचिनः शब्दाः

प्रयुज्यन्ते । वामदेवगिरिच्छायः । पीतपक्षे वामः प्रधानो देवगिरिर्मेरुस्तद्वत् । श्वेतपक्षे वामदेवः शिवस्तस्य गिरिस्तद्वत् । महादेवगिरिद्युतिः । महांश्चासौ देवगिरिस्तद्वत् । श्वेतपक्षे महादेवः शिवस्तस्य गिरिः कैलासस्तद्वत् ।

तथा विश्वपिनाकिशब्दाद्रिवाचकाः शब्दाः प्रयुज्यन्ते । विश्वेपिनाकिशैल-श्रीः । श्वेतपक्षे विश्वे जगति पिनाकिशैलः कैलासस्तद्वत् । पीतपक्षे विश्वेऽपि जग-त्यपि नाकिशैलो मेरुस्तद्वत् ।

अब्जैरित्यादि । रजतवद्रूप्यवदन्ते श्रीः । पक्षे अजो ब्रह्मा तद्वदन्ता श्रीः । विधौ चन्द्रे ब्रह्मणि च । तारं रूप्यं तस्य कूटः । पक्षे सुशोभितारकूटवद्दीविवत् श्रीः । स्वर्णं सुवर्णम् । पक्षे सुष्ठु अर्णो जलम् ।

मधु इत्यादि । मधु क्षौद्रं दुग्धञ्च । शङ्खः कम्बुः । पक्षे शङ्खो नागः । दहनव-दुपलसन्वी । पक्षे दहनोपलः सूर्यकान्तस्तद्वत् । गाङ्गेयं सुवर्णम् । पक्षे गङ्गाच्छविः ॥

रक्तश्यामौ पुष्करहरिविद्रुमनागरङ्गकमलकुजाः ।
उत्पलधनञ्जयवृषाकपिप्रवालानि पङ्कजच्छाया ॥ ६४ ॥
कृष्णाद्रत्नानि गुञ्जातः प्राग्रं सिन्दूरभूषणैः ।
द्विषस्तमोऽसिताब्जेभ्यः पद्मिनीभ्यो दलानि च ॥ ६५ ॥
कमलाधिपपद्मेशौ सुरागाहितसूर्यसूः ।
रत्नाकरवरश्रीकः सदाधिकमलद्युतिः ॥ ६६ ॥
सदासिन्दूरमुज्झता कालेयत्वं वहन् रुचा ।
स्फुटकामाऽङ्कुशच्छायां कलयन्नलिनश्रियम् ॥ ६७ ॥
स्फुरच्छोभनताम्रश्रीर्विदूरमणिदीधितिः ।
वराहस्वामिधामश्रीः सम्पन्नखविभाभरः ॥ ६८ ॥

रक्तेत्यादि । पुष्करद्युतिसुन्दरः । पुष्करशब्देन पद्माकाशौ । हरिशब्देन रवि-विष्णू । विद्रुमं प्रवालं विशिष्टो द्रुमश्च । नागरङ्गश्रिया युतः । नागरङ्गो नारिङ्गफलं तद्वत् । पक्षे नागः सर्पस्तद्वत्, रङ्गः प्रभा । कमलं सरोरुहम् । पक्षे को यमस्तथा मलञ्च । कुजशब्देन मङ्गलवृक्षौ । उत्पलं नीलाम्बुजम् । पक्षे उत्कटपलवत् । धनञ्जयशब्देन पावकार्जुनौ । वृषाकपिशब्देन कृष्णाग्नी ।

वृषाकपिर्जातवेदे शिवेऽग्नौ च ।

प्रवालशब्देन प्रकृष्टकेशा विद्रुमश्च । पङ्कजं कमलं, पङ्के जाता छाया च ।

कृष्णेत्यादि । कृष्णशब्दाद्रत्नवाचकाः शब्दाः प्रयुज्यन्ते । कृष्णरत्नं वैदूर्यादि । पक्षे कृष्णरत्नं कौस्तुभः ।

गुञ्जावाचकशब्देभ्यः प्राग्रशब्दः प्रयुज्यते । गुञ्जाप्राग्रः । रक्तपक्षे गुञ्जावत्प्राग्रः प्रधानः । कृष्णपक्षे गुञ्जायाः प्राग्रम् अग्रं तद्वत् ।

सिन्दूरवाचकशब्देभ्यः भूषणवाचकाः शब्दाः प्रयुज्यन्ते । सिन्दूरस्य भूषणं तद्वत् । कृष्णपक्षे सिन्दूरभूषणा गजाः ।

तमोवाचकशब्देभ्यस्तथाऽसिताब्जवाचकशब्देभ्यो द्विड्वाचकाः शब्दाः प्रयु-

ज्यन्ते । तमोद्वेषिप्रभा । तमसो द्वेषिरूपा स्पर्द्धिनी प्रभा । पक्षे तमोद्वेषी रविस्तद्वत् । नीलाम्भोजरिपुप्रभः । नीलाम्भोजस्य रिपुरूपा प्रभा यस्य । पक्षे नीलाम्भोजरिपुः सूर्यस्तद्वत् ।

पद्मिनीवाचकशब्देभ्यो दलवाचकाः शब्दाः प्रयुज्यन्ते । पद्मिनीदलम् । पद्मिनीदलतुल्या दलं तद्वत् । पक्षे पद्मिनीदलं पुष्पम् ।

कमलेत्यादि । कमलाधिपपद्मेशशब्दाभ्यां विष्णुरवी । स्वर्णाणामगो मेरुस्तद्वद्दाहितश्रीः । पक्षे सुरा मदिरा तद्वद्दाहितश्रीः । सूर्योत्पन्ना द्युतिः । पक्षे सूर्यसूः शनिस्तद्वत् । रत्नानामाकरस्तद्वत् । पक्षे रत्नाकरोऽम्बुधिः । अधि कमलवत् । पक्षे अधिको मलवत् ।

सदेत्यादि । असि खड्गं दूरमत्यर्थम् । पक्षे सिन्दूरम् । कालेयशब्देन कुङ्कुमदैत्यौ । कामाऽङ्कुशा नखाः । पक्षे काममत्यर्थमङ्कुशः तस्य छाया नलिनवत् कमलवत् । पक्षे अलिनो भृङ्गस्य ।

स्फुटेत्यादि । स्फुटशोभनताऽऽम्रवत् । पक्षे स्फुटशोभः नतः आम्रः सहकारः तद्वत् । विदूरमणिः । वदूर्यम् । पक्षे विशेषेण दूरमत्यर्थं मणिः । वराहस्वामी आदिकोलः । पक्षे अहःस्वामी सूर्यः । नखानां विभा । पक्षे सम्यक्ता खवद् व्योमवद्विभा । श्लोकोत्तीर्णः-कलभानुमितद्युतिः । श्रीवत्साङ्कद्युतिद्योती । कलंकमलवद्वपुर्वहन् । जेतापरमसिन्दूरं कृष्णलान्तं श्रियं वहन् ॥

पीतस्वामी लोहोत्तमहारशम्भुप्रियङ्गनागजितः ।
अजवभ्रुचन्द्रहासार्जुनवेधोनागरङ्कखद्योताः ॥ ६९ ॥
ध्वान्तादिभ्यो द्विषः कृष्णाश्मीराएयेभ्योऽम्बरांऽशुके ।
तार्क्ष्योऽर्कतः कचा भीमात्कमलापद्मयोरिनः ॥ ७० ॥
पीतांऽशुकः कृष्णपक्षसुपर्णमधुशात्रवः ।
हरिद्रोचितहरिद्युत्कान्तप्रितकुलासितौ ॥ ७१ ॥
सजातरूपशोभिश्रीः सदाविकपिनद्धरुक् ।
हरिन्मणिमधुपीतश्रीयुतौ स्वर्णवच्छविः ॥ ७२ ॥

पीतेत्यादि । लोहोत्तमं सुवर्णम् । पक्षे लोहवदुत्तमम् । हरितशब्देन पिङ्गलवर्णः कृष्णवर्णश्च । शम्भुशब्देन विष्णुब्रह्माणौ । प्रियङ्गुशब्देन कङ्गुः, फलिनी लता च । नागः सर्पस्तज्जयिनी प्रभा । पक्षे नागजिद्गरुडः ।

एवं नागवाचकशब्देभ्यो जितवाचकशब्दाः प्रयोज्याः । अजो विष्णुर्ब्रह्मा च । बभ्रुः कृष्णो नकुलश्च । चन्द्रहासः खड्गः चन्द्रप्रकाशश्च । अर्जुनशब्देन फाल्गुनस्तृणं च । वेधा विष्णुर्ब्रह्मा च । नागरङ्गः पूर्ववत् । खद्योतः कीटमणिराकाशप्रकाशश्च ।

ध्वान्तेत्यादि । ध्वान्तवाचकशब्देभ्यः सर्ववाचकशब्देभ्यश्च द्वेषिवाचकशब्दाः प्रयुज्यन्ते । ध्वान्तद्वेषिप्रभा । ध्वान्तस्य द्वेषिणी प्रभा । पक्षे ध्वान्तद्वेषी रविः । सर्पवपुः । पक्षिणां शत्रुरूपा । पक्षे सर्परिपुर्गरुडः ।

कृष्णवाचकशब्दाच्चीरवाचकाः शब्दाः प्रयुज्यन्ते । कृष्णचीरं नीलवस्त्रम् । पक्षे विष्णोश्चीरं तद्वत् ।

एभ्यः कृष्णवाचकशब्देभ्योऽम्बरशब्दोंऽशुकशब्दश्च प्रयुज्यते। नारायणाम्बरादयः । नारायणश्च अम्बरं च तद्वत् । पक्षे विष्णुवस्त्रम् । वासुदेवांऽशुकः । वासुदेवस्यांऽशुकाः किरणाः । पक्षे विष्णोरंशुकं वस्त्रम् ।

अर्कवाचकशब्देभ्यस्तार्क्ष्यशब्दः प्रयुज्यते । भानुतार्क्ष्यः । भानोस्तार्क्ष्या अश्वाः । पक्षे भानुरर्कस्तार्क्ष्यो गरुडश्च ।

भीमशब्दात्कचवाचकाः शब्दाः प्रयुज्यन्ते । भीमकेशाः । भीमः पाण्डवः केशाश्च । पक्षे भीमस्य शिवस्य केशाः ।

कमलाशब्दात्पद्मशब्दाच्च इन-ईश-अधिप-इति स्वरादिस्वामिशब्दाः प्रयुज्यन्ते । यथा—कमलेनः । रविर्विष्णुश्च ।

पीतेत्यादि । पीतं वस्त्रं, विष्णुश्च । कृष्णं पत्रं दलम् । कृष्णस्य पत्रं वाहनं गरुडः । साधु पर्ण गरुडश्च । मधुशत्रुर्विष्णुः । मधुनो माक्षिकस्य शत्रुरूपाः । हरिद्राया रचिता स्रक् । हरिद्वर्णेन रोचिता स्रक् । विद्युत्कान्तः । पक्षे विद्युत्कान्तो मेघः । प्रियङ्गुवल्लसिता ज्योतिः । पक्षे प्रियमिष्टं गुडवदासितम् ।

सज्जातेत्यादि । सज्जातरूपवद्रूपशोभिनी । पक्षे जातरूपं सुवर्णं तद्वत् । सदा पिकवत् कोकिलवत् पिनद्धा । पक्षे सदापि कपिवन्मर्कटवन्नद्धा । हरिन्मणिर्हरितं सूर्यः । पक्षे नीलमणिः । मधुवत्पीतः । पक्षे भ्रमरीतः । स्वर्णवत् काञ्चनवत्कान्तिः । पक्षे सुष्ठु अर्णवः समुद्रस्तद्वत् ॥

पीतरक्तौ वसुहरी सुवर्णं हेमकन्दलः ।
गैरिकं पद्मभूकान्तिर्हंसपादारुणैस्तथा ॥ ७३ ॥
मित्राणि कोकपद्मेभ्यो गरुडेभ्यश्च बान्धवाः ।
कमलानि तथा भूरिजातरूपसुवर्णतः ॥ ७४ ॥
नवीनतपनीयश्रीः सदा धातुश्रियं वहन्
विनतासुतलक्ष्मीवानेवमन्यानपि स्मरेत् ॥ ७५ ॥

पीतेत्यादि । वसुशब्देन रत्नवह्नी । हरिशब्देन रविः पिङ्गलवर्णश्च । सुवर्णशब्देन काञ्चनं सुष्ठु वर्णं सुवर्णं कुङ्कुमम् । हेमकन्दलः सुवर्णकन्दस्तद्वत् । रक्तपक्षे हेमकन्दलो विद्रुमस्तद्वत् । गैरिकशब्देन सुवर्णं धातुश्च । पद्मभूः कमलसम्भवा कान्तिः । पक्षे पद्मभूर्ब्रह्मा तद्वत् । हंसपादं हिङ्गुलम् । पक्षे हंसस्य चरणः । अरुणो रक्तवर्णो रविश्च ।

मित्रेत्यादि । कोकवाचकशब्देभ्यः पद्मवाचकशब्देभ्यश्च मित्रवाचकाः शब्दाः प्रयुज्यन्ते । कोकमित्रम् । कोकस्य चक्रवाकस्य मित्ररूपा । पक्षे कोकमित्रं रविः । पद्मबन्धुः । पद्मस्य बन्धुरूपा । पक्षे पद्मबन्धुः सूर्यः ।

गरुडवाचकशब्देभ्यो बान्धववाचकाः शब्दाः प्रयुज्यन्ते । गरुडबान्धवः । गरुडस्य बान्धवरूपः । पक्षे गरुडबान्धवोऽरुणः ।

भूरिशब्दाज्जातरूपशब्दात्सुवर्णशब्दाच्च कमलवाचकाः शब्दाः प्रयुज्यन्ते । भूरि-

पङ्कजं,सुवर्णकमलम् । पक्षे भूरि प्रचुरं पङ्कजवत् । जातरूपाऽम्बुजम् । जातरूपं सुवर्णं तस्य कमलं तद्वत । पक्षे उत्पन्नरूपं यदम्बुजम् ।,सुवर्णाम्भोजम् । स्वर्णाम्बुजम् । रक्त-पक्षे शोभनवर्णं यदम्भोजं तद्वत ।

नवीनेत्यादि । तपनीयं सुवर्णम् । पक्षे तपनस्य सूर्यस्येयं श्रीः । धातुर्गैरिकं तद्वत् । पक्षे धातुर्ब्रह्मणः । विनतासुतौ गरुडाऽरुणौ ।

एवमनया भङ्गयाऽन्यानपि शब्दान् स्वबुद्ध्या परिकल्पयेत ॥

विभिन्नवर्णविभिन्नाकारविभिन्नक्रियादीनामुद्दिष्टवस्तूनामभेदप्रतिपत्त्यर्थं शब्दा यथा—

परमविशदस्वच्छशायोग्यान्तरुच्चयहार्यार्थाः ।
अपरापिनद्धनवसन्नव्याप्तानूनकिञ्चनसमानाः ॥ ७६ ॥
तनुसमशुभसम्पन्ना वपुषामहसाङ्गकेन समाः ॥
देहेसदाप्रभृतयो विराजतेदृश्यतेप्रमुखाः ॥ ७७ ॥

परमप्रभृतिशब्दानामपि वर्णाकारक्रियादिशब्दा यथौचित्यं प्रयोज्याः । यथा— परमस्थूलतायुतः । एकपक्षे परमा प्रकृष्टा स्थूलता । द्वितीयपक्षे परमतिशयेन अस्थूलता । विशदश्वेतताशाली । विशदा निर्मला । पक्षे विशन्ती अश्वेतता । स्वचलताशाली । स्वकीया चलता । पक्षे सुष्ठु अचलता । एवं शुभसरूपशब्दं यावत् ज्ञेयम् । अत्र सु-रुचिर-श्रीमधुर-शोभामधुराद्याः शब्दा ज्ञेयाः । वपुराद्याः सकारान्ताः तृतीयैकवचना-न्ताः अङ्गेनाद्या अकारान्तास्तृतीयैकवचनान्ता देहेप्रमुखा अकारान्ताः सप्तम्येक-वचनान्ताः सदासर्वदाद्या राजतेमुख्या आत्मनेपदान्ता. क्रियाश्च ।

स्वकामादिमगुणता स्वगुणत्वादृते तनौ ।
वहन्नाहितगुणतां गुणत्वात्पटुनो भृशम् ॥

सर्वत्र गुणशब्दो वर्णाकारादिवाची । यथा—

स्वकामश्वेततां विशदादिमस्थूलतां वहन् ।

स्वं काममत्यर्थं श्वेतताम् । पक्षे अश्वेतताम् । स्वकामादिमां प्रथमां स्थूलताम् । पक्षे अस्थूलतामादिम् ।

एवं स्वकामादिशब्दयोः पुरस्थगुणशब्दा भावार्थताप्रत्ययान्ता द्वितीयैकवचना-न्ताश्च कार्याः । चञ्चलत्वादृते देहे । चञ्चलत्वेनाऽऽदृते । पक्षे ऋते विना चञ्चलत्वात् ।

एवं 'गुणशब्दानां भावार्थत्वप्रत्ययान्तानां पञ्चम्येकवचनान्तानां पुरतः ऋतेशब्दः प्रयोज्यः, तदग्रे अकारान्तो देहादिशब्दः सप्तम्येकवचनान्तो विशेष्यरूपः कार्यः । वह-न्नाहितकृष्णताम् । 'आहिता या कृष्णता 'तां वहन् । ह्रस्वोपधत्वाच्चद्वयम् । पक्षे न वहन् ।

एवं ह्रस्वोपधशब्दान्तशब्देभ्यः पुरस्थाहितशब्दानामपि भावप्रत्ययान्तगुणशब्दा द्वितीयैकवचनान्ताः प्रयोज्याः । रक्तत्वात्पटुनो भाति । रक्तत्वस्य विशेषणं पटुन इति । पक्षे पटु इति क्रियाविशेषणं, नो निषेधार्थः ।

एवं त्वप्रत्ययान्तात् पञ्चम्येकवचनान्ताच्च गुणशब्दात् पटुनो भाते, पटुनो मृदो, पटुनः स्फुरे, पटुनो राजते-इत्यादिशब्दाः प्रयोज्याः ॥

स्पन्दनवाहनयासनदर्शनमोहनसदातननयनाद्याः ।
पृच्छकसम्बोधनतः प्रयोजनीया बुधजनेन ॥ ७८ ॥

एते एवंविधा नान्ता अन्येऽपि । यथा—स्पर्शन-सूदन रदन-कोपन आयतन मदन छदन यजन बन्धन-भवन घटन वर्तन-सज्जन इत्यादिशब्देभ्यो नकारं विनाऽप्यर्थे मिलति सम्बोधनीकृतेभ्यः पुरतो गुणशब्दाः प्रयोज्याः । यथा—

असौ विभाति वाग्देवीवासनश्वेतताऽन्वितः ।

श्वेतपक्षे नान्तं सम्बोधनम् । द्वितीयपक्षे नकारवर्जितं सम्बोधनम् । एते श्वेत-श्यामादिशब्दा नियतविरुद्धैर्वर्णवाचका उक्ताः ।

अथैकपक्षे नियतवर्णादिवाचकाः द्वितीयपक्षे सर्ववस्तुवाचकाः कथ्यन्ते। यथा श्वेतवर्णानां वाचकाः शब्दाः—

सोमतारभवाऽनन्तसुधामोदितशङ्कराः ।
भास्वत्कान्तसोमकान्तघनसारसदाधिकाः ॥

सोमच्छविमनोहारी । श्वेतपक्षे सोमश्चन्द्रस्तद्वत् । द्वितीयपक्षे सोमा सौम्यरूपा छविः । इदं विशेषणं सर्ववस्तुव्यापि । भवच्छविपक्षे भवती या छविः । एवं सर्वशब्देषु ज्ञेयम् ।

अथ कृष्णवर्णशब्दाः—

विश्वरूपाच्युतानन्तश्रीधराः कलभासिताः ।
बहुलासिपरभृतः सर्वदा विलसद्द्युतिः ॥

अथ रक्तवर्णशब्दाः—

नवभास्वत्सखोद्योतनालीकाशोकमङ्गलाः ।
विभाप्रभातसन्ध्यौ च सज्जपावनपावकौ ॥

अथ पीतवर्णशब्दाः—

जातरूपसदापीनकल्याणमधुरोचिताः ।
बहुशोभाऽनुवृत्तिश्रीमोल्वत्प्रद्योतनावपि ॥

अथाऽऽधारशब्दाः—

अहो सरचितच्छायः स्वकामरचितस्थितिः ।
स्पष्टाम्बरश्रियं बिभ्रत्तारापथकृतस्थितिः ॥
स्फुरद्वनविबद्धश्रीः सदा भूतलसद्द्युतिः ।
सदा हि विश्ववस्तुश्रीर्विलसद्वैभवाऽन्वितः ॥
सदा सज्जलसल्लक्ष्मीः परमोदकवैभवः ।
कान्तारचितसंस्थानः सदा रामश्रियं वहन् ॥

अथाऽऽकारशब्दाः—

वृत्तलक्ष्मीमनोहारी निस्तुलश्रीमनोरमः ।
अहो गौरवसल्लक्ष्मीरलंदरचितस्थितिः ॥

विश्वविस्तीर्णलक्ष्मीकः सकलाभोगभास्वरः ।
समस्तकुलवसल्लक्ष्मीरुर्मिमद्भैमवान्वितः ॥

अथ क्रियादिशब्दाः—

सर्वैस्तालसल्लक्ष्मीः सपीवरवसद्द्युतिः ।
सम्पन्नव्याप्तलक्ष्मीकः परकोटिश्रिया युतः ॥

धामभावौ प्रभावश्च विभावश्च यथोचितम् ।
वर्णस्याकारशब्देभ्यः सम्प्रयोज्या मनीषिभिः ॥ ७९ ॥

यथा—

स्थूलधाममनोहारी गुरुभावचितस्थितिः ।
स्थूलप्रभाववद्धीरवैविभवरोचितः ॥

धामशब्देन देहस्तेजश्च ।

इति श्रीजिनदत्तसूरि० कविकल्पलताविवेके प्रताने तृतीये वर्णस्तबकस्तृतीयः ॥

अथाऽद्भुतविधिः ।

यत्र लिङ्गविभक्तीनां सति भेदे महत्यपि ।
दृश्यते शब्दसादृश्यमिदमद्भुतमुच्यते ॥ ८० ॥
णिनन्तैः स्त्रीकृतैः शब्दैरोसि क्लीबस्त्रियोः पुनः ।
तैरेव रेफपृष्ठस्थैः स्त्रीकर्मवद्भुता भवेत् ॥ ८१ ॥

णिन्प्रत्ययान्ताः शब्दा रागिन् भागिन् भाविन्-इत्याद्याः 'स्त्रीलिङ्गे नयन्ताः' इति सूत्रेण ईप्रत्ययान्ता क्रियन्ते, तेषामग्रे रेफादिशब्दा रागरवप्रमुखाः प्रयोज्याः । एवं नपुंसकलिङ्गे अप्रत्ययान्त्याः स्त्रीलिङ्गे सिप्रत्ययान्ता णिनन्ताः शब्दा भवन्ति । यथा—

प्रभावराजीरागोल्लासप्रध्वंसिनी स्यात् ।
श्रीजिनस्य पदाब्जे च कुरुतां सत्सम्पदः ॥

वाणीविशेषणे सिः स्त्रियां, पदाब्जविशेषणे नपुंसके, सत्सम्पद्विशेषणे कर्मणि स्त्रियां शस् ॥

विशेषणपरिक्षिप्तैरन्यन्तैः रेफपृष्ठगैः ।
द्विस्थद्विपञ्चमीकर्मस्त्रीषट्स्वेऽद्भुताऽद्भुतम् ॥ ८२ ॥

अन्यपदैः ऋकारान्तैरेकारान्तैः स्थितिषट्कुर्व्यविशेषणैरेष्टिते: क्षिप्ते रेफपृष्ठस्थै रेफादिरागरसरवप्रमुखशब्दैः अद्भुताद्भुतं काव्यं भवति । परं विशेषं द्विस्थोभयपदधातोरर्थे द्विपञ्चमीपञ्चम्याः परस्मैपदद्विवचनान्ताः आत्मनेपदैकवचनान्ताः कुरुतां तनुतामित्यादि । एवंविधक्रियायां कर्मणि स्त्रीलिङ्गबहुत्वयुक्तं विशेषणं क्रियते । यथा—

भवभेदपद्दरागव्याप्तभानुस्थिती:स्यात् ।
प्रमोदपद्मयोऽद्भुती च कुरुतां वः श्रियं श्रियः ॥

यवश्रयस्य विशेषणे यशोः स्थितेश्चाग्रे पुंलिङ्गे सिः । अद्भुतयोर्विशेषणे पुंलिङ्गे सिः । या श्रियः इति कर्मविशेषणे स्त्रीलिङ्गे शस् ।

रामः स्तोमभिदाघात रविचन्द्राविवाङ्गिनाम् ।
स्वगुणयो जिनवाक्पूरस्त्वगुतां छत्रसम्पदम् ॥
स्मेरपुष्करोऽविष्णू राजन्यहतशेखराः ।
कृपाणस्तव हस्तौ च कीर्ति पितनुतां श्रियः ॥

एवमन्येऽप्येतत्प्रतिबद्धाः शब्दा लिख्यन्ते । शुचि स्थिति रवि मञ्जु साधु वल्गु चारु पटु इत्याद्या अजन्ताः, रेफाद्यः—रवि रश्मि रथ रक्षा रक्षः रसा रजः रहः रज्जु रस रत रमणीय रचित रहित रिपु रिक्त रुचि रुजा रुचिर रोचित रेखा रव राजीव राशि रोम राग रामा राजी रीति रूप रथी रेवा रोग राम ॥

विपयाः सनान्तस्वरनिस्वरतुप्रत्ययान्तलीलाभिः ।
धातुचतुष्टयैकवचः पुरस्थनमलैर्द्वितादुभुतं भवति ॥ ८३ ॥

ये शब्दा उकारान्ताः प्रथमाबहुवचने वान्ता यान्ताः सन्तोऽर्थे मिलन्ति तैः शब्दैरेकत्वबहुत्वयोः साम्यम् । उकारान्ताः शब्दा यथा—तरु कुरु भीरु विभु प्रभु इत्यादिकाः, शुचि रुचि राजि भाभि सुरभि इत्यादि, एते जसि निष्पन्नाः । यथा-शोभितरवो वनप्रदेशा इव भावनः । एवंशब्दाः—सदारुङ्कुरवः, अधिकविभवः, लोलरसत्रः, बहुरुचिरसाधवः, अधिकंदवः । अथ इकारान्ताः शब्दाः—अनेकपशुवयो भूपाला इव देशः । शोभितरत्नयः, उच्चकोपराजयः, शातवेदनामयः, सदाउरसयः, रमतिमयः, अधिभूमयः, परमलनयः, अयोनयः, अधिभूरयः, भोगिरयः, स्वच्छत्रशालयः, तारकालयः, शुभकेनावलयः, तारकेलयः इत्यादि शब्दा ऊह्याः ।

सनान्ता इति ।. ये शब्दाः सान्ता नान्ताश्च त एव सनहीना अकारान्ता अर्थे मिलन्ति तेषामग्रे प्रथमैकवचनेन एकत्वबहुत्वयोः साम्यम् । यथा—महत्प्रभृतिकाः सान्ताः, सप्तन्प्रभृतिकाः नान्ताः शब्दाः । सहीनो महशब्दः । नहीनः सद्मशब्दः । सती मा लक्ष्मीर्यस्य स सल्लक्ष्मीवाचकः शब्दः । परमहारचिरिव सत्पुरुषाः । परमवारा देवा इव धनुर्धराः । बहुतराः, निबिडतमाः, पुरोगमनाः, विलसदनाः, बहुधावदनाः, पुरोपच्छदनाः, कृताकदनाः, बहुश्रोमदनाः, बहुस्वस्थानाः, कृतबहुधानाः, परमच्वान्ताः, रम्यानेकयानाः, विशदध्वनदानाः, परमानाः, बहुधनदानाः, लसमानाः, शोभितानाः, सम्पन्नयानाः, कलितस्वानाः, अधिकवचाः, कलशमनाः, बहुदमनाः, सम्पन्नमनाः, सदयाः, सदम्भाः, स्मेरदुच्चैरम्भाः, वरदुर्धरजाः, बहुस्वर्णाः, प्रगुणितवेधाः, इत्यादि शब्दा अन्येऽप्यूह्याः । अथ नान्ताः—विलसद्दा नागवर्गा इव पुण्यपुरुषाः । अनुल्लङ्घितसीमा जलधिरिव सत्पुरुषाः । परमेतेषां नान्तानामग्रे विसर्गलोपार्थं घोषवन्तः स्वराश्च प्रयोज्याः । एषां सान्तनान्तानामग्रे ये वकारादिकाः शब्दास्त एव वकारं विना स्वरादिकाश्च विशिष्टाः वर्णे वेला वार्ता अविद्या सर्वे एला आर्ताप्रभृतयोऽर्थे मिलन्ति ते शब्दाः प्रयोज्याः । पुंलिङ्गे एकत्वबहुत्वेषु साम्यम् । यथा-परमहाविशिष्टेन राघवा इव सर्षि-

गणाः । अथ वादिका शब्दाः—वनमाली विनायक वनगाहि वर्द्धमान वक वारण वार विश्रमोदित वासना वोरण विचकिल विलाभोग वर्य वधस्थान वंश वर्जन वाळि वीजन वरुण वदन वाम वालानोदित वञ्चन वन्ध वार्य वाल वाल विरूप विभाभोग वध वन वृषभ वात वरोचित वक्ष वन्हि वर वल वासर वरण वाटी वाह वाद्य वक्षः वेधः वन्ध-नाश वलि वेप इत्यादि ।

सस्वरनिस्वरा इति । ये शब्दाः सस्वरा निस्वराश्च भवन्ति तैः प्रथमैकत्वबहुत्वयोः साम्यम् । यथा—द्वार् रज् भास् पङ्केरुह् क्षितिरुह् ईदृश् कीदृश् । काव्यं यथा—

लोकालोकफलसद्विचारविदुरो धिषणानि श्रेयस-
द्वारः सारगुणालयस्त्रिभुवनन्तुत्याऽङ्घ्रिपङ्केरुहः ।
शश्वद्विश्वजनीनधर्मविभवो विस्तीर्णकल्याणभा
भाद्योऽन्येऽपि मुदं जनस्य ददतां श्रीतीर्थराजः सदा ॥

भान्तानां शब्दानामपि विशेषणतया प्रथमाबहुत्वैकत्वयोः साम्यम् । यथा—विलसद्भानः कायस्थाभान इति । तथा सान्तानामप्यर्थे मिलति । यथा—यद्वा-श्रितसरस धकविप्रबन्ध इव भीष्मपान्थाः ।

तृप्रत्ययान्ता इति । तृच्तृन्प्रत्ययान्तानां शब्दानामपि प्रथमैकत्वबहुत्वयोः साम्यम् । यथा—सम्पद्वोढारः सैन्यनिवेशा इव देशाधिपतिः । सम्पद्वोढारः, सर्वदातारः, बहुधातारः, सम्प्रदातारः, मृगयातारः इत्यादि ।

धातुचतुर्थ्येकत्व इति । धातोरपि चतुर्थीप्रस्तनीविभक्तेरेकवचनम्, तद्वये नकारादयो मकारादयो वा छकारादयो वा शब्दाः प्रयुज्यन्ते, एकत्वबहुत्वयोः क्रिया भवन्ति । यथा—अभवन्निलान्तम्, अराजन् महान्, अपचाद्धौऽयम् ॥

न्युपसर्गशब्दपृष्ठगराजीतुल्यैर्विशेषणादिपदैः ।
अन्ते क्रियाविशेषणसारैः काव्यं महाऽद्भुतं भवति ॥ ८४ ॥

न्युपसर्गाः निहित निमग्न निरुद्ध इत्यादिशब्दास्तेषां पृष्ठस्थितैः राजिराजी, धूलि-धूली, पालिपाळी इत्यादिशब्दैरन्ते निकामं नितान्तमित्यादिक्रियाविशेषणसारैः स्त्रीलिङ्गे प्रथमैकवचनेन पुंलिङ्गे प्रथमाद्विवचनेन नपुंसकलिङ्गे प्रथमाबहुवचनेन महाद्भुतं काव्यं भवति । यथा—

स्फुरितक्षमापितपाकोनिहतप्रत्यूहसंचयं मायया ।
मूर्तिक्रमौ महांसि प्रभवतमुदितं वरं दातुम् ॥

एकत्वे प्रभवतिक्रियासमभिहारो, द्वित्वबहुत्वयोः पक्षे कर्तृपदसम्बोधनम् ।

रविभाव सप्रभाव दाव पाव विभाव हाव मञ्जुलावेत्यादीनां वान्तानामग्रे अनिबद्धार्थैः शब्दैर्महाद्भुतं काव्यं भवति । यथा—

सुप्रभावानिबद्धोद्यत्पुण्यभावानियोगतः ।
मूर्तिक्रमौ वचांसि श्रीजिनेन्द्रोर्जनतुष्टये ॥

अन्त्यन्तानामग्रे—हरिण उरसिकोपि उरूपभोगेत्यादिशब्दैर्महाद्भुतं काव्यं भवति । यथा—

वदने पादौ वाचस्तव जिन ! संचीरणाय दुरितानाम् ।
विमलतनू रसिकोऽपि स्मरति मृदूरूपभोगार्थम् ॥

आन्तुपधसान्तैरन्त्यन्तैश्चार्थद्वयेऽपि वर्तमानैरप्यथरेत्यादिशब्दैर्महाद्भुतं भवति । यथा—

निहतजटायुर्वक्षःस्कन्धौ विद्याश्च तर्जय स्वमपि ।
समयायातो रामः प्रभवतमुदितं रणं कर्तुम् ॥

जटायुःशब्दः सान्त उकारान्तोऽप्यस्ति । रक्षोविशेषणे नपुंसकलिङ्गे प्रथमाया एकवचनम् । स्कन्धयोर्विशेषणे द्वितीयाद्विवचनं पुंलिङ्गे । स्त्रीलिङ्गे विद्यानां विशेषणे द्वितीयाबहुवचनम् ।

वञ्चितादिशब्दपृष्ठे आकारान्ताः शब्दाः प्रयोज्या महाद्भुतं भवति ।

मुखाम्भोजं कुचौ क्रीडा सप्रभावञ्चितश्रिया ।
राधाया यमुनातीरे विष्णोः सुखसमृद्धये ॥

मुखाम्भोजं सप्रभावं, कुचौ सप्रभौ, अग्रे अञ्चितश्रिया, क्रीडा सप्रभा । रुचिरावञ्चितश्रियावद्—इत्यादि ॥

उत्साधितराजितसमपादाग्रैरेवमुखैः शब्दैः ।
भवति तृतीयविभक्तिरपरार्थैरद्भुतं काव्यम् ॥ ८५ ॥

उत्साधितराजितादिपदानामग्रे स्थितैर्वेणीविचकिलवत्सादिभिरेवमुखैस्तृतीयाविभक्त्यन्तैः स्त्रीलिङ्गे प्रथमाया एकवचनेन पुंलिङ्गे प्रथमाद्विवचनेनाद्भुतं भवति । यथा—

हृद्यावलिविलासेन मध्यश्रीरिव योषितः ।
कपोलाविव नागस्य श्रियं गाते मदद्रुतौ ॥

गाङ् इत्येङ् गतौ । यथा—वनप्रदेशाविव शोभितावेणी, विलासेन स्त्री । वनपक्षे एणीशब्दः । स्त्रीपक्षे वेणीशब्दः । प्रावृण्मासाविव शोभिता विचकिलमालया स्त्री । राजपक्षे हट्टश्रेणीव शोभितावत्समालाभिर्भटौ । शोभित राजित मण्डित द्योतित-इत्यादि, एषामग्रे वनमालिविनायकवदनादिशब्दाः पूर्वं लिखिताः योज्याः ।

द्विपामोकारान्तशब्दैः प्रथमाबहुत्वसाधितैरर्थे मिलति एकत्वबहुत्वयोः साम्यम् । यथा—पाल्य कल्य मालिन्य राज्य सशोभमार्य सशोभनवाक्य अधिकवयः सख्यः मत्यः सत्यः स्थिरतरैव विकटवक्त्र्यः आर्याः सदैवः हास्य सम्पद्वाक्य इत्यादि । तथा—

वनमिवोल्लासितश्रीकवयो नृपसभाप्रदेशाः । नपुंसके एकवचनम् । पुंसि बहुवचनम् । वैश्वानरा इव तेजोनुगतरविवयो गात्रम् । अम्बकुलमिव यः शोभिततरः । प्रबलतमाः सेनाः प्रदोषवत् ।

शोभितादिशब्दानामग्रे निपातनिदाघनिकेतननिचितादिशब्दाः स्थाप्याः स्त्रीलिङ्गे एकवचनेन स्त्रीपुंनपुंसकलिङ्गेषु बहुवचनेन साम्यं भवति । शोभितानिखिलविभवेन । मण्डितानिचितदानेन । राजितानिकेतनैरित्यादि । शोभिता राजिता खण्डिता मण्डिता शोभितादिशब्दानामग्रे प्रयोज्याः शब्दा यथा—निखिल निधन निरय निदान निधानं निपात निदाघ नियति निकुञ्ज निलय निःश्रेणि निवसन निचित निशान्त ।

ईकारोपधाऽऽकारोपधनकारान्ताः पीनहीनादिशाल्मानादयः शब्दा इकारान्ताः क्रियन्ते नपुंसलिङ्गे एकत्वबहुत्वयोः साम्यं भवति । यथा—अधिकपीनि वनानीव कुलम् । विशदहीनि बिलानीव कुलम् । परमहासमीनि वनानीव समुद्रजलम् । तथा परमस्थानि वनानीव विप्रकुलम् । स्वच्छतानि बहुवर्णशास्त्राणि परमध्यानि सुसम्पद्दानि परमदानि बहुधानादानि मञ्जुलयानि पीन हीन मीन पाठीन शालीन अध्वनीन ईशान प्रस्थान इत्यादि ।

धाजादानामाराद्याक्षा एषां चाऽऽकारान्तादिशब्दानामग्रे तृतीयैकवचनेन श्लेषः । सदाशक्षयान्वितः । सदारुजयान्वितः पुरोगदयाऽन्वितः । बहुधानयान्वितः । सदादेशनयाऽन्वितः । सदारम्भयान्वितः । बहुधारयान्वितः । स्फुटमेहलयान्वितः । अथ बाहुयायः । बाहाशब्दो भुजवाची आकारान्तः । सत्वरक्षयान्वित इत्यादि ॥

सनकारान्तैः शब्दैः सिसाधितैः पुंस्त्वनियुक्तैः ।
अग्रे क्रियाविशेषणकृतावमुखशब्दतोऽद्भुतं भवति ॥ ८६ ॥

महत्प्रमुखसान्तशब्दैः सध्वन्प्रमुखनान्तशब्दैरमस्यक्रियाविशेषणस्यवरवक्त्वाहिसाधनमुखरयुक्तैः पुलिङ्गे त्रिभिर्वचनैरद्भुतं भवति । यथा परमहाव्रम् । विलसद्भावाहिवसरम् । अस्यार्थो 'विवया' इतिसूत्रे प्राक् सनान्तप्रस्तावात् सविस्तरः प्रोक्तः ॥

दीर्घादिनान्तशब्दैः स्त्रियां द्वितीयैकवचनकृतरचनैः ।
अर्थे मिलति च सान्तैः षष्ठीबहुवचनतोऽद्भुतं भवति ॥ ८७ ॥

दीर्घादिनान्तशब्दैः स्त्रियो द्वितीयैकवचनेन साधितैरपतः स्यति विप्रदित्यादिविप्राणैः षष्ठीबहुत्वेन साम्यादद्भुतं भवति । यथा—मृदूनां स्यति विप्रदित्यादिशब्दाः । तथा सकारान्तशब्दैर्व्यञ्जनान्तैरकारान्तैश्च द्वितीयैकत्वषष्ठीबहुत्वयोः साम्यम् । यथा—सारसां स्यति पद्मन्, परमहसां स्यति विप्राणः ।

तथा श्लेषविशेषणे पुंसि स्त्रियां च व्यञ्जनान्तानां शब्दानामग्रे जसशसूङसिङसां साम्यम् । रेफनिमित्ते वसोऽपि साम्यम् । यथा—गुणभृतो रयात् । जसूङसौ मुक्त्वा शेषेऽपि यथा—शुभायाधो रसात् ।

तथा—एर्, मृन्, धृदृशा ये अकारान्ता व्यञ्जनान्ताश्च शब्दास्तेषां पुरतः तैरपि साम्यम् । यथा—गुणभृतो रयात् । अकारान्तपक्षे सिः, श्लेषविशेषणे स्त्रियाम् ।

आकारान्ताद्घोषवति निमित्ते सिजस्शसां पुंस्याकारान्तात् सिजस्शसां पुंस्यकारान्ताज्जसः साम्यम् । यथा—सोमपा जगति । पुंपक्षे आकारान्तः । अकारान्तोऽपि जस्विषयः ।

अकारान्तविशेषणात् पुंस्त्रियोर्जसः, स्त्रियां शसः तथा घोषवति निमित्ते स्त्रियां सेरपि साम्यम् । यथा—घृतगुणा जगति ।

पुंस्यकारान्तादाकारादौ स्वरे सिङ्योः साम्यम् । यथा—वृक्ष आस्ते ।

तथा भृद्रूपशब्देभ्यः पुंस्याकारान्तात् सिङ्योः, पुंस्त्रियोर्व्यञ्जनान्ताज्जस्शस्ङसिङसां, क्लीबे ङसिङसोराकारादौ स्वरे साम्यम् । यथा—गुणभृत आदरात् ।

अकारान्तविशेषणात्पुरस्थन्युपसर्गशब्देषु निचितनिस्तृतरूपेषु पुंसि जसः, स्त्रियां सिजस्शसां, क्लीबे जस्शसोः साम्यम् । यथा—बहुगुणानिकामम् ।

अकारान्तविशेषणात् पुंस्यौजसोः, स्त्रियां जस्शसोर्यवलोपत्वरे साम्यम् । यथा बहुगुणा इह कामम् ।

भृद्भृद्रूपशब्देभ्यः स्त्रियां सेर्लिङ्गत्रये टावचनस्य साम्यम् । यथा गुणभृता, तथाभूतेयम् । एवंरूपेषु चतुर्थीसप्तम्योरपि । एवमन्येऽपि बहवः प्रकाराः संभवन्ति ते स्वयमूह्याः ॥

सर्वेत्यादिः श्लेषः । कुरुतामित्यादिष्वेकत्वद्वित्वयोः, अराजभ्रमत्स्वेकत्वबहुत्वयोः, व्यतिभाते इत्यादिष्वेकत्वद्वित्वबहुत्वानां साम्यम् ॥

अथ स्वराणां मिथः श्लेषोपायमाह, पूर्वमकारस्याऽन्यस्वरैः क्रमेण श्लेषो यथा—

ओसि आमि जसि भ्यामि स्वरे गौणतया अम्रा ।

ये शब्दा अकारान्ता आकारान्ताश्च पृथगर्थास्ते औस्यादिभिः श्लिष्टाः स्युः । यथा—रामयोः रामाणाम् रामाः रामाभ्याम् । रामावगूहनम्, रामाक्षेपः, रामेच्छा, रामेप्सा, रामोद्योतः, रामोढा, रामैजनम्, रामैहिकः, रामौजः, रामौरसः, रामाश्वनम्, रामेङ्गितम् । उल्लासितरामो लक्ष्मण इव वसन्तः, अत्र समासेन गौणता । शब्दा यथा—(राम लक्ष्मण पद्म कमल बाल शाल आधान कल कण्ठ तारक अष्टक मालिक आलिक जर जय मुख कान्त प्रिय सित दक्षिण दीर्घ अञ्जन सून वासन रसन प्रवाल प्रकार प्रमद प्रवीण प्रसभ शिव ओत्र वत्स घा मोत्र रस कूल क्षम अनन्त विपम पावन आर्द्र वकुल तार कील सदारम्भ काष्ठ विनत निकाय मद करण घट कक्ष उत्कूल हाल विरेह आर निर्वीर विधन निष्कल श्रवणादयः) ॥

अइ अमस्थरेफेण ङ्नाग्रसमासतः ॥ ८८ ॥

अकारेकारौ सप्तम्येकवचनपुरःस्थोकारादिशब्देन, तथा इन्पुरःस्थसमासेन तथा ङिप्रत्ययेन श्लिष्टौ भवतः । यथा सुदेरथितस्थितिः । आकारान्तपक्षे सप्तमी, इकारान्तपक्षे पञ्चमी षष्ठी वा । शुद्धबुद्धिनोभितः । अकारान्तपक्षे शुद्धभासी शुद्धम शुद्धशुद्धोऽस्यास्ति इति इन् । इत्यनेकस्वरादयः । "सर्वादिर्नित्यमिन् इन्द्वनिन्दितरोगिभ्यः" इत्यादिना इन्प्रत्ययो ज्ञेया । यथा शुद्धशुद्धीभूतर्थीः । शब्दा यथा—(शुद्ध सिद्ध प्रयन निषध मन वस्त मल रत सगत जात कान्त मन प्रस्तुत शान्त वप्र साधन दुर्गत घात नवनीत अवध हत नाग अवन भदन निवद महन अभिजात हर भर भवन

भृत चल वल ग्रन्थ प्रबोध अनेक पक्षतः आट सदा पद्धत काश सूर दुर्विध दीस रिष्ट गुरुतर वार कर कट शाल सुष्ट श्रुत वर्द्धक) इत्यादयः ॥

अई च्विप्रत्ययाद्गौणौ

अकारेकारौ च्विप्रत्ययेन गौणौ श्लिष्टौ भवतः । यथा—महीकृतश्रीः । गौरीभूतस्थितिः । अकारान्तपक्षे पञ्चमी षष्ठी वा च्विः । शब्दा यथा-(मह गौरव रसा रवि पञ्च वल्कल सल्लक पांशुल वल्ल मल्ल दर गुरुनम वसुनम तन्त्र नन्द वेद वाप सरस भवन बहुतर काल ताल हरिताल कवल कोष्ट बिम्ब मागध माधव कर्कट कीर अर्जुन कुट कुम्भ वर्द्धन भास्वर चार सागर नील बाण चण्डाभ सदानिभ ऐरावत शृङ्ग निष्कुट शम कुश कर्कर मन्मथ सदा संमुख कुण्ड तुण्ड पारतन्त्र्य सम्मुखकूबर सदामल्लघोरण वैजयन्त तीर एकावल अक्षर आढक सदातुवर पिप्पलेत्यादयः) ॥

रेफद्वष्टसिना अउ ।

अकारोकारौ प्रथमैकवचनाग्रस्थरेफादिशब्दैः श्लिष्टौ भवतः । यथा-वटोरम्यः । उकारान्तपक्षे पञ्चमी षष्ठी वा । शब्दा यथा—(पट कट रङ्क काक सशङ्कु वर चार केत फन्द दम्भ दार तर्क थाह शुम्भ मय बहु मर सदा उडु गोमया भूरिमाय उत्त सदाकार सक्त पर मद्य स्तन प्रभ जराय कवट अन्ध तालेत्यादयः) ॥

अऊ उवत् कृतक्लीबविशेषणतया तु ऊ ॥ ८९ ॥

यथा-अकारान्ता उकारान्तास्तथा ऊकारान्ताः पूर्वं क्लीबविशेषणत्वेन उकारान्ताः क्रियन्ते, तत उकारविधिना श्लेषः । यथा-अतिवधोरम्यतरः प्रकारः क्रूरान्तरारिषु स्वसमानो मुनिमण्डलस्य । ऊकारान्तपक्षे अतिक्रान्ता वधूर्येन मुनिमण्डलेन तदतिवधु, तस्याऽतिवधोः । शब्दा यथा-(आग आलाव पवाग परमन्द अधिभ प्रतिभ पुनर्भेत्यादयः) ॥

अए डौ

अकारैकारौ सप्तम्येकवचनेन श्लिष्टौ भवतः । एकारान्तशब्दानामबाहुल्यादकारसहितपूर्वाक्षराः शब्दा अपि मिलति प्रायाः । यथा-अधिकेवलस्थितिः । परेदेरम्यसल्लक्ष्मीः । अकारान्तपक्षे सप्तमी । शब्दा यथा-(भेक कैवली केलि केतु केदा केदार केसर प्रमेलकादयः) ॥

दृष्टरेफेण भिसा गौणतया अए ।

अकारैकारौ तृतीयाबहुवचनेन पुरःस्थसमासैकादिशब्दैः श्लिष्टौ भवतः । यथा-सदासपरैरम्यः । ऐकारान्तानामप्यबाहुल्यादैकारसहितपूर्वाक्षराणामैकाराग्रस्थरेफाणां शब्दानामपि मिलति ग्रहणम् । यथा—कैरवभैरवादयः । सिद्धरूपोपदर्शनेनैव सन्धिः, संहिताया अभावेन विरामविवक्षणाद्विसर्ग एव ॥

अऊ

अकारौकारौ प्रथमैकवचनाग्रस्थयोरपरपूर्वाक्षरपर्यादिशब्दैः श्लिष्टौ भवतः । यथा-सरोपर्यधोः । अकारान्तपक्षे सिः । उकारान्तानामप्यबाहुल्यादोकारसहितपूर्वाक्षराणाम् उकाराग्रे अप्यघोषपूर्व्या युक्तानां शब्दानां ग्रहणम् । यथा—कौरक गोलक चोलक

नयोधस्थितिरित्यादौ उकाराभे अकारः । कोयष्टिः कोदण्डः कोद्रवः उच्चैःक्रोधवदित्यतिः कोलसलक्ष्मीः पोगण्ड गोधन इत्यादौ उकाराभे घोषवन्तः । पुरोधोतः, अधिकोपमतः इत्यादौ जसिः । पक्षद्वयेऽपि समास उद्योताद्यैः ।

उलीलया अउ

अकारान्ता उकारान्ता यदा तदा पूर्वं क्लीबविशेषणत्वेन उकारान्ताः क्रियन्ते, तत उविधिना श्लेषः । यथा-अत्यासन्नोरुचिः स्यत्तुरयः कुलस्योदयः । पक्षे अतिक्रान्ता आ सामस्त्येन सन्नौर्येन कुलेन तत् अत्यासन्नु, तस्याऽत्यासन्नोः । एवं द्यौः । एवमन्येऽपि ॥

गौणत्वे आ अवत् ॥ ९० ॥

आकारान्ताः शब्दाः पूर्वमन्यविशेषणत्वेनाऽकारान्ताः क्रियन्ते, पश्चादकारविधिना सर्वस्वरैः श्लेषः । इकारेण यथा—पुरे प्रचुरशाले रम्यता शालकेशास्येर । शालापक्षे सप्तमी । शालिपक्षे पञ्चमी षष्ठी वा । शब्दा यथा—(शाला सन्धा चिनता प्रहेला हेला बहुलाला परमहाला महाशोला मुक्ता कान्ता कलेत्यादयः) । इकारेण यथा—(घटा बहुलाला परमहाला रुचिज्वाला महाशाला) इत्यादयः । बहुलालीभूतः । उकारेण यथा—(मन्था सूना कन्था चला त्रपा अम्बा मृगयादयः) । भूतप्रयोरम्यः । ऊकारेण यथा—(भा प्रतिभा अधिभा पुनर्भा कच्छादयः) । अतिभोरम्यः प्रचारः । स्वधूत्यधिकवृन्दस्य ॥

ङित्ना आमि उसि स्वरे इई ।

इकारेकारौ ङित्प्रत्ययेन तथा आम्ङसिभ्यां तथा स्वरैश्च श्लिष्टौ भवतः । यथा-सद्यावलीभूतः । सद्यावलीनां सद्यावल्योः सद्यावल्यनुगतादयः । शब्दा यथा—(अवि महाशालि अधिकालि प्रचुरालि नन्दि आलि मलिनलीत्यादयः) ॥

इउ डौ

इकारोकारौ सप्तम्येकवचनेन श्लिष्टौ भवतः । यथा-विधौ प्रीतिः । शब्दा यथा-(अणिहेति कटितरि सहारि हारि इचारि सद्यादिप्रभृतयः) ॥

क्लीबवृत्तित्वे इऊ उविधिना तथा ॥ ९१ ॥

इकारोकारौ यदा क्लीबे तदा ऊकारान्ताः क्लीबविशेषणत्वेन उकारान्ताः क्रियन्ते, तत उविधिना श्लेषः । द्वैधापि विशदवधो कुले ॥

एए ङसिङसौ रेफे

इकारैकारौ पञ्चमीषष्ठ्येकवचनेन गुरुपरेकादिरम्यप्रमुखशब्देन श्लिष्टौ भवतः । यथा—सद्यसेरम्यः । एकारान्तशब्दानामभावात्सेशब्दः कल्पितः । इना सह वर्तत इति सेः, सकाम इत्यर्थः । सद्यसेरभसाटोपः ॥

ऊौ भ्यलोपिस्वरे इए ।

इकारैकारौ सप्तम्येकवचनेन यलोपिस्वरे श्लिष्टौ भवतः । यथा-सद्या भाग्येषः भरितैः ॥

सम्बोधनसियोगेन यलोपिस्वरे इऊ ॥ ९२ ॥

इकारोकारौ सम्बोधनप्रथमैकवचनेन यवलोपिस्वरे श्लिष्टौ भवतः। यथा कट इह। कटि कटु ॥

इओ ङौ

इकारौकारौ सप्तम्येकवचनेन यवलोपिस्वरे श्लिष्टौ भवतः। यथा—सदाशनौरतः ॥

क्लीबवृत्तिरये ई इवत्

ईकारान्ताः क्लीबविशेषणत्वेन इकारान्ताः क्रियन्ते, तत इवत् सर्वस्वरैः श्लेषः। इकारोकारेण यथा—स्वीकृतपत्री मित्रे प्रीताः। शब्दा यथा—(तनी अपटी कटी वटी सद्मावटी तरी चरी करी चारी वारी दारी, उकारेण तनी तनू भी भू) प्रभृतयः ॥

तद्विधा ऊः।

तस्य ईकारस्य धीस्तद्वीस्तथा ऊकारान्ताः क्लीबविशेषणत्वेन उकारान्ताः क्रियन्ते, तत उविधिना सर्वस्वरैः श्लेषः। उकारान्तौ च्विप्रत्ययेन वा श्लिष्टौ। तन्दूकटूप्रभृतयः ॥

अम्प्रयोगादनुस्वारः

द्वितीयैकवचनेनाऽनुस्वारश्लेषो भवति। यथा—अधिकंबलं वहन्, रुचिरांगणश्रियं बिभ्रत्, पुरोगागेयरुचिं दधत् ॥

विसर्गः श्रीसमैः पुरः ॥ ९३ ॥

श्रीस्थितिप्रायैः पदैः पुरस्थैर्विसर्गश्लेषो भवति। यथा—पराभश्रीः, महस्थितिः ॥

स्यादि-त्यादिविभक्तिश्लेषो, भाषाश्लेषः, प्रकृतिश्लेषोऽपि भङ्गश्लेषोपायेन साध्यः। विभक्तिश्लेषो यथा भवति। पक्षे—भवति रोहितः। पक्षे—भवेन तिरोहितः। स्यादिपक्षे विभक्तीनामलोपः समासेन लोपो वा क्रियते। भवतः। स्यादिपक्षे तम दिवतो वा। एवं सर्वत्र ज्ञेयम्। भवन्तिरोहिताः। भवसितत्वश्रीः। भवामितत्वश्रीः। भवावस्थितया। राजतिरोहितेत्यादि।

भाषाश्लेषो यथा—किमिव केवलं पुरवञ्चन कलिआ नाधो कथम्। अर्थैक्ये भाषाश्लेषे समसंस्कृतप्राकृतादिशब्दाः प्राकृतलक्षणेन ज्ञेयाः। यथा—सरमयहरिणनरकुलेत्यादयः।

प्रकृतिश्लेषो महःस्थिरयादयः। एवमष्टविधोऽपि श्लेषः प्रपञ्चितः ॥

श्लेषभेदो यथा—

वर्णभाषालिङ्गपदप्रकृतिप्रत्ययैस्तथा।
विभक्तिवचनाभ्यां च श्लेषः सञ्जायतेऽष्टधा ॥९४॥
कल्पवर्योऽथ भङ्गोऽभूदाकारैकारवर्णयोः।
स्वर्गलाभविभाऽश्रोभी पदभङ्गसमुद्भवः ॥९५॥
लिङ्गश्लेषे तनुर्नेत्रे पाशाः कैरवराजिनो।
हरजमे सुरमणी संस्कृतप्राकृतोद्भवः ॥ ९६ ॥
दारिद्र्यकृद्द्विपौ मित्रे कृतप्रकृतिभङ्गतः।
गौरीभूतगुणोपेत ई च्विप्रत्ययभङ्गभूः ॥ ९७ ॥
त्यमग्नात्ययधमे त्यादिस्यादिविभक्तिजः।

विलसद्द्रुमान इत्यत्र बह्वेकवचनोद्भवः ॥९८॥
वर्णादीनामभङ्गे तु राजा मृदुकरस्थितिः ।
संसारसारमर्थैक्ये संस्कृतप्राकृतोद्भवः ॥ ९९ ॥

यमकोपायमाह—

समानस्वरवर्णानुप्रासतः श्लेषतस्तथा ।
स्याद्वर्णपदपादानामावृत्त्या यमकं द्रुतम् ॥ १०० ॥

अनुप्रासश्लेषोपायाः पूर्वोक्ता एव ।

हेलाविडम्बितहिरण्मयरत्नशृङ्गाः शृङ्गारभासुररुचः सहचारिकान्ताः ।
कान्तारभूवसतयोऽत्र चरन्ति सारं सारङ्गचञ्चलदृशो मरुतां महेलाः ॥
भवति वृद्धिकृते कमलागमो जिनमतो न मतो नमतो मम ।
न रतिदाऽमरभूरहकामधुक् छरणोरमणीरमणीयता ॥
वनस्यान्तर्लसत्यत्र रतिभूतरुचाऽरुणः ।
सरीवः स्त्रीसखो रत्नैरतिभूतरुचारुणः ॥

वक्रोक्तिविरोधाभासप्रश्नोत्तरपुनरुक्ताभासा अपि श्लेषसाध्याः । यथा—

तरणिं पश्य सुश्रोणि ! नाथ ! कुत्रास्ति नौरिह ।
सवितारं प्रिये पश्चिम प्रिय ! दूरेऽधुना पिता ॥
भात्येष मेरुरुचिरोऽपि नमेरुशोभी कृत्स्नामिलामपि वहन्ननिलाभिरामः ।
सव्यालवालमपि चन्दनपादपानां नव्यालवालमभितो वहते समूहम् ॥
मूर्ध्ना वहन्ति के कुम्भौ मुग्धा शिशा मनीति किम् ।
क्रियते कुञ्जराऽन्यस्य किमु सम्बोधनं बुधैः ॥

गजानन ।

प्रद्योतनोऽम्बुजानां सविता महसां विकर्तनस्तमसाम् ।
निखिलजगच्चक्षुरसावम्बररत्नं रविर्जयति ॥

इति श्रीजिन० श्लेषसिद्धिप्रताने तृतीय अद्भुतस्तबकश्चतुर्थः ॥

अथ चित्रप्रपञ्चः ।

स्यात् स्वरव्यञ्जनस्थानगत्याकारनियन्त्रणा ।
च्युतगूढादि वा चित्रं च्युतं तच्च चतुर्विधम् ॥ १०१ ॥
मात्रार्धमात्रयोर्बिन्दुवर्णयोश्च्यवनात्मतम् ।
क्रियाकारकसम्बन्धपादैर्गूढं चतुर्विधम् ॥१०२॥

स्वरादीनां नियन्त्रणा नियमः स्वरचित्रम् । यथा—जय सकलनयकलन जय मदन-मददलन जय कमलकरचरण जय समवसरशरण । ह्रस्वैकस्वरम् । एवं दीर्घैकस्वरादि-क्रमाद्विस्वरानियमो ज्ञेयः । एकव्यञ्जनादिग्रन्थाः प्रसिद्धा इति न दर्शिताः ॥

व्यञ्जनचित्रं यथा—

ककाकङ्ककाङ्काङ्का केकिकेकाकुका ककुप् ।
कौ कं कङ्ककोकैककाकं काककाकुकम् ॥

वर्षावर्णने ककुप् वर्तते । जात्येकवचनम् । किंभूता ककाकंककांकाङ्का कका लोलाः काकङ्काः सजागमना ये काङ्का मेघास्ते अङ्को लक्ष्म यस्याः सा । कक लौल्ये, भ्वादिरात्मनेपदी । ककन्ते ककाः पचाद्यच्, कं सुखं तद्धेतुः आकङ्क आगमनं येषान्ते काकङ्काः । ककिवकीत्यादिना, भ्वादिरात्मनेपदी ककधातुः आङ्पूर्वः । आकङ्कनं आकङ्कः, भावे घञ् । कं जलम् अङ्के उत्सङ्गे येषान्ते काङ्का जलभृतः । पुनः किम्भूता केकिकेकाकुका । केकिनो मयूराः तेषां केका ध्वनिविशेषास्तासां कुका ग्राहिणी । कुक वृक आदाने, भ्वादिरात्मनेपदी । कोकते कुका, नाम्युपधात्कः । कौ कं कङ्ककोकैककाकं, तथा कौ पृथिव्यां कं जलं वर्तते, किंभूतम् कङ्ककोकैककाकम् कङ्काश्च कोकाश्च तेषामेकोऽद्वितीयः काको रवो यत्र तत् । कङ्का पक्षिविशेषाः, स्वार्थे कः । कोकाश्चक्रवाकाः । कायति अर्थमभिधत्त इति काकः शब्दः । "इग्मीपाकाक्षुरवचिकृदाधारिभ्यः कः" । पुनः किंभूतम् काककाकुकम् काककश्च काकुकश्च तत्, केन आत्मना आककं कुटिलगामि । अक अग कुटिलायाङ्गतौ, भ्वादिः परस्मैपदी । अकतीति आककम् ण्वुल् । काकुर्ध्वनिविशेषस्तं करोति 'अन्यतोऽपि चे'ति डः ॥

अथैकाक्षरादिशब्दाः कादिक्रमेण लिख्यन्ते । यथा—(कुककुप् काकु क कि केका कः एकाको किं कः कौ के कान् कं का के काः कां के काः किं के किम् के । अकं पापादौ । काकं काकसमूहादौ । को ब्रह्मादौ । कं शीर्षादौ । काका काकजङ्घादौ । अङ्को भूषणादौ । एकः सङ्ख्यादौ । कङ्को यमादौ । काको द्विजादौ । कोकश्चक्रादौ । ककुद् राजचिह्नादौ । खमिन्द्रियादौ । खोऽर्कः । माखुर्मूषकः । गः गन्धर्वादौ । गं गीते । गौः स्वर्गादौ । अगो वृक्षादौ । अङ्गं शरीरादौ । इङ्गम् इङ्गितादौ । आगो मन्त्वादौ । आगूः प्रतिज्ञायाम् । गङ्गा गौः गाम् अङ्ग । घः घण्टीशे । घा किङ्किण्यादौ । अघं दुःखादौ । ओघः प्रवाहादौ । चश्चन्द्रादौ । चञ्चुश्चञ्च्वादौ । चञ्चूः चञ्चुवत् । चञ्चुप्रत्ययश्चित् उक्थ । चोचं वल्कलम् । जो जैत्रादौ । जुर्नभोवागादौ । मजो ब्रह्मादौ । आजिर्युद्धादौ । ओजो बलादौ । अजाः आजूः । टो रवे । टं पृथिव्याम् । अट्टो हट्टादौ । आटिः अट अटात् आटीत् । डः शिवादौ । इडा भुवाह्ननादौ । ईड स्तुतौ । णो निष्फलादौ । ईडा अणिरिवाक्षाग्रकीलादौ । अणुर्व्रीह्यादौ । एणः सस्कारादौ । ता श्रीः । अन्तः प्रान्तादौ । ईतीः रजन्यादौ । ऊतिः रक्षादौ । एतः आगमादौ । ततं वीणादिवाद्ये । सतो व्याघ्रादौ । यातः पित्रादौ । तृट् पिपासादौ । तन्तु तुक अपत्यं आतिः । तन्तुः जलजीवविशेषे । मन्तर उतः प्रोते । ऊतः स्यूते । तत्—शब्दः तौ ते तम् तौ तान् तैः ते ताः तत् ते तत् । अति अतः एतिः ततिः तान्तः इति । एतौ एते एतम् एतौ एतान् एतैः एते एताः एताम् एते एताः एतत् एते उत् । थः शैलादौ । अथ अथो । दं पत्न्याम् । दा दानादौ । दूण् भेत्रादौ । अन्दूर्निगडादौ । दिन् इन्दुः वहरेने । दोः आदिः । इदम् अदः अदात्

दे दशौ । धा धनदादौ । धुर्भारादौ । अन्धोऽक्षिहीनादौ । आधिर्मनःपीडादौ । अन्धस् धीः ऊधः अम्बु पुधस् पुध । धुर यानमुखादौ । अधः अधिक् । नो बन्धादौ । निर्नेतरि । नु स्तुत्याम् । नौस्तयाम् । अन्नं भक्तादौ । इनः स्वाम्यादौ । उन्नः, क्लिन्नादौ । ना नो आनत अन्नः नुन्न नाना ननु न नो नूनम् अनु ऊनः एतम् एनाम् अनेन एनः । पः पवनादौ । पुः पुरादौ । पूः अपूपः आपं पापम् । पर्पी रविः । अपि अप पम्पा । उपा आपत् आपि । उपा निशेये । वो वरुणादौ । विः पक्ष्यादौ । बिम्बं प्रतिबिम्बादौ । अम्बा अम्बु बिम्बी । बवयोरैक्यमिति वोऽप्यत्र । वः शिवादौ । अविर्मेषादौ । वाक् वचनादौ । विचार अव एव इव वा हे आवाम् व विश् अवाक् विद् आविः विः । भः शुक्रादौ । भास् कान्त्यादौ । भं भा भूः भूस् भीः भं भा भोः रभा आभा अभि भुक् इभ भित् भाक् भो भिः आभिः एभिः भात् अभाः । मः शिवादौ । मा लक्ष्म्यादौ । मास् मासादौ । मूर्बन्धने । आमोऽपक्वादौ । उमा गौर्यादौ । मुत् हर्षादौ । इमौ इमे इमम् इमौ इमान् इमे इमाः अमु अमी अमुम् अमून् अमूः । अमा सहार्थे । मा वारणार्थे । मां मे मम अमात् । यो मारुतादौ । यं यशौ । या यानादौ । ययुर्वाहादौ । युध अयस् आयुः अये अयम् अयि आयाः यः यौ ये यम् यौ यान् यैः ययाः या ये याः याम् ये याः यया यत् ये अयात् अयाम् ययौ ययुः इयाय ईयुः । रः स्मरादौ । रीर्धान्तौ । रुः सूर्यादौ । रैः धनादौ । अरोऽष्टादशो जिनः । अरम् चक्राङ्गादौ । आरो भौमादौ । आरा चर्मभेदिनी । इरा जलादौ । रुदैत्यादौ । रुक् शोभादौ । अरर अररिः द्वौ कपाटे । रिरी रीरी द्वौ आरकूटे । रुज् रे उरु अरुः ईर उर उरस् रुप राज् अरि अर अरे रे आरत आरात् अराः रौ ररुः रमे आर आरुः । ल इन्द्रादौ । ल्लीने । ली श्लेषादौ । अलिर्भृङ्गादौ । आलिः श्रेण्यादौ । आलुः कन्दादौ । इला भूम्यादौ । लीला विलासादौ । लोलश्चलादौ । लोला जिह्वादौ । ईलो वाग्मी उलूलः आलुः कायमिका । अलम् हरिताले निरर्थे च । लाला अलिन् अल वृश्चिकपुच्छदण्डिका लुलन् ललन् पुला अण्डल आलप्रत्ययौ एड आली लाली एल अलात अलु लली ललुः लले । डलयोरैक्यमिति डोऽप्यत्र ज्ञेयः । शं शुभे । शा सान्त्वायाम् । शी शयने । शुर्विधौ । अंशुः किरणादौ । आशा दिगादौ । आशुर्व्रीह्यादौ । ईशः शिवादौ । शशाशी अंशः । आशीः मङ्गलवागादौ । शुक् शिशुः । ईशा हलदण्डे । आशु । षः श्रेष्ठे । षु गर्भविमोक्षे । उषा निशादौ । उषः सन्ध्यादौ । ईषा । सः परोक्षे । सा एकस्याम् । सत् अंस असून् सीस सत् असु असिः सी सा असौ आसन् आसीत् आसे । हो हस्तादौ । अहिः सर्पादौ । ईहा स्पृहादौ । अहः हाहा हूहू अह हह अंह इह हे है अहो हं हो अहह ह हाहा आह आहुः । एवमन्येऽप्यूह्याः ॥

अः कृष्ण आ स्वयम्भूरिः काम ईः श्रीहरीश्वरः ।
ऊ रक्षणे ऋश्च लेपे देवदानवमातरौ ॥ १०३ ॥
लृर्देवसूर्लृवाराही भवेदेविष्णुरैः शिवः ।
उर्वेधा अरनन्तः स्यादौं ब्रह्म परमः शिवः ॥ १०४ ॥

को ब्रह्मात्मप्रकाशार्ककेकिवायुयमाऽग्निषु ।
कं शीर्षेऽम्बु सुखे कुस्तु भूमौ शब्दे च किं पुनः ॥ १०५ ॥
स्यात् क्षेपनिन्दयोः प्रश्ने वितर्के च खमिन्द्रिये ।
स्वर्गे व्योम्नि नृपे शून्ये सुखे संविदि खो रवौ ॥ १०६ ॥
गस्तु गातरि गन्धर्वे गं गीते गौर्विनायके ।
स्वर्गे दिशि पशौ रश्मौ वज्रे भूमाविषौ गिरि ॥ १०७ ॥
जलेऽक्षि घस्तु घण्टीशे घा किङ्किण्यां घघे ध्वनौ ।
ङस्तु भैरवविषयेच्छयोश्चश्चन्द्रचौरयोः ॥ १०८ ॥
छः सूर्ये छेदके छन्तु निर्मले जस्तु जेतरि ।
विगते जूर्जगोवाचि पिशाच्यां जवनेऽपि च ॥ १०९ ॥
ज्ञो नष्टे गायने झास्ववचने घर्घरध्वनौ ।
टं पृथिव्यां करङ्के च टो ध्वनौ ठो महेश्वरे ॥ ११० ॥
शून्ये बृहद्ध्वनौ चन्द्रमण्डले डं शिवे ध्वनौ ।
त्रासे ढा निर्गुणे शब्दे ढक्कायां णस्तु निष्फले ॥ १११ ॥
ज्ञाने तस्तस्करक्रोडपुच्छयोस्ता पुनः श्रियाम् ।
थो भीत्राणे महीध्रे दं पत्न्यां दा दातृदानयोः ॥ ११२ ॥
छेदे बन्धे च धा गुह्यकेशे धातरि धीर्मतौ ।
धूर्भारकम्पचिन्तासु न पुनर्बन्धबुद्धयोः ॥ ११३ ॥
निस्तु नेतरि नुः स्तुत्यां नौस्तर्यां पस्तु पातरि ।
पवने जलपाने च फो झञ्झाऽनिलफेनयोः ॥ ११४ ॥
फुस्तु फूत्कारे निष्फलभाषणे बः प्रचेतसि ।
कलशे विः खाण्डजयोर्भसुडौ भोऽलिशुक्रयोः ॥ ११५ ॥
भा कान्तौ भूर्भुवि स्थाने भीर्भये मः शिवे विधौ ।
चन्द्रे शिरसि मा माने श्रीमायोर्वारणेऽव्ययम् ॥ ११६ ॥
मूः पुनर्बन्धने यस्तु मातरिश्वनि यं पशौ ।
यस्तु यातरि खट्वाङ्गे याने लक्ष्म्यां च रो ध्वनौ ॥ ११७ ॥
तीक्ष्णे वैश्वानरे कामे राः स्वर्णे जलदे धने ।
रीर्भ्रमे रुर्भये सूर्ये ल इन्द्रे चलनेऽपि च ॥ ११८ ॥
लू लवे ली पुनः श्लेषे वलये वो महेश्वरे ।
वरुणे मादने वः स्यादौपम्ये पुनरव्ययम् ॥ ११९ ॥
शं शुभे शा साकार्यां शीः शयने शूर्निशाकरे ।
षः श्रेष्ठे षुः पुनर्गर्भविमोचे सः परोक्षके ॥ १२० ॥
सा लक्ष्म्यां हो निपाते च हस्ते दारुणि शूलिनि ।
क्षः क्षेत्रे रक्षसीत्युक्ता माला प्राक्सूरिसम्मता ।
नाम्नामेऽर्थनानार्थकाण्डराणमियं मया ॥ १२१ ॥

धूर्यानवदने भारे पूः शरीरे पुरे तथा ।
दृग् द्रष्टृदर्शनेऽप्यक्ष्णि विट् प्रवेशे सुवैश्ययोः ॥ १२२ ॥
तृड् लिप्सायां पिपासायां भा प्रभावे महस्यपि ।
मास्तु मासे विधौ चैते युक्पादान्तोपयोगिनः ॥ १२३ ॥
अकं दुःखाघयोरङ्को भूषारूपकलक्ष्मसु ।
चित्राद्यौ नाटकाद्यंशे स्थाने क्रोडेऽन्तिकागमे ॥ १२४ ॥
एकोऽन्यः केवलः श्रेष्ठः संख्या च परिकीर्त्यते ।
कङ्को यमे लोहपृष्ठे तथा ब्राह्मणलिङ्गिनि ॥ १२५ ॥
काकः पीठसर्पिणि स्याच्छिरोक्षालने द्विके ।
आपमानद्रुभेदेषु काकं काककदम्बके ॥ १२६ ॥
योषितां रतबन्धे च काका तु काकजङ्घिका ।
काकोदुम्बरिका काकमाचिका रक्तिका तथा ॥ १२७ ॥
काकोली काकनाशोऽथ कोकश्चक्रे वृकेऽपि च ।
खर्जूरी पादपे भेके स्यादगस्तु महीरुहे ॥ १२८ ॥
शैले सरीसृपे भानावङ्गमन्तिकगात्रयोः ।
उपसर्जनभूते स्यादङ्गस्युपायप्रतीकयोः ॥ १२९ ॥
अङ्गानि वृद्धिशेषे स्युरङ्घ्रिः स्यादङ्घ्रिलेऽद्रुमूले ।
ज्ञानजङ्गमयोश्चाऽघं दुःखे व्यसनपापयोः ॥ १३० ॥
ओघः प्रवाहः सङ्घातोऽद्भुतवृत्तपरम्परा ।
उपदेशश्च चञ्चुस्तु त्रोट्यां पञ्चाङ्गुले तथा ॥ १३१ ॥
अजश्छागे हरे विष्णौ रघुजे वेधसि स्मरे ।
आजः क्षणे समज्यायां युध्यट्टोऽट्टालके भृशे ॥ १३२ ॥
चतुष्कभक्तयोर्हट्टे इडेले च युधस्त्रियाम् ।
गोवाक्स्वर्भूमिनाडीषु तथा स्यादणिराणिवत् ॥ १३३ ॥
अणोऽक्षकीलेऽश्रौ सीमन्यणुर्व्रीह्यल्पयोः पुनः ।
अन्तः प्रान्ते च पार्श्वे च स्वरूपे निश्चये तथा ॥ १३४ ॥
नाशावयवयोः स्यादीतिरजन्यप्रवासयोः ।
स्याद्धृतिः स्मृतौ रक्षायामेतः कर्बुर आगते ॥ १३५ ॥
ततं वीणादिवाद्ये स्यात्ततो व्याप्तेऽनिले पृथौ ।
तातोऽनुकम्प्ये जनकेऽन्दुः स्यान्निगडभूषयोः ॥ १३६ ॥
अन्धोऽन्धकारेऽक्षिहीने स्याद्राधिर्बन्धकाशयोः ।
मनोर्ता व्यसनेऽधिष्ठानेऽन्नं स्वसितभक्तयोः ॥ १३७ ॥
इनः स्वामिनि सूर्ये स्यादुन्नं क्लिन्ने दयापरे ।
बिम्बं तु प्रतिबिम्बे स्यान्मण्डले बिम्बिकाफले ॥ १३८ ॥
आमोऽपक्वे रोगभेदरागयोः स्यादुमा पुनः ।

शिग्रपत्न्यां हरिद्रायां कीर्तिकान्त्यतसीष्वपि ॥ १३९ ॥
ययुर्यज्ञहये वाहे स्याद्धरोऽष्टादशार्हति ।
मत्सरं तु चक्राङ्के शीघ्रशीघ्रगयोरपि ॥ १४० ॥
आरो रीरी शनिर्भौमे आरा चर्मप्रभेदिनी ।
इराऽम्भोवाक्सुराभूषु ग्रुर्दैत्यकुरङ्गयोः ॥ १४१ ॥
अलिः सुरापुष्पलिहोरालं तु हरितालके ।
तथा निरर्थके ज्ञेयमालिस्तु विशदाशये ॥ १४२ ॥
अनर्थे सख्यामावल्यां सेनावालुर्गलन्तिकाः ।
आलुः कन्दे भेलुकेऽपी लोर्वा गौर्वाक् वुधाङ्गना ॥ १४३ ॥
लीला केलिर्विलासश्च शृङ्गारभावजक्रिया ।
लोलश्चले सतृष्णे च लोला तु रसनाश्रियोः ॥ १४४ ॥
अचिर्मेपे रवौ भूमिधरे मूषककम्बले ।
अंशुः सूत्रादिसूक्ष्मांशे किरणे चण्डदीधितौ ॥ १४५ ॥
आशा ककुभि तृष्णायामाशुस्तु व्रीहिशीघ्रयोः ।
ईशः स्वामिनि रुद्रे च स्यादीषा हलदण्डके ॥ १४६ ॥
उषा स्याद्बाणदैत्येन्द्रनन्दिन्यां रजनावपि ।
आगः स्यादेनोवद्दषे मन्तवाशीर्हितैषणे ॥ १४७ ॥
उरगस्य च दंष्ट्रायामुषः सन्ध्याप्रभातयोः ।
उरो वक्षसि मुख्ये स्यादोजो दीप्तिप्रकाशयोः ॥ १४८ ॥
अवष्टम्भे बले धातुतेजस्योकस्तु सद्मनि ।
ऊकस्त्वाश्रममात्रेऽहिभुजङ्गे वृश्चवभ्रयोः ।
ईहोघमरपृहेत्येते द्विस्वरैकादश मताः ॥ १४९ ॥
अथाऽव्ययानि कथ्यन्ते प्राग्वदेव स्वरक्रमात् ।
अः स्वार्थेऽप्यस्यमावेऽपि स्याद्वा स्मरणवाक्ययोः ॥ १५० ॥
आङीषदर्थेऽभिव्याप्तौ मियायोगेऽवधावपि ।
आ स्यादपधृतिस्मृत्योराः सन्तापप्रकोपयोः ॥ १५१ ॥
इः स्यात् खेदे प्रकोपोक्तावी क्रोधे दुःखभावने ।
प्रत्यक्षे सन्निधौ चाऽपकर्षोक्त्यामन्त्रणार्थयोः ॥ १५२ ॥
उः प्राधान्ये प्रकाशे च प्राबल्यास्वास्थ्यशक्तिषु ।
विभागे बन्धने मोहे भावे लोभोर्ध्वकर्मणोः ॥ १५३ ॥
उं प्रश्नेऽङ्गीकृतौ रोषेऽप्यूं प्रश्ने रोषवाचि च ।
ऋ कुत्सावाक्ययोरेपे हेहैशब्दाविव स्मृतौ ॥ १५४ ॥
आमन्त्रणाह्वानयोरो प्रणयेऽङ्गीकृतावपि ।
उऊशब्दा तु होहोवत् हूतौ सम्बोधनेऽपि च ॥ १५५ ॥
कः पापीयसि कुत्सायामपिद्य निवारणे ।

कं सुखे वारिशिरसोः किं प्रश्ने कुत्सनेऽपि च ॥ १५६ ॥
चोऽन्योन्यार्थसमाहारान्वाचयेषु समुच्चये ।
हेतौ पक्षान्तरे तुल्ययोगिताविनियोगयोः ॥ १५७ ॥
पादपूरणेऽवधृतौ तु विशेषेऽवधारणे ।
समुच्चये पादपूर्तौ धिक् निर्भर्त्सननिन्दयोः ॥ १५८ ॥
नि स्यात् क्षेपे भृशार्थे च नित्यार्थे दानकर्मणि ।
सन्निधानोपरमयोः संश्रयाश्रयराशिषु ॥ १५९ ॥
मोक्षेऽन्तर्भावेऽधोभावे बन्धने कौशलेऽपि च ।
नु प्रश्नेऽनुनयेऽतीतार्थे विकल्पवितर्कयोः ॥ १६० ॥
नञोपदर्थे सादृश्ये तद्विरुद्धतदन्ययोः ।
व्यतिक्रमे स्वरूपार्थे निषेधाभावयोरपि ॥ १६१ ॥
वा समुच्चय एवार्थे उपमानविकल्पयोः ।
विशिष्टेऽतीते नानार्थे वै हेतौ पादपूरणे ॥ १६२ ॥
शं कल्याणे सुखे संप्रकृष्टार्थसङ्गमार्थयोः ।
शोभनार्थे समार्थे ह सम्बुद्धौ पादपूरणे ॥ १६३ ॥
हा शुग्दुःखविषादेषु हि हेतावधारणे ।
विशेषे पादपूर्तौ च ही विस्मयविषादयोः ॥ १६४ ॥
दुःखहेतौ च हं रोषभाषणेऽनुनयेऽपि च ।
हुं तर्के प्रश्नेऽङ्ग पुनरर्थे सम्बोधने मुदि ॥ १६५ ॥
अति प्रोक्तप्रकर्षार्थे लङ्घनार्थभृशार्थयोः ।
स्तुतावसंप्रतिक्षेपे आरात् दूरसमीपयोः ॥ १६६ ॥
इति स्वरूपे सान्निध्ये विवक्षानियमे मता ।
हेतौ प्रकारप्रत्यक्षप्रकाशेष्ववधारणे ॥ १६७ ॥
एवमर्थे समाप्ते स्यादुत प्रश्नवितर्कयोः ।
समुच्चये विकल्पे चाऽथोऽप्यथ स्यात्समुच्चये ॥ १६८ ॥
मङ्गले संशयारम्भाधिकारानन्तरेषु च ।
अन्वादेशे प्रतिज्ञायां प्रश्नसाकल्ययोरपि ॥ १६९ ॥
अनुलक्षणवीप्सेत्थंभूतभागेषु सन्निधौ ।
सादृश्यायामहीनेषु पश्चादर्थसहार्थयोः ॥ १७० ॥
अन्वाक्षेपे परिप्रश्ने अन्युक्तावधारणे ।
वाक्यारम्भेऽनुनयेऽप्यामन्त्रणाऽनुज्ञयोरपि ॥ १७१ ॥
नाना विनोभयानेकार्थेष्वप्यस्तेयहर्षयोः ।
अपकृष्टे वर्जने च विपर्ययवियोगयोः ॥ १७२ ॥
निर्देशार्थे विशत्यर्थे विबुधैः परिकीर्त्यते ।
अपिः संभावनाशङ्कागर्हणासु समुच्चये ॥ १७३ ॥

प्रश्ने युक्तपदार्थेषु कामचारक्रियासु च ।
उपासनेऽधिके हीने सादृश्यप्रतियत्नयोः ॥ १७४ ॥
तद्योगव्याप्तिपूजासु शक्त्यावारम्भदानयोः ।
दाक्षिण्याचार्यकरणदोषाख्यानात्ययेषु च ॥ १७५ ॥
अभिर्वीप्सालक्षणयोरित्थंभूताभिमुख्ययोः ।
स्यात्समा सन्निधानार्थे सहार्थेऽलं निवारणे ॥ १७६ ॥
अलङ्करणसामर्थ्ये पर्याप्तिष्ववधारणे ।
एवं प्रकारेऽङ्गीकारेऽवधारणसमार्थयोः ॥ १७७ ॥
नूनं तर्के निश्चये चाऽपि प्रश्नेऽनुनयेऽपि च ।
भये क्रोधे विषादे च स्मरणे सम्भ्रमे तथा ॥ १७८ ॥
अन्तर्मध्येऽन्ते स्वीकारे ऊर्युर्यू ररी तथा ।
विस्तारेऽङ्गीकृते चाऽव वियोगे व्याप्तिशुद्धिषु ॥ १७९ ॥
आलम्बने विज्ञाने स्यादेवौपम्यैवदर्थयोः ।
निकारेऽवधारणे स्यादुषा रात्रितदन्तयोः ॥ १८० ॥
अतः स्यान्निर्देशे पञ्चम्यर्थे हेत्वपदेशयोः ।
इतो विभागे नियमे पञ्चम्यर्थे च कीर्त्यते ॥ १८१ ॥
तत आदौ परिप्रश्ने पञ्चम्यर्थे कथान्तरे ।
अहा धिगर्थे शोके च करुणार्थविषादयोः ॥ १८२ ॥
अह क्षेपे नियोगे चाऽप्यहो प्रश्नविचारयोः ।
हीही हास्ये विचारे स्यादन्ततोऽवयवे तथा ॥ १८३ ॥
उपेक्षायां पञ्चम्यर्थे शासनेऽप्यहहः स्मृतः ।
खेदाऽद्भुतयोरित्युक्तोऽनेकार्थोऽव्ययसङ्ग्रहः ॥ १८४ ॥

अथैकाक्षरा धातवः—भू सत्तायाम् । पा पाने । जि जि अभिभवे । इन्दु श्रु गतौ । ऋ प्रापणे । दैङ् शोभने । कै गै रै शब्दे । खै खदने । क्षै से क्षये । पै ओवै शोषणे । वल वल्ल इल ईल अग इग गतौ । अघु गतौ । जज जजि युद्धे । अट पट गतौ । उठ संघाते । इट गतौ । लोटृ लोडृ उन्मादे । अड उद्यमे । लड विलासे । अडु अभियोगे । अत गतौ । अड्डु बन्धने । इदि परमैश्वर्ये । क्षम शब्दे । अम मीमृ गतौ । क्षुभ्य सभिपर्पे । इवि व्याप्तौ । अत्र गतौ । शश प्लुतगतौ । इष इच्छे । परस्मैभाषाः ॥

मीङ् गतौ । डीङ् विहायसागतौ । रुङ् ड्रुङ् शब्दे । कुङ् गतौ । रुङ् रोषणे च । पूङ् पवने । मेङ् प्रणिदाने । देङ् पालने । ढक कौटिल्ये । कुङ आदाने । कुङ् गतौ । अधि गत्याक्षेपे । इङ् हुङ् गतौ । ईज कुत्सने । अङ्ह हिंसातिक्रमयोः । एठ विबाधायाम् । अठ गतौ । दद दाने । एध वृद्धौ । अड शब्दे । उङ् शब्दे । अय गतौ । पंभ सम्भुक्तबाभे । ईष गतिहिंसादर्शनेषु । ईह चेष्टायाम् । ऊह वितर्के । आत्मनेभाषाः ॥

णीञ् प्रापणे । हृञ् हरणे । भृञ् भरणे । धृञ् धारणे । कृञ् करणे । अह् पृङ् गतौ । अल भूषणपर्याप्तिवारणेषु । क्षप आदानसंवरणयोः । अस कस गत्यादानयोश्च । उभयतोभाषा ॥

धृण् सृङ् गतौ । वृत वर्तने । वृत् वृतादिसमाप्तौ । आत्मनेभाषा ॥

षेव् तन्तुसन्ताने । वृत् । यजादिपरस्मैभाषा ॥

अक अग कुटिलायां गतौ । लड जिह्वोन्मथने । परस्मैभाषा । इति भ्वादयः ॥

अद भक्षणे । भा दीप्तौ । वा गतिगन्धनयोः । पा रक्षणे । ला आदाने । रा दाने । दाप् लवने । मा माने । इक् स्मरणे । इण् गतौ । वी प्रजनकान्त्यसनखादनेषु । षु प्रसवैश्वर्ययोः । तु गतिहिंसापूरणेषु । यु मिश्रणे । कु शब्दे । अस भुवि । षस सस्ति स्वप्ने । परस्मैभाषा ॥

इङ् अध्ययने । शीङ् स्वप्ने । षूङ् प्राणिगर्भविमोचने । ईड स्तुतौ । ईर गतौ कम्पने च । ईश ऐश्वर्ये । वस आच्छादने । आङः शासु इच्छायाम् । आस उपवेशने । आत्मनेभाषा । इत्यदादयः ॥

हु दानादनयोः । ओहाक् त्यागे । भी भये । पॄ पालनपूरणयोः । हॄ गतौ । परस्मैभाषा ॥

डुदाञ् दाने । डुधाञ् धारणपोषणयोः । डुभृञ् पोषणे च । उभयतोभाषा । इति जुहोत्यादयः ॥

शो तनूकरणे । दो अवखण्डने । छो छेदने । षोऽन्तकर्मणि । इष गतौ । मृच् निरसने । वच समवाये । वृधु वृद्धौ । असु क्षेपणे । परस्मैभाषा ॥

षूङ् प्राणिप्रसवे । दूङ् परितापे । दीङ् क्षये । धीङ् अनादरे । धीङ् आधारे । मीङ् हिंसायाम् । रीङ् श्रवणे । लीङ् श्लेषणे । वीङ् गतौ । एते मम स्वादयः ॥

वृङ् गतौ । अन प्राणने । आत्मनेभाषा । इति दिवादयः ॥

षुञ् अभिषवे । षिञ् बन्धने । शिञ् निशामने । मिञ् प्रक्षेपणे । चिञ् चयने । धूञ् कम्पने । कृञ् हिंसायाम् । वृञ् वरणे । उभयतोभाषा ॥

हि गतौ वृद्धौ च । दुङ् उपतापे । प्रीङ् प्रीतौ । आप्लृ व्याप्तौ । परस्मैभाषा ॥

ष्टिघ् गतिवृद्ध्योः । अशू व्याप्तौ । आत्मनेभाषा । इति स्वादिः ॥

तुद व्यथने विभाषितः । धि धारणे । मृड क्षरणे । पृ प्रेरणे । णू स्तवने । धू विधूनने । परस्मैभाषा ॥

कुङ कुङ शब्दे । कुटादिः । धृङ् अनादरे । धृङ् अवस्थाने । आत्मनेभाषा । इति तुदादिः ॥

अञ्जू व्यक्तिम्रक्षणकान्तिगतिषु । उन्दी क्लेदने । परस्मैभाषा ॥

ञिइन्धी दीप्तौ । आत्मनेभाषा । इति रुधादिः ॥

ऋणो गतौ । उभयतोभाषाः । इति तनादिः ॥

षिञ् बन्धने । मीञ् हिंसायाम् । दोङ् तरणे । उभयतोभाषा ॥

रीङ् गतिरेषणयोः । ली श्लेषणे । शॄ हिंसायाम् । भॄ भरणे । भ्रॄ भर्त्सने । दॄ विदारणे । ज्ञप् झप् वयोहानौ । गॄ शब्दे । ॠ गतौ । मृड सुखने । अश भोजने । इष आभीक्ष्ण्ये । परस्मैभाषा ॥

वृङ् संभक्तौ । आत्मनेभाषा । इति क्र्यादिः ॥

पॄ पूरणे । श्रु श्रवणे । अट्ट अनादरे । लड उपसेवायाम् । ओलड् उत्क्षेपणे । ईड स्तुतौ । भुवोऽवकल्कने । अल उत्क्षेपे । अज चीट अन्ह भाषार्थाः । परस्मैभाषा ॥

यु जुगुप्सायाम् । गॄ विज्ञाने । लल ईप्सायाम् । आत्मनेभाषा ।

अङ्क लक्षणे । अङ्क पदे लक्षणे च । अघ पापकरणे । अन्ध दृष्ट्युपसंहारे । आम आमन्त्रणे । परस्मैभाषा ॥

ली द्रवीकरणे । आप्लृ लम्भने । ईर क्षेपे । भू प्राप्तावात्मनेपदी । इति चुरादिः ॥

नीलीनानलिलोनेलालललानलिनानना ।
ललचलिननालेमालीलुबेनललीनमा ॥

द्व्यक्षराः ।

अथ द्व्यक्षराः शब्दाः । यथा—

आलोक कल कीलाल कलङ्क काल अलका काली अलीक एक कुण्डल कला केलि कल कील कलि काल कोल कुल कूल लोकम् लोक आकुल कङ्क कलिका कालिका कल्लोल लङ्का लक कंकेलि कोल किलकिला किलकिल अलीक अलक लङ्का टीका कटक कटकी कटकट कोटि कोट कीटिका कण्ठिका कुटी कुट्टाक कटुकम् कटकम् कमट्ट अटक कृत्तिका कृतान्त कान्त कुन्त अङ्कुश कौतुक कङ्कु कतकी केतक केतकी आकूत आतङ्क कान्ति कृत अक्त वक्र शुक्र अर्क कार कारक राका कारिका क्रूर कीर धीर कोरक कारा रङ्कु आकर आकार अङ्कुर करि कीर किरि कर्कोटक आरक कार किर अकीर्त कारा अकिरन् नाक कानन कनक आनक अनेक नाकि अनीक अनीकिनी द्यौः द्युः दया दायाद दयमानः पटु देयात असाधि उदय उदाय आदाय इन्दुदय दिवि देव विरिक् वेद विदुः वेदवाद वन्दे यदिव वदावद दव अम्बुद वद धरेत् अवदत् अववाद विवाद बुद्बुद भमर मद रामा मार रमा रोम मेद रमा आम्र मम मर्म धर अमर सुर आसार अम्बु सार सौरि सरमा सारम अम्बु अणु वध सर सार सह सार अमृत मृत मातृ तमप्रत्यय तमम् तालमांसि मिमित मत मतुः माति मातृ मतम् मत्त तराम भवमि सेने सेना मानगरक रगड राग सपेल अरोहम् आरोहि रेलम लघु अखिल खिन लेखा पथा सन्धा सौध सिन्धु सोधु साधु असेवन अतेपि ससाध समाधि अम्बुद भर भीर भारी विधु बुध विधि वेधाः बन्ध बध वेध बाधा अधावन् अधावि धव वधू सोम मास सम अमम सामन् मांस मीमांसा धम सीमन् सीमा अससत अभवि अम-सामन् तारा उतरा तरा तात् तर तीर दम दर रेतम् अतल अतारि तेरः अन्तर तर इतर अनि आर्त अत्र अत्रि अन्त आनुग आद आर्द्र रौद्री रौद्र रुद्र इन्दिरा दर दूर दारदार

दु मदि उदर रोदः अरुदत् अरोदीत् रुरोद अरोद अरोदि आदर उदार इन्दिन्दिर दुरोदर रद कक्षा कक्ष कुक्षि आकाङ्क्षत् अकाङ्क्षि अक्ष अक्षि इक्षु उक्षन् धारा धरा धराधर धार राधा रुधिर रोधम् धुरन्धर अधरत् अधारि धुर धुरा रवि अम्बर वीर वारंवारम् विवर वार वर वैर वारि आरवे उर्व्वी उर्वरा अर्वन् ववे वैरि वर रव अरण रण रोण रणिणा आरेण अरेणि आरण अर्णः ईरण रणन् रणरण रेणु ऋणा ऊर्णा अरुणत् अराणीत् अराणि राण भानु नाभि नभस् सन्निभ पूषा पौष पिपेष पुपोष अपुषत् अपेपि अपोपि हेलि हलि हल हलो हेला दिन नन्दन नन्दिन् दीन दनु निन्दा नाद दून नदी दान नद निदान निन्दु निनद नाद इन्दुना निनिन्द ननन्द ननाद नदीन नन्दन ननाद् नुनोद विभा विभव भव भाव विभाव भुवम् भुवः भुवाम् भावी वैभव विभु अभवत् अभूत बभूव अभावि बभूवे भास अभासि सभा हरिः षोडशार्थः, राहु हरित् हर रहः रंह हार होरा हार हूरा आहार हीर अहरहः हारि आरोह आरुरोह अहारि अर्हः ही अर्हं अर्हि रोचिः रुचिः रुचः अर्चिः अर्चा चर्च चारु चर्चरी चर चार आचार चराचर चारु चारी चञ्चुर चीर चौर चिरम् चिरा रुचिर चचार रुरुचे रुचे अरुचत् अचूचुरत् अरोरचत् घृणि घृणा अभीशु शम्भु शुभ शोभा शुशुभे शुशोच शोच शची शुच शौच धाम मधु अधम इध्म आधमत् धूम सुधा मेधा पाद पादप अपादि पेदे पद वस वासव संवित् आसव सव वास आवास संवास सेवा वासम् अवसत् श्वास महा महस् मही महिमन् मुमोह मिमेह महान् मोह हिम हेम होम तेजस् जाति जातो जित जात तज जन्तु जातु जतु जेता आतप तताप तपः तप ताप तेपे पात पेते पपात तत पीत पूत अतीतवत् पितृ पौत्र हेति हति हत हन्त आहुति हूत हित हत आहत शाप शप अशापे पशु पाश पशी शम्पा अशपत् गल गलि गेल गुड गोला गोल गण्ड गड्ड गिल अगलत् अलगत् अगालि लड्ड लगु लगुड यशः आशय शय अशायि शय्या शिश्ये आलाप लोप लोलुप अलुपत् अलूलुपत् अल पाल पलि लेप पाण्डु पाल फल लुप पील पीडा आपीड आललाप लुलोप लुलुम्प पाल लिपि वलप उडुप उपल वलाप अन्य नय न्याय नयन आनन योनि यान यून अयन अन्योन्यम् आनाय आनीय आनिनाय देश अदिशत् दिशः दृश दशा दंश उद्देश आदेश आदिदेश गीत गति गत अत्तुङ्ग गन्तु गीता आगन्ता गाति नट नटन वाल बाल अबला बला लव अलवत् अलावीत् वला लव वूल वली आवलि आलम्ब वेत्ता वित्त वृत्ति योगि याग योग, गेय गाय अगायत् अगायि पान पीन आपान अपान आपीन पुनः ताल लता ताली तालु उत्ताल तल तूल तैल लता तुलित तुला अतुल लाति लातु पल पिल पल पलि बल बल अलील-वत् अलूलवत् वात वृत्त निवृत्त तावत् एतावता वृत्तान्त वृन्त वेता वाता धन धेनु निधि निधान इन्धन उग्र गौर गौरी रङ्ग राग रोग अग्र गुह गार गिरि गिरा रङ्गव रङ्ग उरग अङ्गिरस् अगार अङ्गार रोगी रागी आगः अगिरत् अग्रे मूढ मङ्गल मुण्ड मण्ड मौलि माल ललना मल्ल मल्ली अम्ल लोम अमल मिमील अमिलत् शिव शिवा शैव विश्व विश वेशा आवेश वश वशा वशी अविशत् विवेश शीर आर्या आर्य अय

राय ईर्या अरयः ऐपरः दिति अदिति उदन्त दन्त दन्ति दान्त द्रुत सदा द्रुम्न ददि आददति दूत दूति उद्दात्त दत्त उदेति उदित ददातु ददाति ददते दत्ते तुदति तुदतु हव हाव वाहु वाहवि वहु वहिः वाहा हाव विवाह आहव आहाव अवहत् उवाह हविः वह्नौ वही उशनाः शनि निशा अशनिः ईशान शनैः नाश अनिश शुना शूनः नाश ननाश कवि कम्बु बक कम्बी अम्बिका केवा मन्द अमोद मुदा मोद मिमेदे दम मादाः सायम् सेयम् सोयम् असूया आयं अयसा यस्या अयास्यन् दोषा दोष जीव धीत वाजि जव अजीवत् अजीजवत् जिजीव आधाम धन धाम मधु मध अमेय आमय माया कुहु कुह माघ मेघ मोघ मघा शिशिर शरत् शौरि शूर राशि शर सहम् सहसा सेहा हास हंस सोहम् सिंह साहस सेहे असह गगन गान नाग नग अनङ्ग काश आकाश कौशिक कुशिक केश कुश अङ्कुश शशक शकम् शुक कोश अशोक शङ्का शूक अनन्त नृत्त नीति नत नति तेन ततान तेने आनीत तनु तन् नूतन नुन्न नेता नुति अभ्र भर भार भीरु भूरि भरो रम्भा आरम्भ विवव् वयस् वायु यव यायु युवन् अवयन् उवाय धन घनाधन कुकुल ककुभ कुम्भ भेक कुम्भी अपाचि चम्पा चम्प अपचत् अपीपचत् चाप चम्पू पर पार पुर पूर पौर अपर अपार अरोप पुरी उदीची उदञ्चत् जम्भ अभजत् अभञ्जि अभाजि भेजे भाज अम्भोज भोज भुज पवि वापी अवपत् अपीपवत् उवाप पीवा अतिभी भूत भीति भित्ति भीता भापा अभापि भूपा भिषक् भीषा वचस् वाचा वचा वच्च अवोचत् उवाच वीचि वसु वाच अगमत् गम आगम मागाः छन्दः आच्छाद उच्छेद् अच्छिदत् धातुः धाता धौत आधौत अधीते अधीत अधत्त धत्ते धत्तः कंस सेक कसा अकसत् अकासि अङ्गज गज जगौ काम मूक मोक किमु कामिन् कामुकवाणी वीणा वणिक् वेणी वाण सती सीता सुत हुत सित असित आसित सन्ति सन्तु सतत सन्तत सेतु सोता सात मेना मेनाक मनाक् मान मुनि मौन नेमी नमि नौमि नुमः नामन् मेने मीन मनस् मानिन् जय जाया जय जेय अजयत् जीयात् यज युयोज सेना सेनानी सूना आसन्न आसीन आसन नासा गुहा गुह विङ्गु गूढ अगूढ अगाहि चण्डी चण्ड उच्चण्ड चौड चल अञ्चल अचल चेल चोल चञ्चल चलाचल चाचलि चूला चुला चुल्ली चञ्चा अलोच अचलन् अचालीत् चचाल भृङ्गी भृङ्ग भोग भग भाग भङ्ग भागी भोगी जड जाल लाजा]। एवमन्येऽपि ज्ञेयाः ॥

स्थानमुरःकण्ठादि, तच्चित्रम् । यथा—

नेताऽनन्ततोऽनन्तः सोऽधात्सीदिलातले ।
धुतासिदासितोसाल्दनुसनुनुतः सदा ॥

दन्त्यस्थानः ।

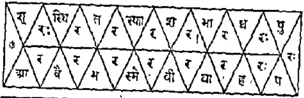
प्राज्यसत्त्वोर्जितस्फूर्तिचर्यो मर्यादयान्वितः ।
समुद्रवद्मुद्रश्रीः सज्जो जयति सज्जिनः ॥ १ ॥

अकण्ठ्यः । एवमन्यत् । एते शब्दाः सुप्राप्यत्वान्न दर्शिताः ॥

गतिर्गतप्रत्यागतगोमूत्रिकातुरगपदपादगतप्रत्यागताऽर्धगतसर्वतोभद्राऽर्धभ्रमादीति॰

तच्चित्रम् । यथा—

शूरः स्थिरतरस्फारशरभारधरः पुरः । आरवैरभरस्मेरवीरवारहरः परः ॥

गोमूत्रिकाद्वयं पूर्वार्धपरार्धयोः, अथवा आद्यद्वितीययोः, तृतीयचतुर्थयोश्च पादयोरिति द्वौ भेदौ ।

अथ तुरगपदरीत्या श्लोकाक्षराङ्कन्यासः—

श्रीस्त्रिशन्नवविंशतिस्त्रयजिनश्रीकण्ठषड्विंशती-

न्दूनाविंशतियुग्मपौषदशभावेकत्रयोविंशतिः ।

सत्रिंशद्विपसत्कलाभुवनतत्पवद्वर्गवर्णा शुभ-

स्सेनापक्षसुलक्षणस्वरसभासार्कद्विविंशाः शराः ॥

१	३०	९	२०	३	२४	११	२६	
१६	१९	२	२९	१०	२७	४	२३	तुरगपदाक्षराङ्कन्यासः ।
३१	८	१७	१४	२१	६	२५	१२	
१८	१५	३२	७	२८	१३	२२	५	

चतुर्भिः पादैः क्रमेण चत्वारः पादाः, प्रतिपादमष्टौ अङ्कस्थानानि । श्रीः एकः । जिनाश्चतुर्विंशतिः । श्रीकण्ठा एकादश । इन्दुकलाः षोडश । ऊनाविंशतिरेकोनविंशतिः । पौषदिनान्येकोनत्रिंशत् । भानि सप्तविंशतिः । सत्रिंशदेकत्रिंशत् । सत्कलाः सप्तदश । भुवनानि चतुर्दश । तत्पुरुष एव वर्ग एकविंशतितमः । वर्गवर्णाः पञ्चविंशतिः । सेना अष्टादश । पक्षतिथयः पञ्चदश । लक्षणानि द्वात्रिंशत् । स्वराः सप्त । सभानि अष्टाविंशतिः । सार्कत्रयोदश । द्विविंश द्वाविंशतिः । शराः पञ्च । शेषं सुगमम् ॥

हयपदस्य रीत्यन्तरम्—

हद्रूयपीद्विपैचिदायैपिद्रादुयारिद्रोपे । देदैपयूपुहृदयोपायेदैदेद्रोपुरहु ॥

हा	दू	य	पी	हि	वे	यि	दा
यै	पि	हा	दु	या	हि	ही	पै
दे	है	प	यू	पु	हू	द	यी
पा	ये	दै	हे	दी	यु	पू	हु

तुरगपदबन्धः ।

हयपद इति चत्वारो वर्णाः, श्लोकेऽपि चत्वारः पादाः, ततो यथाक्रममेकैकपादं प्रत्येकैकवर्णो ज्ञेयः । स्वरैरक्षरसंख्या ज्ञेया । अ आ इ ई उ ऊ ए ऐ, इत्यष्टस्वराः । श्लोकपादे चाऽष्टवर्णाः । यथा-ह हा हि ही हु हू हे है, य या यि यी यु यू ये यै, प पा पि पी पु पू पे पै, द दा दि दी दु दू दे दै, अयं श्लोकस्तुरगपदेन कृतो, हदूयपीत्यादि ॥

का रता निजहारेन
नंहारजनितारका ।
चारुमारपराधीन
न धीरा परमा रुचा ॥

पादगतप्रत्यागतम् ।

एवमर्धगतप्रत्यागतादीनि ॥

अनुलोमप्रतिलोमशब्दा यथा—[दिवं दिवा दिवे नाक देवा देवं देव नवदेवता सेल सेवन दान वर वीभानु भानो घोतन हंस हंसा देलि दिन दिना यादीने विभा भासः विकर्तन जगच्चक्षुः धामाकरं करे महातेजाः सदा लोक सदालोकःविनता कलङ्का तारका तारया काञ्चिनी राधा राधया हरि देव जीवा भार्गव कविना शब्दो वातापिना कालो कालं शार्वं निशया तमा तमिस्रा याम माया मेया मतः पक्षि राका मास मासे सहा माधव नभ नभ कल्पान्त क्षय गगन बलाहकाः सुत्रामा शुनासीर जम्भा देव नन्दी नन्दन वन मय यमराज राक्षसाः पलादो नलकूबर रस विमनेन शङ्करम् मती हर हरम् पिनाकेपि पिनाकिनागङ्गा कपालिना मेना भैरवो हेरम्ब हेरम्बा विनायक नन्दी स्थविर विधावापि वेधसा जनार्दन दामोदर सनातन वनमालिका विशुकैटभा वैनतेय कंसा कंसे नन्दकरामा सहसान्वितः बलाबलं बला नालीका रमा रमया मदन पातालौकः भारती वेदाः वेदना वेदैः यव वह लोक सार मिन्द्रा आपा द्रुमम् मन्व ताल रव सालाधना तोयघनयोः वशा वश कच्छपिका कोलम्बक तत मृदङ्ग रागरागौ हस हास हासि कार ददा अट्टहास अतिहासशोक कोश कोप क्षयम दयोग अतिभी आन्तकम् कटकी कटकम् कम्पम् कम्पा रोदना रणरण ककाम मेघा मोक्ष मद शयन संव्ये शङ्का नवतमसम्भद सानन्दा तत गर्व साशङ्का सङ्काशः ममतामानेन स्मयेन साहमहमिका सम्भावन सम्भावना सम्भावनया कार्पण्य रत दैन्यवती सव्यामा श्रमता मोहो सत्र सभा आवेश दम सभ्रमता

उन्नयन साध्याहार वितर्क मनिश्च कालेन कालो सायम् वासना मारका यन्त्र विभावेन विभावा ततभावि अनुभावतः व्यक्त वनभावोन रस एषा भूमिका पात्र नेप महसासमरत रसा पुत्र रङ्ग रङ्गामतार रताागारसा नसावतार रङ्गावतार कर्ं क्षम सकल शैलाली नामधारक धनधारक सरवक वसु नान्दी वास वासन्तिक नैहासिकोपिता अनुकं विर हास मावुकं भावो राजहावा देवा हावेन कुमार कुमारा दारक वाला स्वसा भद्रन्त निन्ना योज्या मनुजमनुजा मानव पोत वशा क्षीर शैशवे नसवालता वयः तरु युवा नतारुण्यपुलक चारुण्यङ्ग यौवन प्रवयाः जस्यात याम विरासा स्थविर जल्पाक यद्वद पतन यद्वदपरमा दीनवादिवंदिता विकस्वर वदान्यामदविधेयो दवानशूलिका स्वैरितापरवश पराधीन स्थावरव्यायाम नाल कविवर्णना मेधा विवित विशारद सशनिमनीषितोविपत निष्णातोन्तः रक्ष कुशलेन , दमप्रतिभान्वितः अन्तर्वाणि रसावेद् वदावद् पवाधत घनाघन वे दुर्विधोः मनः निम नियोज्य परिचारक दास वस्वतन भारिक भासे अलङ्कातरभोतेन मदेच्छस्वया महामनाः कीनाश किंपचान देवा अनुक्रोश कदनं बन्धनं निर्वासन निर्वापणक वर्जन कर्वन कल्पन जल्पना अवर्द्धैः घातोद्यत आततायिन नामाक्षेखियशः तेमृतासरतापार्ण व्यसक आलिक कैतव सम्यापिशुना व्यसनार्त्तक स्तेना ऐकागारिक स्तेय मन्द प्रणव दान त्याग अर्थं व्यय याचका पावन सहन अशनाय रोचक पिपाध पिपासा रसा दानमस्तु तरलानिला निष्ठा नते मन रम्भा लाजा शून्य रसायन दानव भारं सभा विर्त काञ्चनी धान्य धान्याक नागरम् विदेही जनुके मासो लावक उदार कामना व्यसन बन्धन रोचन मांस पीवानं पीवर अभासिके वलु गता केशव वातकि रोम सदा सदामय पामा रव अक्षत कल नीलोराग लेखक कुलिक खेलिनी शिवङ्कर शवल जवी वेग रंहः तर सेवा देवेन जव जाव सहर योगामिका गारव जात्यक्षवंश वनिता वशा वासा तरललोलना मनोज्ञ कहाव रजाः यातरः वया विना सभे छता मालिनी गर्भी पौत्र वै जन भमास देवर गोलक समान ननान्दा नवर केलिना देवन पिता महसा इपमाता घना काय देहः कुन्तला पाशा रचना केशांश कशा केशे लपन वदन लोचन विलालन निध्यान द्योतन लोम रदन रदना दशना पक्ष्मा मेलक करजा खननातालिका मेद कङ्कालम् बलम् त्वच सानन्द विलेपना यक्षकर्दम घनसार स्थासक कम्बलम् नववसन शयन बोध ऊर्ध्वं लोक अमराः असुराः विमाना गमस्ति वसुधा सुधा अर्य्यमा तरणि अ अर्य्यम अर्कतः पतङ्ग विरोचन हरि आतपो आतपी लक्ष्मण मङ्गल अङ्गारक उशना आगस्त्या उपराग वासर विभात त्रियाम तिमिर हेम अल्पक अन्तरिक्ष आकाशम् अम्बरम् मनघ बलाहका आसार आपरा विदिक् कौशिक मातलि अमरावती मन्दार सन्तान अतिभी लेखक कौणप यातुधान कुबेर धनदा अलका मनुस्था अजगवम् अलोका महादेवी एकदन्त शवानन्द उत्सवधीः नरक अलम्ब अङ्गज दनुज - सरस्वती अतिहास वैनतेय अर्थवाद कौलीन विज्ञान आक्रोश आक्षेप अभिख्या सम्भाषा नियोग गन्धर्वेण अनुत्तरे च वर्णं अन्ववायजनन धाना असत पत्रल उपल दधिसार न्याय अदन आशंसा अविनीत हारित अंसल मांसल विकलाङ्ग पाटव राजयक्ष्मा कुष्ठ उपचार हरिद्रा राग - माती समासद

पीत दम्भ अङ्गमर्दक ऊर्ध्वन्दम अतिजव जवन आराधना धन्योऽसि बक पदाति आवे-शक पाथ सम्मता प्रामेय कुलीन रामा ललना अङ्गना उपमानेभ विलास चर्या वल्लभा दम्पती योगिन्यौ स्वतन्त्रा मातुलानी श्यामा कात्यायनी धात्रवधू आर्तव संवेशन दोहद आसन्नसत्वा कलत्र दास सोदर अवरज कनीयान् मातुला ननान्दा ननन्दा नन्दिनी श्याली परीहास देवर उपमाता वीरमाता श्वशुर पितर भ्राता बान्धव आयतन स्यालक कुणप कबन्ध अवयव राशिक शाप भ्रमरक अलका भ्रमरा लक संयता सीमन्त केशपाश काकपक्ष वेष्टन भावभीष अवलोकन निशामन द्योतन अपाङ्ग विकार नासिका जौमा रसना कन्धरा अनामिका कामाङ्कुश तिलक रोमलता आरोह जघन वराङ्ग जङ्घल पलल परिकर्म अङ्गराग संवर्तन कोलक नायिका तरल उल्लासक लज्जा कर्णपूर कर्णिकाहारी अङ्गद वलय रसना सारसन कार्पास वचल अलक्त ललित तलिमा यावक कज्जल दीप पार्थिव त्रिशङ्कु] ।

एकार्थत्वेऽनुलोमप्रतिलोमशब्दा यथा—[कलङ्क पतद्ग्रह वासवा कौशिकी विभावि कालिकः तावता कारिका कोरको नयन अपलाप वर्तन नन्दन साध्वसा वरभीरव कन्दुलक कटक कण्टक नव्यान आख्यया नपुनः दैत्यरैः मोहम आकर्णिकया यामुया कोलको योस्मयो रत्पार विभाविभातया नायेन आयाया कञ्चुवक नान्दीनाम् हासीहा हावहा सुरिसु दक्षर वाचया लोहलो स्पैचडास्पे तानेनेता गोदयगो भीरभा पापा दम्पासा मत-कैतव देमवद साम्यासा नार्दना कनकनवेन नव्येन लगुड कांशकां कामुका अर्हणार्हअ वलोव केशके वायारव उपतापउ कोपवापको जाम्बुजाकच्छक सारस निधनि विधवि स्पदस्प सहास जनज आत्यता गोमतो योम्नयो जननज कान्ताकाम् स्मितास्मि भावभा हावहा हेलाहे गौरीगौ मध्यम तरणीरत जनीज सुतसु याजाया वनीजनीव दम्पतीपद पोरयथोः साध्वीसा यातिया द्वंद्वं दोहदो कल्लक योनपोः यामेया धवाध दास्यदा पदसोदर बान्धवा मायया देहदे मारमा हस्तह केशाङ्कु मालेभा दंष्ट्रादं दन्तदं दंशदं नख-वदन तालुता पाणिपा पल्लप लङ्काकङ्कालं अङ्गरागअ कण्ठिक काञ्चिकां कंचुक्के तल्पतः जतुनः भूरिभूः तुवतनु कनक] । एवमन्येऽपि ज्ञेयाः ॥

आकारः खड्गाद्याकृतिस्तच्चित्रम् । यथा—

श्लेषार्थोपसङ्गृहीतैरन्त्यादिसदृशाक्षरैः ।
प्रतिलोमानुलोमस्थैः शब्दैश्चित्रसमुद्भवः ॥ १८५ ॥

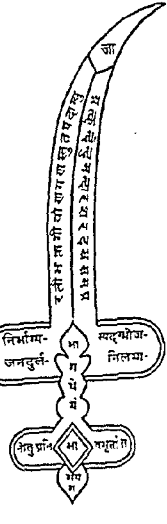
श्लेषव्युत्पादनस्तबके सदृशव्यञ्जनान्तसदृग्व्यञ्जनादिशब्दैः प्रमाणास्त्वरप्रमुखै-रत्र चित्रस्तबके संगृहीतैरनुलोमशब्दैश्च सर्वाण्याकारचित्राणि संभवन्ति ।

सर्वेष्वाकारचित्रेषु वर्णावृत्तिस्तु सन्धिषु ।
लाघुधारे लघ्वलघुप्रयत्ने वयोरपि ॥ १८६ ॥
संयुक्तयोः सजातीयवर्णयोर्णनयोस्तथा ।
स्वरवर्जितमनयोर्विसर्गाभावभावयोः ॥ १८७ ॥

डलयोश्च विरोधो न यमकश्लेषचित्रयोः ।

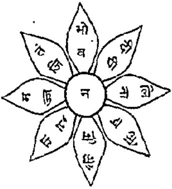
गतार्थम् ॥

भारती भक्तगीर्वाणगणस्तुतपदाम्बुजा ।
जाग्रत्कुन्देन्दुमन्दारशारदाभ्रसमप्रभा ॥
भास्वदम्भोजनिलया निर्भाग्यजनदुर्लभा ।
भागधेयं भावभृतां तनोतु प्रतिभामयम् ॥

खड्गबन्धः ।

नभोवननदीपीनगलितानलोचनम् ।
न नौमि न मयानूनं नमज्जननतं जिनम् ॥

अष्टदल-कमलबन्धः ।

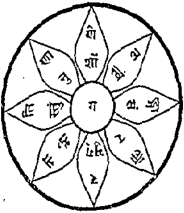
विभावरोधाय विरोधबाधकाविपत्तमोजाड्यविकर्तनोर्जिताः ।
विधूतपद्मामविशुद्धकीर्तिभा विभान्ति सन्तः सविवेकवैभवाः ॥

वाचं स्मृत्वा यतीन्द्रेण काव्यकल्पलता कृता ।
सारधोरणेयं भावनीया सतां गणैः ॥ } परिधिश्लोकः ।

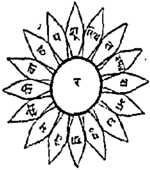
अष्टार-चक्रबन्धः ।

गणेशोऽङ्गमलध्वङ्गगङ्गासङ्गशोरगः ।
गरभुग्गगनाभोगगतिस्तुङ्गगणानुगः ॥

अष्टदल-कमलबन्धः

एवंविधश्लोकैर्बहुचित्रसिद्धिः । शूरेत्यादिपूर्वोक्तगोमूत्रिकासदृशैः श्लोकैर्गोमूत्रिकाद्वयम् ।

षोडशदल-कमलबन्धः ।

सङ्गमा इत्यत्र ङकारो व्यञ्जनयुतं व्यञ्जनञ्चाऽर्द्धमात्रकम् ।

ताडङ्काश्रितशृङ्गारा सारगानचरेक्षणा ।
आलोकितापि लोकस्य मनो हरति कामिनी ॥

अत्र ताडङ्कसाराङ्गेति । शब्दा यथा—[स्पन्द मन्द मन्थ मङ्क सदङ्ग सम्मद खज काङ्क्ष कबन्ध वन्दन नन्दन सम्भ्रम संवर सङ्कर कन्दल जम्बीर चित्र अङ्कुश कराङ्गादयः] ।

सानुस्वारवर्णेषु निरनुस्वारीकृतेष्वपि येषां शब्दानामर्थो मिलति तैर्बिन्दुच्युतं स्यात् । यथा—

साहसेनाश्रिता पद्मालयेन जलदात्यये ।
अर्णवस्याभिसरणे रहो मुह्यति वाहिनी ॥

अत्र हंसरंह-इत्यत्र बिन्दुः । शब्दा यथा—[वंश हंस दंश रंहः] प्रभृतयः । [मीमांसा पिनाकि कुमार केशव कन्दर्प कलापि कपर्दी काकोल जवन जघन चरण गाङ्गेय गौरव केसर चुम्बक नक्षत्र नगर खञ्जन नगरञ्जन] प्रभृतयः । अथवा—

नतनाकिमौलिमणिमण्डलीविभाभरभासुराङ्घ्रिसरसीरुहा सताम् ।
शिवशर्मणे भवतु भारती भृशं दृढजाड्यखण्डनदिनेशभारतिः ॥

अत्र नन्दिनीच्छन्दसि प्रतिपादमाद्याक्षरद्वयपाते रथोद्धतावृत्तेन, तथान्त्याक्षरद्वयपाते च भद्रिकावृत्तेन भारतीस्तुतिः । अयं वर्णच्युतप्रकारः छन्दोमर्माणि ज्ञात्वा साधारणशब्दैः साध्यः ॥

अथ चतुर्विधं गूढम् । क्रियागूढे भङ्गश्लेषाद्युपायैरेकाक्षरादिकाः क्रियाः प्रयोज्याः । यथा—

यथा यथा ग्रस्तकुरङ्गनेत्रा प्रिया पुरो मेऽद्य तिरोहितश्रीः ।
महोदधेः स्फारतरङ्गभङ्ग्या तथा तथा प्रेममयं मुदाऽहम् ॥

अत्र मेयति, वधे च क्रिये । क्रिया यथा—[अस्ति स्तः अस्मि स्वः स्मः] । प्रणितिरोहितः । एवं भवति, भजति, प्रभृतिभ्यो रोहितः । [बिभेति बिभीतः बिभीमः इयर्षि ददासि बिभृतः मिमते मिमे जिहाते स्यति स्य दूयते मोयते लीयते] इत्यादि । [आभा आरः आश आणुः ईयुः] प्रभृतयः ॥

कर्तृकर्मादिगुप्तादि भङ्गश्लेषेण साधयेत् ॥ १८८ ॥

यथा—

मा न कोपभृते पुंसि शाश्वतीं स्थितिमाश्रयेत् ।
कहेभ्यो नाप्नुयात्कोऽपि देशः प्राप्नोति कङ्कणैः ॥

पूर्वार्द्धे कर्तृगुप्तम् । मा, न लक्ष्मीर्न । उत्तरार्द्धे कर्मगुप्तम् । केभ्य इन्द्रियेभ्यः, हं सुखम् । कणैः, कं सुखम् ।

सम्बन्धगूढमपि भङ्गश्लेषेण साध्यम्—

बालया पृथिवीपाल व्यलोकयत तवाननम् ।
तदाप्रभृति तां नित्ये स्मरः स्वशरेऽव्यताम् ॥

ते आननमिति सम्बन्धो गूढः ।

पादगूढे चतुर्थपादवर्णाः पादत्रये क्षेप्याः । यथा—

त्वं दोर्बलादरौ देव सोद्रेकदरशंकुहृत् ।
त्वयशोऽरं मुदं दत्ते—

अत्र पादत्रये चतुर्थः पादो गुप्तः—'कुमुदोदरसोदरम्' ॥ इति ।

द्वात्रिंशत्कोष्ठकेषु श्लोककरणविधिः—

प्राक्कोष्ठकेषु न श्लोकाः पूरणीया विचक्षणैः ।
केवलं प्रश्नवेलायां पादः कार्यो नवो नवः ॥ १८६ ॥

इति श्रीजिनदत्तसूरिशिष्यपण्डितवरश्रीमदमरचन्द्रविरचितायां काव्यकल्पलताकविशिक्षा-
वृत्तौ श्लेषसिद्धिप्रताने तृतीये चित्रस्तबकः पञ्चमः सम्पूर्णः ॥

सम्पूर्णश्च श्लेषसिद्धिप्रतानस्तृतीयः ॥

अथाऽर्थसिद्धिप्रतानः ।

तत्र प्रागलङ्काराभ्यासः—

उपमाद्यानलङ्कारानभ्यस्येदर्थसिद्धये ।
हृद्यं साधर्म्यमुपमा सोपमानोपमेययोः ॥ १ ॥
धर्मोपमावाचकयोश्चोक्तौ पूर्णा मता यथा ।
शशीवाऽऽस्यं मुदं दत्ते, लुप्तैकद्वित्रिलोपतः ॥ २ ॥
उपमानस्य लोपे तु रम्यं मुखमिवास्ति नः, ।
धर्मलोपे शशीवास्यं, लोपे धर्मोपमानयोः ॥ ३ ॥
कुसुमं मालतीतुल्यं न भृङ्गो लभते भ्रमन् ।
धर्मवाद्युपमानानां लोपे हरिणलोचना ॥ ४ ॥
एकस्मिन्नुपमेये तु बहूपमानयोगतः ।
अभिन्ने वाऽथ भिन्ने वा धर्मे मालोपमा भवेत् ॥ ५ ॥
अनयेनेव नृपतिर्धार्ष्ट्येनेव कुलाङ्गना, ।
कार्पण्येनेव कमला, कला गर्वेण दूष्यते ॥ ६ ॥
पीयूषमिव सुस्वादु,र्भास्वानिव विबोधकृत्, ।
ज्ञानीव तत्त्वनिष्णातः, सतां वचनविस्तरः ॥ ७ ॥
यत्र यात्युपमानत्वमुपमेयं यथोत्तरम् ।
सा भिन्नेनाऽप्यभिन्नेन धर्मेण रसनोपमा ॥ ८ ॥
साधोर्धीवत्तता विद्या, विद्यावद्दोषहृत् क्रिया, ।
क्रियावत्प्रीतिकृद्वाणी, वाणीवत्कीर्त्तिरुज्ज्वला ॥ ९ ॥
यस्यासीद्विमलं शास्त्रवद्वित्तं वित्तवन्मनः ।
मनोवद्दानं, दानवद्यशो, विश्वत्रयीमुदे ॥ १० ॥

परिकल्प्योपमेयं तु स्वेच्छया सविशेषणम् ।
सदृशस्योपमानस्य कल्पने कल्पितोपमा ॥ ११ ॥
उपकण्ठस्थवक्षोजयुग्ममस्या मुखं बभौ ।
सहस्रपत्रं पार्श्वस्थरथाङ्गमिथुनं यथा ॥ १२ ॥
उपमानोपमेयत्वं पर्यायेण द्वयोर्भवेत् ।
उपमेयोपमा मुखवदिन्दुरिन्दुवन्मुखम् ॥ १३ ॥

अथाऽभ्यासार्थमुपमावाचका उपमानानि धर्माश्च प्रपञ्च्यन्ते—

यथेववेत्यव्ययानि तुल्यमिश्रादिवाचिनः ।
प्रतिबिम्बाद्याश्च शब्दा वतिकल्पमुखास्तथा ॥ १४ ॥
तद्धिता ध्याङ्क्षरावीन्दुमुखीत्याद्याश्च वृत्तयः ।
स्पर्धते जयति द्वेष्ट्यनुकरोत्यादिकाः क्रियाः ॥ १५ ॥
यिन्कर्माधिकरणयोराचिः कर्तृसमुद्भवः ।
कर्मकर्त्रोर्णमित्याद्या उपमावाचकाः स्मृताः ॥ १६ ॥
राजादीनां शिवब्रह्मविष्णुशेषसुरेश्वरान् ।
सूर्येन्दुजलदोदन्वदग्निसिंहाद्रिहस्तिनः ॥ १७ ॥
भूभृद्दहनभोऽम्भोजमरालगरुडानिलान् ।
पुरारामसरोमुख्यानुपमानानि कल्पयेत् ॥
भजन्ति भावाः सर्वेऽपि भावानामुपमानताम् ॥ १८ ॥
षट्पदी ।
वेण्याः सर्पासिभृङ्गाल्यः, केशपाशस्य चामरः ।
नीलकण्ठकलापोऽपि, धम्मिल्लस्य विधुन्तुदः, ॥ १९ ॥
सीमन्तस्याऽब्धदण्डो च, ललाटस्याऽष्टमीविधुः, ।
कलङ्कं च, कपोलस्य चन्द्रमा मुकुरस्थलम् ॥ २० ॥
भ्रुवोः शक्रधनुर्यष्टिरेखापल्लववल्लयः, ।
दृशोश्चकोरहरिणमदिराः खञ्जनोऽम्बुजम् ॥ २१ ॥
नीलोत्पलं च कुमुदं, श्रुतेर्दोला च पाशकः, ।
नासाया वंशोऽधोमुखतूणीरशुकचञ्चवः ॥ २२ ॥
तिलप्रसूनदण्डौ वा, ऽधरस्य नवपल्लवः ।
बिम्बीफलं प्रवालं च, दन्तानां मौक्तिकावलिः ॥ २३ ॥
कुन्ददाडिमबीजानि हीरकाश्च, स्मितस्य तु ।
ज्योत्स्ना दुग्धं च पीयूषं, श्वासस्याऽम्भोजसौरभम्, ॥ २४ ॥
जिह्वायास्तच्चलो दोला, वाण्या भृङ्गीपिकीध्वनी ।
सुधा मधु च, वक्त्रस्य शशी पङ्कजदर्पणौ, ॥ २५ ॥
कण्ठस्य कम्बुरंसस्य कुम्भौ, बाह्वोश्च वल्लरी ।
मृणालकदलीशाखापद्माः, पाणिपद्मस्य तु ॥ २६ ॥

पल्लवोऽम्बुज,मङ्गुल्याः पल्लवो, नखपद्धतेः ।
रत्नताराप्रसूनानि, स्तनयोः स्तबकौ घटौ ॥ २७ ॥
कुम्भिकुम्भौ गिरी चक्रौ स्तम्बौ, मध्यस्य वेदिका ।
सिंहशक्रौ च, रोमाल्या रेखामृणालवल्लयः, ॥ २८ ॥
नाभेरम्भोजमावर्त्तो ह्रदो विवरकूपकौ, ।
त्रिवल्या वीचिसोपाननिश्रेण्यो, जघनस्य तु ॥ २९ ॥
पुलिनं पीठफलके, नितम्बस्य स्थलं पुनः, ।
ऊर्वोः कदलिकास्तम्भेभकरौ करभस्तथा, ॥ ३० ॥
जङ्घायुगस्य च स्तम्भौ, गतेर्हंसमतङ्गजौ, ।
इमान्यन्यान्यपि स्त्रीभ्य उपमानं यथोचितम् ॥ ३१ ॥
पुंसोऽङ्गे तूपमानानां विशेषः कोऽपि कथ्यते ।
स्कन्धस्य वृषरकादस्कन्धौ, बाह्वोरहीश्वरः ॥
हस्तिहस्तपरिस्तम्भार्गलादण्डाश्च, वक्षसः ॥ ३२ ॥
एकैकेनापि धर्मेणोपमानं बहुधा भवेत् ।
धर्मा वर्णक्रियाकाराधाराधेयादयो मताः ॥ ३३ ॥

वर्ण्यस्य राजादेर्वर्णादिमध्यादेकैकेनापि धर्मेण रव्यादिरुपमानमनेकधा भवति । एक एवार्को बहुधोपमानं यथा—

नवार्क इव रक्तोऽयं, तमोभेदी स भानुवत्, ।
सद्वृत्तः सवितेवायं, कुले भात्येष खेंऽशुवत्, ॥
आदित्यवत्प्रतापी स, सदिनः स दिनेशवत्, ।
वक्षस्थस्त यथा सूर्यः, स्मेरपद्मः स सूर्यवत्, ॥

अभ्यासः स्याद्विभक्तीनामुपमानोपमेययोः ।
उपमावाचकानां च धर्माणां च विपर्ययात् ॥ ३४

विपर्ययात्सर्वत्र सम्बध्यते । विभक्तिविपर्ययादभ्यासो यथा—

स विपक्षान् प्रचिक्षेप तमःस्तोममिवार्यमा ।
द्विषस्तं नाभियुध्यन्ते ध्वान्तोद्भेदा रविं यथा ॥
रविणेवान्धकाराणि तेन चिक्षिपिरे द्विषः ।
द्रुह्यन्ति दुर्जनास्तस्मै घूका इव दिवाकृते ॥
तस्मात् शत्रवस्तस्माद् घूका इव दिवाकरात् ।
तमोवद्रिपवस्तास्तस्यार्कस्येव तेजसा ।
रवाविवोदिते तत्र शत्रवो ध्वान्तवद्गताः ॥
षट्पदी ।

उपमानोपमेययोर्विपर्ययाद्यथा, उपमानं यद्भवति तदुपमेयं क्रियते—

विजयी विद्विषोऽजैषीद्भास्वानिव तमोभरम् ।
अध्वंसत रविर्ध्वान्तं विजयी विद्विषो यथा ॥

लुलिताळकवल्लीभिर्भासते भामिनीमुखम् ।
लुलल्लीनालिमालाभिर्नलिनी नलिनं यथा ॥
प्रफुल्लं पद्मिनीपद्मं प्रेङ्खत्षट्पदपङ्क्तिभिः ।
कान्तामुखमिवाभाति विलोलालकवल्लिभिः ॥

इत्यादि ।

उपमावाचकानां विपर्ययाद्यथा—

मुखं भाति यथाम्भोजं भात्यम्बुजमिवाननम् ।
अम्भोजं वा मुखं भाति मुखं पद्मनिभं बभौ ॥
स्मिताम्भोजवदुद्दाम्नं स्मितपद्मद्विषन्मुखम् ।
मुखं पद्मप्रतिच्छन्दं मुखं स्मितसरोजवत् ॥
मुखं कमलकल्पं तत्पद्मदेश्यं प्रियाननम् ।
पद्मदेशीयमास्यं ते भाति पद्ममुखी प्रिया ॥
पद्मेन स्पर्धते वक्त्रं पद्मं जयति ते मुखम् ।
मुखमम्भोरुहं द्वेष्टि मुखं पद्मानुकारकृत् ॥
मित्रीयति मुखं चन्द्रः पद्मीयत्यनिशो मुखे ।
पङ्केरुहायते वक्त्रं पङ्केरुहति तन्मुखम् ॥
आननं तव पूर्णेन्दुदर्शं पश्यामि कामिनि ।

पूर्णेन्दोरिव दर्शनं पूर्वं कर्मणि चोपमाने णम् । पूर्णेन्दुमिव दृष्ट्वेत्यर्थः ।

मुखं पूर्णेन्दुविद्योतं द्युतति द्योतते तव ॥

पूर्णेन्दुनेव विद्योतनं पूर्वं कर्तरि च णम्, यथा पूर्णेन्दुना द्योत्यते तथा द्योत्यत इत्यर्थः ।

धर्माणां विपर्ययाद्यथा—

कलाभिः सकलाभिः स पूर्णेन्दुरिव भासते ।
स मुदं सहृदामिन्दुः कुमुदानामिवाकरोत् ॥
स चकार चकोराणामिवेन्दुर्मुदमर्थिनाम् ।
भूमीन्द्रोऽभूषयद् भूमिं तमीमिव तमीपतिः ॥

सोऽप्यभेदाधाराधेयभेदभिन्ना तथोपमा ॥ ३५ ॥

सोऽप्यभेदा यथा—

स सर्वान् शोषयामास चक्राणिव दिवाकरः ।
स द्विषः शोषयामास पङ्कानिव पतिस्त्विषाम् ॥
अशोभिष्ट स भूपृष्ठे नभसीव नभोमणिः ।
कलानां निलयः सोऽभून्नासां भासां विधुर्यथा ॥

तोऽप्यादिप्रपञ्चनं रूपकाभ्यासे करिष्यते । एवं लुप्तोपमा—मालोपमा—रसनोपमा—उत्पाद्योपमा—कल्पितोपमा ज्ञेयाः ॥

उपमेयोपमाद्यास्तु यथालक्षणमभ्यसेत् ।

उपमायां हि सिद्धायां बह्वलङ्कारसिद्धयः ॥ ३६ ॥

तथाहि—

उपमैव विनेवादि रूपकं यद्वनं विधुः ।
इयमेकस्योपमानोपमेयत्वे त्वनन्वयः ॥ ३७ ॥
मुखं मुखमिवेयं तु स्मरणं स्मृतियोगतः ।
प्रियामुखं च सस्मार प्रियः पूर्णेन्दुदर्शनात् ॥ ३८ ॥
ससन्देहस्तु किंयोगे किं मुखं किं सुधाकरः ।
इदं नेदं किन्त्वादिकयोगतोऽपह्नुतिर्मता ॥ ३९ ॥
नेदं मुखं शशी किन्तु स्युरपह्नुतिवाचकाः ।
छलाकृतिशरीरार्थमुख्याः शब्दा यथा तथा ॥ ४० ॥
त्रिमार्गामिषतो व्याप्तत्वत्कीर्तिर्जगतां त्रयम् ।
द्वयं भेदे द्वयोर्व्यतिरेको मुखं शशी समौ ॥ ४१ ॥
आद्यं निर्लाञ्छनमियं प्रतिपत्तुर्भ्रमे भवेत् ।
भ्रान्तिमान् पीडितश्चक्रो मुखं प्रेक्ष्य शशिभ्रमात् ॥ ४२ ॥
एवं भवन्त्युपमाया बहुरूपाः प्रवृत्तयः ।
अन्तस्थरूपकोत्प्रेक्षाद्युपमोपक्रमाद्भवेत् ॥ ४३ ॥

यथा—

पल्लवैर्नवरागेव सकटाक्षेव षट्पदैः ।
हस तीव स्मितैः पुष्पैर्वसन्तागमने वनी ॥ ४४ ॥
उत्प्रेक्षाद्योतकाः शङ्के मन्ये नूनमिव ध्रुवम् ।
जाने किलाऽऽद्यो ज्ञेयाः प्रायेणेयं क्रियोद्भवा ॥ ४५ ॥

क्रियाप्रपञ्चनं क्रियास्तबकतो ज्ञेयम् । उपमारूपकयोरनेकालङ्कारबीजत्वादुपमा पूर्वं प्रपञ्चिता ॥

रूपकं प्रपञ्च्यते, यथा रूपकं चतुर्द्धा भवति—भेद्यम्, तोष्यम्, आधारः, आधेयम् ।

धनाद्वे भवेद्भेद्यं रूपकं तोष्यमम्बुदे ।
भुव्याधारस्तथाऽऽधेयं सिंहे पर्यविशेषतः ॥ ४६ ॥

धनादिति पदं द्वे अम्बुदे भुवि सिंहे च योज्यम् ॥

भेद्यं रूपकं यथा—

ध्वान्ताहिविषनागाब्धिशैलवृक्षघनाग्नयः ।
रक्षःपङ्कादयो भेद्या रूपकोक्त्यारिरूपकैः ॥ ४७ ॥

यथा ध्वान्ते रविचन्द्ररत्नदीपकाः, सर्पाणां गरुडनकुलमयूरजाङ्गुलीमन्त्रवादिनः, विषस्य नीलकण्ठास्तेे, हस्तिनां सिंहाङ्कुशवारीलानस्तम्भादिकाः, समुद्रस्याऽगस्त्य-प्रलयानलवाडवपरशुरामाग्नेयबाणतरीसेतुहनूमन्मन्दरादयः, गिरीणां वज्रम्, वृक्षस्य लतायाश्च दवानलवायुनदीरयहस्तिविद्युत्पातकुठाराः, मेघस्य वातवर्षात्ययौ, अग्नेर्जलमेघौ रक्षसां रामकृष्णौ, पङ्कस्य शरदागमादित्यतापजलानि, आदिशब्दादन्ये: राहुमेघागम-

हेमन्तकालदिनात्ययाः, चन्द्रस्य राहुश्यामपक्षप्रतिपत्प्रभातरविदिनमेघाः, प्रदीपस्य वात्यासर्पदर्शनस्नेहक्षुद्दिशास्यफूत्कृतिमन्दरमाञ्चलानिलाः, नदीप्रवाहस्य ग्रीष्मातपः, महिषासुरस्य चण्डी, गजासुरत्रिपुरान्धककामदक्षाऽध्वरादीनां शिवः, मधुदैत्यचाणूरपूतनाकैटभकंसकेशिमुरराहुहिरण्यकशिपुबाणकालियाहिनरकबलिशिशुपालसाल्वगरुडादीनां विष्णुः, प्रलम्बासुरयमुनाजलादीनां बलदेवः, मृगस्य सिंहव्याघ्रौ, मत्स्यमकरादीनां कैवर्तः, वातापिनोऽगस्तिः, रात्रेः प्रभातम्, घूकतारेन्दुदीपौषधीचौरकुमुदचकोरावश्यायजलादीनां रविः, कमलचक्रवाकतमसां चन्द्रः, तूलस्य पवनः, घर्मस्य व्यजनं वायुः, वायुदुग्धदीपमण्डूकादीनां सर्पः, विन्ध्यस्याऽगस्त्यः, पद्मस्य हिमवर्षागजाः, हंसानां मेघः, आतपस्य जलदः, अन्धकारस्य रविः, रवेः राहुः, राहोर्विष्णुः, पङ्कस्यातपः, जलस्य वातः, वातस्य सर्पः, सर्पस्य गरुडः, गरुडस्य विष्णुः, वल्ल्या गजः, गजस्य सिंहः, सिंहस्य शरभः, शरभस्य जलदो हन्ता ॥

तोष्यं यथा—

वनपद्माब्धिचक्राङ्कचकचातकषट्पदाः ।

पिककेकिमुखास्तोष्या रूपके मितरूपकैः ॥ ४८ ॥

वनानां मेघवसन्तागमकुवयौवधोनाशकारामिकाः, पद्मस्यादित्यशरद्वसन्ताः, समुद्रस्य चन्द्रपीष्मौ, हंसादीनां शरदागमः, चक्रवाकादीनां रविः, चातकानां मेघः, षट्पदानां पद्मं, कोकिलानां वसन्तः, मयूराणां मेघाः, मुखशब्दात् चकोरजननेत्रचन्द्रकान्तानां चन्द्रः, घूकताराचौरकुलौषधिराक्षसा तमस्विनी, सूर्यकान्तदिनकमलिनीनां रविः ॥

आधाररूपकं यथा—

स्वगुणैर्भूनभोऽम्भोधिनदीवननगादयः ।

रूपकस्यैः स्युराधारः—

धनपतादीनां भूराधारः, यथा-गुणकाननभूर्नृपः । तारारविचन्द्रादीनां नभः, यथा-गुणतारानभोदेशः । लक्ष्मीरत्नसुधाफेनविष्णुमत्स्यकल्लोलविद्रुममुक्तामकरादीनां समुद्रः, यथा-सद्गुणश्रीमहोदधिः, गुणरत्नाम्बुधिर्नृप इत्यादि । कमलहंसचक्रवाकादीनां नदी, यथा-गुणाम्भोजसरस्कुल्या, यशोहंससरोवरम् इत्यादि । द्रुमपर्वतमृगसिंहादीनां वनम्, यथा-गुणद्रुमवनं नृपः, मानपर्वतकाननमित्यादि । रत्नवंशनदीसिंहद्रुमादीनां गिरिः, यथा-गुणमाणिक्यरोहणः, कीर्तिगङ्गाहिमाचलः । सादिशकशक्रगङ्गादेवदारुकस्तूरिकाहिमचमरीमुख्यानां हिमाद्रिः, गजानां नर्मदाया विन्ध्यः, चन्दनदक्षिणानिलानां मलयाद्रिः, मुक्तानां ताम्रपर्णी, रत्नानां रोहणाद्रिः, देवकल्पद्रुममन्दारपारिजातकहरिचन्दनसन्तानकनन्दनवनचिन्तामणिकामधेन्वैरावणस्वर्णतारादीनां मेरुपर्वतः, अलकामानसशिवगौरीमुख्यानां कैलास आधारः । किसलयभृङ्गयोः पद्मम्, पिकभृङ्गयोः सहकारः, कुसुमपल्लवशाखाफलच्छायापक्षिलतादीनां द्रुमः, देवकल्पद्रुममन्दारपारिजातकहरिचन्दनसन्तानकादीनां स्वर्गः, शेषकूर्मपन्नगविपसुधाकुण्डदानवहाटकेश्वरपातालगङ्गातमःप्रभृतीनां पातालम्, कलशपताकादण्डदेवादीनां चैत्यम्, वेदवाणीहंसादीनां ब्रह्मा, गरुडलक्ष्मीपाञ्चजन्यकौस्तुभादीनां विष्णुः, गौरीगङ्गाचन्द्रकलादीनां महेश्वरः, प्रताप-

द्युतिमुख्यानां रविः, कलाचन्द्रिकाद्यादीनां चन्द्रः । अमुना प्रकारेण स्वस्वगुणैः सर्वे पदार्था आधारा भवन्ति ॥

रामाद्याः केवलैः क्वचित् ॥ ४२ ॥

रामप्रमुखाः स्वगुणैः केवलैर्न्यायप्रमुखैराधाराः, रूपकं भवति । यथा–न्याये रामः । सन्धायां चाणक्यः । अहङ्कारे रावणः, दुर्योधनश्च । शौर्ये रामसिंहौ । साहसे विक्रमादित्यजीमूतवाहनौ । महसि मार्तण्डः । धीरत्वे रामः । शक्तौ कार्तिकेयः । श्रियां विष्णुः । विद्यायां भारतीबृहस्पतिशुक्राः । दाने कर्णशिबिबलिकल्पद्रुमकामधेनुचिन्तामणयः । शरणे शिबिवज्रायुधजीमूतवाहनाः । वाण्यां वाल्मीकिः । क्षमे रामः । कलासु चन्द्रः । माने युधिष्ठिरहरिश्चन्द्रौ । औचित्ये गुरुः । भक्तौ लक्ष्मणः । स्थैर्ये मेरुः । विवेके बृहस्पतिः । कीर्तौ रामः । विनये लक्ष्मणः । प्रज्ञायां गुरुः । प्रतिष्ठायामिन्द्रः । दयायां युधिष्ठिरः, जिनेन्द्रश्च । आज्ञायां लङ्केश्वरः । लावण्ये समुद्रः । सौहार्दे सुग्रीवः । गाम्भीर्ये समुद्रः । सौभाग्ये कामः । शोभायामिन्द्रः । उपमे रामः । गतौ हंसगजवृषभाः । स्वरे पिकवीणाहंसकेकिमधुकराः । रूपे कामनलकूबराश्विनेयकुमारपुरूरवोनकुलाः । क्षमे मुनिः । ब्रह्मव्रते गाङ्गेयस्कन्दशुकहनुमन्नारदाः । ज्योतिषे वराहमिहिरसहदेवौ । गणिते श्रीधरार्यः । नाट्यवेदे भरताचार्यः । गीते तुम्बुरुकिन्नराप्सरसः । नृत्ये हरः । वाद्ये नन्दी । कवितायां वाल्मीकिव्यासकालिदासाद्याः । वैद्यके धन्वन्तरिः । विषनिग्रहे पोहुलिः । दोषनिग्रहे हनूमान् । लक्षणे पाणिनिः । तर्के दिङ्नागधर्मकीर्त्युद्योतनकराद्यः । छन्दसि पिङ्गलाचार्यः । अश्वहृदयज्ञाने, रसवत्यां च नलः । कामशास्त्रे वात्स्यायनः । नीतिशास्त्रे चाणक्यः । पुरुषस्त्रीलक्षणे समुद्रः । वेदे ब्रह्मा । रसवादे व्याडिनागार्जुनौ । धारावेधे अर्जुनः । धनुषि पिनाकी । वज्रे इन्द्रः । चक्रे विष्णुः । गदायां भीमः । पाशे वरुणः । दण्डे यमः । शक्तौ कार्तिकेयः । चन्द्रहासे रावणः । लाङ्गले बलभद्रः । परशौ परशुरामः । वास्तुशास्त्रे विश्वकर्मा । मल्लविद्यायां चाणूरमल्लः । छुरिविद्यायां वैतालभृङ्ग् । मायायां विष्णुः । धूर्तत्वे मूलदेवः । परोपकारे जीमूतवाहनः ।

अथ दोषः—कुचङ्क्रमणे हस्त्युष्ट्रखरशृगालाः । कुचरे उष्ट्रमार्जारखरघरट्टकाकघूकटिट्टिभाः । कायकृशत्वे वेतालभृङ्गिरिटी । कौर्ये मार्जारः । दम्भे बकः । नीचगमने नदी । चापल्ये मर्कटः । कोपे सर्पः । भीरुत्वे शृगालः । तुच्छत्वे हस्तजलम् । मानादिषु दुर्योधनादीनामुदाहरणम् ।

मानै दुर्योधनो, न्याये रामः, सत्ये युधिष्ठिरः, ।
आज्ञायां लङ्केशः, शक्तौ कार्तिकेयो धराधवः ॥
वाक्चातुर्ये सुराचार्यो, गम्भीरत्वे सरित्पतिः, ।
मेरुर्धैर्ये, हरिः शौर्ये, प्रतापे तपनो नृपः ॥

अथवा एभिः सन्धादिकैर्गुणैः सन्धादिगुणवन्तश्चाणक्यादयो गीयन्ते । यथा—

सन्धानिर्जितचाणक्यो माननिर्जितरावणः ।

प्रतापजितमार्तण्डो राजते पृथिवीपतिः ॥

आधेयं रूपकं यथा—

सिंहरत्नसरोऽम्भोजचन्द्रादित्यद्रुमादयः ।
स्वाधारै रूपकप्रोक्तैः

वनपर्वतगुहादीनां सिंह आधेयम्, यथा-कुलकाननसिंहोऽयम्—इत्यादिकं ज्ञेयम् । समुद्रताम्रपर्णीरोहणाद्रिप्रभृतीनां रत्नमाधेयम्, यथा-कुलाम्भोनिधिमाणिक्यम् । भूपर्वतारण्यादीनां सर आधेयम्, यथा-भवारण्ये सुधासरः ।

वंशपर्वतपीयूषसरोवरमयं नृपः ।
भूरि स्फुरति संसारमरुभूरिक्षधारसः ॥ इत्यादि ।

नदीसरःप्रभृतीनां जलस्थानानामम्भोजमाधेयम् नीतिस्रोतस्विनीपद्मम्, राजा राज्यसरोऽम्बुजम् इत्यादि । नभोऽब्धिशिवभालानां चन्द्र आधेयम्, यथा-कुलाकाशे निशानाथो, ज्ञानाब्धौ हिमदीधितिः । इत्यादि । आकाशस्य रविराधेयम् । महीपालकुलाकाशप्रकाशनदिनेश्वरः, इत्यादि । धराद्रिवनादीनां वृक्ष आधेयम्, यथा-संसारभूमिकल्पद्रुः, कुलाद्रौ देवपादपः, राज्यारामरसालद्रुः-इत्यादि ॥

आधेयं केवलैः क्वचित् ॥ ५० ॥

मौलेः किरीटमाल्यमाणिक्यतिलकाद्य आधेयम् । अत्र केवलेन मौलिना रूपकरहितेन आधेयं कोटीरादि रूपकं भवति । यथा-भूपालमौलिकोटीरमाल्यमाणिक्यम्-इति, तथा कुलतिलक इति । वृक्षस्य लतायाश्च पत्रपुष्पफलशाखामूलकन्दपक्षिजातिप्रभृतय आधेयम् । पर्वतस्य नदीवृक्षरत्नमृगसिंहपुलिन्दगजकिन्नराद्य आधेयम् । नद्याः पद्मभ्रमरहंसचक्रवाकमत्स्याद्य आधेयम् । समुद्रस्य चन्द्रसुधावडवाग्निरत्नशङ्खश्रीमुक्ताताक्ष्यमत्स्यविद्रुमफेनविष्णुविषाद्य आधेयम् । चन्द्रस्य ज्योत्स्नाकलाकलङ्काद्य आधेयम् । आदित्यस्य तापकिरणादि आधेयम् । आकाशस्य चन्द्रार्कताराग‌ङ्गाप्रभृतय आधेयम् । पातालस्य गङ्गानागदैत्यहृद्‌टकेश्वरतमःसुधाकुण्डाद्य आधेयम् । स्वर्गस्य देवेन्द्रविमानकल्पद्रुनन्दनवनगङ्गामन्दारपारिजातकहरिचन्दनसन्तानकाद्य आधेयम् । मेरोर्देवस्वर्गकामधेनुचिन्तामणिमन्दारप्रभृतय आधेयम् । कामिन्याः सीमन्तकुङ्कुमस्तबकलोलाकमलादर्शकुण्डलकङ्कणकेयूरहारमञ्जीरस्मितकटाक्षधम्मिल्लवेणीकुचमुखकरचक्षुर्नासाद्य आधेयम् । वनस्य सरसीवापिकाहंसचक्रवाकवृक्षपर्वतभ्रमरगजसिंहसहकारादिवृक्षपुष्पस्तबकपुलिन्दकतस्करमृगाद्य आधेयम् । गजस्य आदर्शसिन्दूरभूषणाङ्कुशवरत्रागुडिकोष्टक पताकाघोषमुखपटकाङ्कुशमस्थलदन्तकर्णपादाद्य आधेयम् । मण्डपस्य कुम्भलतास्तम्भचन्द्रोदयचन्दनमालामुक्तावचूलपुष्पप्रकराद्य आधेयम् । विन्ध्यस्य गजनर्मदाद्य आधेयम् । हिमाचलस्य गङ्गाहिमकस्तूरिकामृगदेवदारुकिन्नरौषधिचामरप्रभृतय आधेयम् । मलयाद्रेश्चन्दनदक्षिणानिलाद्य आधेयम् । रोहणस्य रत्नाद्याधेयम् । कैलासस्य शिवगौरीमानसधनदाद्य आधेयम् । गृहस्य स्तम्भकपाटद्वाराद्य आधेयम् ॥

अथाऽऽरोपार्हा गुणाः—

सन्धाहंकृतिशौर्यसाहसमतो धीरत्वशक्तिश्रियो
विद्यादानशरण्यवाक्शमकलासत्यौचितीभक्तयः ।
न्यायस्थैर्यविवेककीर्तिविनयप्रज्ञाप्रतिष्ठादया—
वात्सल्यसुहृद्गभीरगुरुतासौभाग्यशोभोद्यमाः ॥५१॥
विचाराचारसंतोषज्ञानधर्मनयक्षमाः ।
सौजन्यौदार्यवैराग्यब्रह्मचर्यगुणार्जवाः ॥ ५२ ॥
उपकारेन्द्रियारण्यस्त्रीविरतित्यागसंयमाः ।
सौम्यमार्दवशौचत्वसत्त्वानि विपद्योजनम् ॥ ५३ ॥

एते सन्धादयो गुणा राजादेर्यथौचित्यं वर्ण्यन्ते ॥

अथ दोषाः—

मायाभीदम्भदुष्कर्मलोभशोकमदक्रुधः ।
रागसंसारदौर्जन्यप्रमादाज्ञानमन्मथाः ॥ ५४ ॥

एते मायादिका दोषा नीचजनस्य भेदरूपकेन उत्तमस्या अपि औचित्येन स्थाप्यन्ते । पूर्वोक्ताः सन्धादिका गुणा अपि वैपरीत्येन दोषा भवन्ति ॥

अथ रोप्याः शब्दाः पुन्नपुंसकलिङ्गपदार्थाः—

चैत्याङ्कवृत्तगजमेघमृगाङ्कभाजं
व्योमाग्निसिन्धुहरिदीपकरत्नकुम्भाः ।
चक्राङ्कचातकचकोरमयूरचक्र-
पुंस्कोकिला वनसरोऽम्बुजमन्दिराणि ॥५५॥

अथ स्त्रीलिङ्गशब्दा रोप्यार्हाः—

ज्योत्स्ना नदी विधुकला सरसी पताका
वल्ली वनी कमलिनी दयिता सुधा श्रीः ।
कादम्बिनी सुरभिवृष्टिसुराब्धिमुक्ता-
ताराकरेणुकलिकालहरीकदल्यः ॥ ५६ ॥

एतैः काव्यद्वयपदार्थैरन्यैरपि पूर्वोक्तसन्धाहंकृत्यादिकाव्यचतुष्टयोक्ता अन्येऽपि गुणा दोषाश्च नपुंसका नपुंसकैः, पुंलिङ्गाः पुंलिङ्गैः, स्त्रीलिङ्गैः स्त्रीलिङ्गाः यथौचित्यं भेदादिरूपकचतुष्टयविधिना योज्याः । भेदं यथा—कोपपावकपर्जन्यः । तादात्म्यं यथा—विवेकाम्भोजभास्करः । आधारो यथा—गुणरत्नपयोराशिः । आधेयं यथा—गुणाम्बरनिशाकरः ।

नपुंसकलिङ्गपुंलिङ्गशब्दाः शौर्यशमादयः स्त्रीलिङ्गा रोप्यार्हा भवन्ति । यथा—

शौर्यलक्ष्मीलताभेदः श्रमश्रीकौमुदीविधुः ।
मदःशोभाब्जिनीसूर्यो दानस्थितिविपाम्बुधिः ॥

स्त्रीलिङ्गशब्दाः सन्धाहंकृतिप्रभृतयः पुरःस्थितैः प्रपञ्चविस्तारप्रसरप्रायशब्दैर्नपुंसक-

लिङ्गा रोप्याही भवन्ति । यथा—

सन्याविस्तारपाथोधिर्विधुरेष क्षमापतिः ।
विद्याप्रसरवृक्षाब्दः प्रज्ञोत्कर्षनभोरविः ॥

एतच्चतुर्विधानामपि द्विपङ्क्तिरूपकं भवति । प्रथमं भेदं द्विपङ्क्तिरूपकं यथा—

प्रतिज्ञावाहिनीपूरपरिप्लुतरिपुद्रुमः ।

इदमपि रूपकं वैपरीत्येन यथा—

द्वेपिवृक्षपरिप्लावि प्रतिज्ञावाहिनीरयः ॥
प्रतिज्ञाचन्द्रिकापूरम्लानवैरिमुखाम्बुजः ।
द्वेषिवक्त्राम्बुजद्रोहिप्रतिज्ञाचन्द्रिकारयः ॥
शौर्यदावानलप्लुष्टद्वेपिकीर्तिलतादवः ।
द्वेपिकीर्तिलताद्रोहिशौर्यदावहुताशनः ॥
धैर्यसूर्यपरिम्लानवैरिकैरवकाननः ।
वैरिकैरवकान्ताराग्लानिकृद्धैर्यभास्करः ॥
शमस्रोतस्विनीपूरशान्तक्रोधहुताशनः ।
क्रोधदावानलच्छेदिशमस्रोतस्विनीरयः ॥
कलाकादम्बिनीशान्तद्विपत्तेजोहुताशनः ।
द्विपत्तेजोदवच्छेदिकलाकादम्बिनीभरः ॥
विद्यास्रोतस्विनीवाहमिग्नवादिमहीरुहः ।
वादिभूरुहविद्रोहिविद्याकूलङ्कपारयः ॥

अथ द्विपङ्क्तिस्तोष्यरूपकं यथा—

कलाकमलिनीबोधशमवासरनायकः ।

इदमपि वैपरीत्येन यथा—

शमभास्करविस्मेरकलाकमलिनीवनः ॥
कलाकादम्बिनीलीलावृत्यर्जुनमनःशिखी ।
अनस्वान्तशिखिक्रीडाकलाकादम्बिनीभरः ॥
उल्लासिसत्यजीमूतप्रीतविष्टपचातकः ।
लोलचातकसंप्रीतिकरसत्यपयोधरः ॥
विवेकरजनीनाथसंवर्धितशमाम्बुधिः ।
शमसागरविस्तारविवेकरजनीकरः ॥

अथ द्विपङ्क्त्याधाररूपकं यथा—

गुणहंसमनोहारिप्रतिज्ञावाहिनीरयः ।
कीर्तिध्वजाञ्चलभ्राजिमानमत्तमतङ्गजः ॥
यशोमौक्तिकविस्तारितादानपयोनिधिः ।
सत्कीर्तिनर्मदाभ्राजिधैर्यविन्ध्यमहीधरः ।

औचित्यद्रुमकान्तारं भूमिपालो विराजते ।
शौर्यसिंहपरिक्रीडाध्वस्तवैरिमतङ्गजः ॥
धैर्यदन्तावलक्रीडाविन्ध्यविभ्रमभूधरः ।
सत्कीर्तिनर्मदापूरप्लुतक्षोणीतलो नृपः ॥
कलाकल्लोलिनीशैलः सैष राजा विराजते ।
महोमहौषधिज्वालाजालजीर्णा द्विषत्तमाः ॥

अथ भिन्नरूपकविधिः । यथा—

यद्दानकासारसमुद्भवानि भृशं यशःकैरवमण्डलानि ।
गुणावलीकेसरभासुराणि श्रितान्यहो याचकचञ्चरीकैः ॥
संग्रामपाथोनिधिसम्भवेन भवत्प्रतापैरविणोदयेन ।
लीलापरिस्मेरितदिङ्मुखेन म्लानानि विद्वेषिमुखाम्बुजानि ॥

शेषानलङ्कारान् मत्कृतात् अलङ्कारप्रबोधादवबुध्याऽभ्यसेत् ॥

इति श्रीजिनदत्तसू० काव्यकल्पलतावृत्तौ चतुर्थे अर्थसिद्धिप्रताने-
ऽलङ्काराभ्यासस्तबकः प्रथमः ॥

अथार्थोत्पत्तिप्रकाराः प्रकाश्यन्ते—

वर्णाकारक्रियाधाराधेयसम्बन्धिबन्धवः ।
सम्पर्किद्वेषिमित्राणि पतिपत्नीशसेवकाः ॥ ५७ ॥
इन्द्रियानन्दभूत्यादिप्रदं तदपहारि च ।
एषामप्यरिमित्रादीत्यादि वर्ण्येऽर्थबीजकम् ॥ ५८ ॥

सर्वेषामेव वस्तूनामेते वर्णादयो भावा एको द्वौ त्र्यादयो वा निश्चिताः । वर्णः शुक्लादिः, आकारश्चतुरस्रादिः, क्रियाश्चलनादिकाः, आधारो वृक्षादेः पृथिव्यादिः, आधेयं पृथिव्यादेर्वृक्षादि, सम्बन्धिनः पितृपुत्रादयः, बन्धवो भ्रातरः, सम्पर्किणः पार्श्वस्थाः, द्वेषिणो रिपवः, मित्राणि सुहृदः, पतिर्वरयिता, पत्नी भार्या, ईशः स्वामी, सेवका आराधकाः, इन्द्रियानन्दप्रदमेकस्य चक्षुरादेः सर्वेषामिन्द्रियाणां प्रीतिप्रदम्, भूत्यादिप्रदं लक्ष्मीवस्त्रस्थानतेजःप्रभृतिप्रदं, तदपहारि इन्द्रियानन्दापहारकं भूत्याद्यपहारकं च ।

तथा—एषां वर्णादीनामपि यथासंभवं ये रिपवो मित्राद्यस्तेऽपि यथा वर्णाकारक्रियाणां सादृश्यादेव वस्त्वन्तराणि द्विषो मित्राणि च ।

तथा—आधारस्य द्विषो मित्राणि, आधेयस्य द्विषो मित्राणि, सम्बन्धिनां द्विषो मित्राणि, बन्धूनां द्विषो मित्राणि, सम्पर्किणां द्विषो मित्राणि, द्वेषिणां द्विषो मित्राणि, पत्युर्द्विषो मित्राणि, पत्न्या द्विषो मित्राणि, स्वामिनां द्विषो मित्राणि, सेवकानां द्विषो मित्राणि; इन्द्रियानन्ददायिनां द्विषो मित्राणि, भूत्याद्यपहारिणां द्विषो मित्राणि ।

आधारादीनामपि सादृश्याद्वस्त्वन्तरैः सह शत्रुत्वं मित्रत्वं च कल्पनीयम् । इत्यादिशब्दाद्वर्ण्यवर्णादिद्वेषिमित्राणां द्वेषिमित्रादि ।

तथा—वर्ण्यस्य शिशिरत्वमुष्णत्वं मधुरत्वं कटुत्वं सुगन्धत्वं सुरूपत्वं मधुरध्वनित्वं सूक्ष्मत्वमित्यादयोऽन्येऽपि भावा वर्ण्यवस्तूनि विविधार्थानामुत्पत्त्यर्थं बीजरूपा जायन्ते । यथा—वर्ण्यो रविस्तस्य पीतो वर्णः, आकारो वृत्तः, क्रियाः प्रकाशनरूपाद्याः, आधारो नभः, आधेयं हस्तकमलादि, सम्बन्धिनो महाकाश्यपशनियमुनाद्याः, बन्धवोऽपरे सूर्याः, सम्पर्किणो रथो रथ्याऽरुणवालखिल्यादयः, द्वेषिणो राहुशुक्रशनयो ध्वान्तदैत्याश्च, मित्राणि चन्द्रमङ्गलगुरवः, कमलचक्रकाद्याश्च वा, रविरेव प्रभाकमलिन्योः पतिः, पत्न्यः प्रभाकमलिनीरन्नादेव्यः, ईशः पितामहत्वात् ब्रह्मा, सेवका भाविनः, इन्द्रियानन्दप्रदा मित्राद्याः, शोभाप्रदा दिवसाद्याः, इन्द्रियानन्दहरा विपक्षाद्याः, तथा वर्ण्यस्य रवेर्वर्णस्य द्विषो मित्राणि, सदृग्वर्णानि आकारस्य द्विषो मित्राणि सदृशाकाराणि, मित्रस्य कमलस्य द्विषश्चन्द्राद्याः, मित्राणि चक्राद्याः, सम्पर्किणो हंसाद्याः, आधारो जलम्, आधेयं भृङ्गाद्याः । एवं परस्परमेकैकस्य भावस्य यथासंभवमपरे भावा निरीक्ष्याः । एवं कमलमित्रद्वेषिणश्चन्द्रादेरपि वर्णादीनि विलोक्यानि ॥

वर्णादिकानामेकेन द्वाभ्यां वा त्र्यादिकैरथ ।
सुधीरुत्पादयेदर्थमौचित्याद्वर्ण्यवस्तुनि ॥ ५९ ॥

वर्ण्यवस्तुनो वर्णाकारादीनां मध्यादेकेन केनापि काभ्याश्चिद् द्वाभ्यां वा कैश्चित् त्रिभिश्चतुर्भिः पञ्चभिर्वा भावैरर्थः पूर्णतां नेयः ॥

वर्णाकारक्रियामुख्यैः सदृशं वस्तु वस्तुनि ।
संयोजयेद्यथौचित्यमुपमारूपकादिभिः ॥ ६० ॥

वर्ण्यवस्तुनि शुक्लादौ शुक्लादि, चतुरस्रादौ चतुरस्रादि, कम्पनादौ नर्तनादि इत्यादि सदृशान् भावानुपमया रूपकेण वा अलङ्कारान्तरैर्वा योजयेत् ॥

वर्णादिभिरुपमानीकृतवस्तुन्यर्पितवर्ण्यमुख्यगुणाः ।
उपमेये सादृश्यात् श्लेषादौचित्यतो योज्याः ॥ ६१ ॥

श्वेतादीनां श्वेतादयः, चतुरस्रादीनां चतुरस्रादयः, आधारपरिवारादीनाम् आधारपरिवारादयः औचित्यादुपमाने क्रियन्ते । उपमानीकृतवस्तुनो वर्णाद्या गुणाः सादृश्येन श्लेषेण वा उपमेये रोप्यन्ते ॥

एवं वर्णेभ्यस्तत्रापि शुक्लवर्णादर्थोत्पत्तये शुक्लपदार्थोपसङ्ग्रहो यथा—

शुभ्राणि भारतीधर्मशेषेशवरुणेन्दवः ।
चन्द्रप्रभसुविध्याख्यौ जिनेन्द्रौ बलनारदौ ॥ ६१ ॥ ॥
ब्राह्मणानां वर्णो धर्मः पितरश्च कृताच्युतः ।
सत्यं कृतयुगं शान्तहास्यघोररसास्तथा ॥ ६२ ॥
शुक्लध्यानं शुक्ललेश्या पुण्यं सिद्धिशिलोत्तमाः ।
चन्द्रश्चोच्चैःश्रवःशक्रजगज्ज्योत्स्नाशनाः ॥ ६३ ॥

प्रासादसौधकैलासमन्दारतुहिमाद्रयः ।
रम्भागर्भपारिजातलोध्रकङ्कोलपादपाः ॥ ६४ ॥
कार्पासकाशकर्पूरकम्बो रजतं यशः ।
निर्मोकचीरडिण्डीरचन्दनं हसितं हिमम् ॥ ६५ ॥
दधिब्रह्मणचूर्णास्थिखटिकास्फटिकाभ्रकाः ।
रेणुः केतकखर्जूर्योः कटाक्षा वासभस्मनी ॥ ६६ ॥
मृणालपलिताम्भोदधारेन्दुकरचामराः ।
हारोर्णाभतन्तूर्मिस्वर्दण्डेभरदा गुणाः ॥ ६७ ॥
सेराहशर्कराशालिदुग्धगङ्गासुधा जलम् ।
निर्झरः पारदो हंसबककैरवकम्बवः ॥ ६८ ॥
लतागृहं पुण्डरीककपालश्वेतकुम्भकाः ।
छत्रसिंहध्वजश्वेतगुञ्जाशुक्तिकपर्दिकाः ॥ ६९ ॥
मुक्ताकुसुमनक्षत्रदन्तस्वेदाम्बुबिन्दवः ।
सूर्येन्दुकान्तकरकसिकताकणशीकराः ॥ ७० ॥
मालतीमल्लिकाकुन्दयूथिकाकुटजादयः ।

एते भारतीप्रभृतयोऽन्येऽपि श्वेतपदार्थाः परस्परमौचित्यादुपमानं क्रियन्ते । उपमानीकृतपदार्थस्य वर्णादयो गुणा उपमेये रोप्यन्ते । यथा—वर्ण्या भारती, तस्या उपमानं गङ्गा, गङ्गायाः शुक्लो वर्णः, परिवारो हंसप्रभृति, आधारो धूर्जटिशिरः, क्रिया पापहारित्वम् । ततो भारती कुन्देन्दुसुन्दरद्युतिः पद्मधिया हंससेविता शिवोत्तमाङ्गलालिता गङ्गेव सेवकपापहारिणी जयति ।

यथा—वर्ण्यास्तारकास्तासामुपमानं मुक्तास्तासामाधारोऽब्धिस्ततो नभोम्भोधिमध्ये तारा मुक्ता इव ।

यथा—वर्ण्याः काशास्तेषामुपमानं हास्यं हास्यं च प्रियसङ्गते भवति, ततो नवहंससमागमे शरद्वध्वा हासप्रकाशा इव काशाः ।

यथा—वर्ण्यं हास्यं तस्योपमानं ज्योत्स्ना तस्या आधारश्चन्द्रस्ततो मुखचन्द्रस्य ज्योत्स्नेव हास्यश्रीः ।

यथा—वर्ण्यं यशस्तस्योपमानं हास्यं हास्यस्य हर्षस्ततो रिपुजयहृष्टस्य नृपशक्रस्य हास्यमिव यशः ।

यथा—वर्ण्यं यशस्तस्योपमानं कर्पूरः कर्पूराधारः समुद्रकः परिवारोऽङ्गारस्ततस्त्रैलोक्योदरसमुद्रके यशः कर्पूरमिव तन्मध्ये नभोऽङ्गारलेशः ।

यथा—वर्ण्यास्तारास्तासामुपमानं पुष्पाणि तेषामाधारो लता ततस्तमोवल्ल्याः पुष्पाणीव ताराः ।

यथा—वर्ण्यानि पुष्पाणि तेषामुपमानं स्वेदबिन्दवस्ते सात्त्विकभावाद्धर्माच्च भवन्ति, ततो दक्षिणानिलस्य स्पर्शात्कुद्मलस्पर्शाद्वसन्तस्पर्शाद्वा लतानां स्वेदबिन्दव इव पुष्पाणि,

पारुष्यसंभृत्पर्मादिव रविताप्यर्मादिव आत्मवशमूढ पावकोत्थं हृत्वा कोपादिव वल्लीनां स्वेदबिन्दव इव पुष्पाणि । अथवा पुष्पाणां तारका उपमानं तारकाणामाधार आकाशस्ततो वनाकाशे पुष्पाणि तारका इव । अथवा रवितापग्रस्ताः शीतलवनो- पान्तमाश्रितास्तारा इव पुष्पाणि । अथवा स्मोपकारककान्धकारभ्रान्त्या श्यामलवन सुपाश्रितास्तारा इव पुष्पाणि ।

यथा—वर्ण्यः प्रासादस्तस्योपमानं हिमाचलस्तस्य परिवारो गङ्गा ततः प्रासादो हिमाचलस्तत्र गङ्गेव पताका ।

यथा—वर्ण्यः प्रासादस्तस्योपमानं धर्मस्ततः प्रासादो धर्मो लोकत्रयवैरिणो जित्वा पताकाच्छलान्मौलौ रसरि यशो धास्यति ॥

अथ कृष्णवर्णादिपर्यायसमये कृष्णपदार्थोपलक्षणं यथा—

कृष्णानि केशवः शौरिश्चौरश्चन्द्राङ्कराहवः ॥ ७१ ॥
विन्ध्याञ्जनाद्रिसुव्रतनेमिनाथौ जिनेश्वरौ ।
धूमकेतुर्महापद्मानन्तनागौ यमासुरौ ॥ ७२ ॥
सर्पराक्षसशन्यश्च शिवकण्ठघनाशनिः ।
कालिः कलिर्हरिर्द्वैपायनरामधनञ्जयाः ॥ ७३ ॥
शूद्राणां वर्णो धर्मः पितरश्च तमोगुणाः ॥
काली देवी द्रुपदजा राजपट्टो विदूरजम् ॥ ७४ ॥
विषास्यकुहूशस्त्रागुरुपापतमोनिशाः ।
धूमकज्जलकस्तूरीपङ्का बहुलदुर्दिने ॥ ७५ ॥
मषीमदकुराधारियमुनासाञ्जनाश्रवः ।
शुक्रमाषतिला मुस्तमरिचे यवशाखिनौ ॥ ७६ ॥
गवलं तालतापिच्छदलेन्दीवरवल्लयः ।
नीली जम्बूफलं गुञ्जामुखाङ्गारौ खलाजिने ॥ ७७ ॥
मार्दुर्यचनालीकखलाः कृत्या कुकीर्तयः ।
मारध्यानदुर्ध्यानकृष्णलेश्या विपद्व्यथा ॥ ७८ ॥
कूर्मो वराहदन्तूपाङ्कमहिषाः पिकषट्पदौ ।
गोलाङ्गूलमुखं हस्ती कण्ठश्चटककेकिनोः ॥ ७९ ॥
काकः पिपीलिका दुर्गावतिखण्डनकपिङ्गलाः ।
मकरः कृष्णसारस्तु मिश्रारछाया च गोमयम् ॥ ८० ॥
रामारोमावलीनेत्रपक्ष्मभ्रूरोमभूर्धजाः ।
रसाश्चाद्भुतशृङ्गारौ कटाक्षासितनीलिकाः ॥ ८१ ॥

श्लेषेऽपि कृष्णादयोऽर्थाः पाण्डनीलादिपादुवर्णत्वं प्रियन्ते । वर्णसाम्येऽपि कृष्णपदार्थस्य वर्णादयो गुणा वर्ण्यन्ते रोप्यन्ते । यथा—वर्ण्या यौवने तस्या रामावली कृपाणः कृपाण-

स्याधारो वीरस्ततो मदनवीरेण भवनिष्फलीकृतपञ्चशरेण श्रोत्रेणीमिषात् कृपाणदण्ड इव प्रगुणीकृतः।

वर्ण्यं तमस्तस्योपमानं धूमः, धूमाधारोऽग्निस्ततः सन्ध्यावन्हेर्धूमैरिव तमोभिर्व्याप्ता दिशः।

वर्ण्यं तमस्तस्योपमानं कज्जलं, कज्जलाधारस्योपमानं धूमः, धूमाधारोऽग्निस्ततः सन्ध्यावन्हेराधारो दीपस्तत औषधीदीपसमुद्भूतैः कज्जलैरिव तमोभिर्मलिना दिशः। अथवा रविवियोगार्तानां दिग्वधूनां साञ्जनाश्रुसलिलानीव तमांसि।

वर्ण्य इन्दुकलङ्कस्तस्योपमानं नीलपद्मं तस्याधारः सरस्ततो नभोरण्ये सुधारसस्तत्र लाञ्छनच्छलादुत्तंसो नीलोत्पलम्। अथवा यामिनीकामिन्या मुखमिव चन्द्रस्तल्लाञ्छनच्छलादुत्तंसो नीलोत्पलम्। अथवा लाञ्छनस्य पापमुपमानं पापस्य दुष्कृतादुत्पत्तिः, ततो रविवियोगार्तपद्मिनीनां लक्ष्मीहरणपातकादिव चन्द्रस्य लाञ्छनच्छलान्मूर्तं पातकमिव दृश्यते। यथा इन्दुकलङ्कस्योपमानं कस्तूरिका तस्या आधारो रूप्यकचोलकम्। ततो यामिनीकामिनी स्वमण्डनार्थं चन्द्रस्य कचोलको लाञ्छनव्याजात्कस्तूरिकापङ्कमिव प्रगुणीचकार। अथेन्दुलाञ्छनस्य विषमुपमानं तत आत्मानं क्रूरस्वभावेन निर्विण्णं भ्रातृस्वभावस्वीकरणाय लाञ्छनच्छलात्कालकूटं चन्द्रमिव सेवते। अथवा यामिन्याः स्वपतेश्चन्द्रस्य चक्षुर्दोषापनयनार्थं लाञ्छनव्याजात्कज्जलाङ्कः कृत इव।

वर्ण्यं नीलोत्पलं तस्योपमानं लाञ्छनं ततः कामिनीचन्द्रे नीलोत्पलं लाञ्छनमिव।

वर्ण्यो धम्मिल्लस्तस्योपमानं राहुस्ततः कालवशादिव गतवैरः सुमुखीमुखपार्श्वे चन्द्रभ्रमाद्धम्मिल्लच्छलेन राहुरिव समागतः।

वर्ण्या श्रीकण्ठकण्ठरुचिस्तस्या उपमानं तमस्ततस्त्वं हे प्रभो सर्वेषामपि सामान्यप्रभुस्ततः किमस्मद्वैरिणं चन्द्रं शिरसा धत्से इति विज्ञप्तयेऽन्धकारमिव कण्ठरुचिच्छलादीश्वरमाश्रितम्। अथवा कण्ठरुचिर्निजसुतललाटेन्दुमिलनाय जलधिरिव समागतः। अथवा कण्ठरुचिच्छलाद्गङ्गास्पर्धयेव यमुना ईश्वरं समागता॥

नीलवर्णार्थोत्पत्तये नीलपदार्थसङ्ग्रहो यथा-

नीलानि पुष्पकर्कोटौ मल्लिपार्श्वौ जिनेश्वरौ।
श्रीमत्सरसयायू च नीलको नीलवानरः॥ ८२॥
शुको नीलोत्पलं दूर्वा प्रियङ्गुर्दलशैवले।
वंशाङ्कुरो मरकतेन्द्रनीलौ रविवाजिनः॥ ८३॥
काचो मुद्गस्तथा नीललेश्या बालतृणादयः॥

एतेऽन्येऽपि नीलपदार्थाः परस्परमौचित्यादुपमानं क्रियन्ते। उपमानीकृतपदार्थस्य वर्णादयो गुणा वर्ण्येऽपि योज्यन्ते यथा-वर्ण्यः पार्श्वजिनस्तस्योपमानं नीलोत्पलं तस्याधारः सरस्ततो यस्य मनःसरसि श्रीः पार्श्वे नीलोत्पलीभवति तस्य कर्माणि दूरे।

वर्ण्या मुक्तावली तस्या उपमानमिन्द्रनीलमणिमाला, ततः शारदि नभोलक्ष्म्या इन्द्रनीलमणिमालेव मुक्तावली॥

रक्तवर्णार्थोत्पत्तये रक्तपदार्थसङ्ग्रहो यथा–

शोणानि भौमभीमान्ध्राः शक्रतक्षकपन्नगाः ॥ ८४ ॥
पद्मप्रभा वास्तुपूज्यौ जिनेन्द्रौ नवभानुमान् ।
श्वेता श्वेता हरिः क्षत्रवर्णधर्मपितृव्रजाः ॥ ८५ ॥
सन्ध्योदकावन्हयो विद्युत्ताम्रे विद्रुमकुङ्कुमे ।
पद्मरागसुरारक्तचन्दनालक्तकद्रवाः ॥ ८६ ॥
दृगन्ताधरजिह्वासृङ्मांससिन्दूरधातवः ।
हिङ्गुलं मधु रत्नानि स्फुलिङ्गा हस्तिबिन्दवः ॥ ८७ ॥
नखेन्द्रगोपखद्योताः कुक्कुटस्य शिखा तथा ।
चकोरसारसपारावतकोकिलदृष्टयः ॥ ८८ ॥
किंवाहो हंसचञ्च्वङ्घ्री शुकमर्कटयोर्मुखम् ।
कुसुम्भकिंशुकाशोकजपाबन्धूकपाटलाः ॥ ८९ ॥
पल्लवा दाडिमीपुष्पं बिम्बीकिम्पाकयोः फले ।
गुञ्जा कोकनदं रौद्ररसो रागघटेष्टिकाः ॥ ९० ॥
ताम्बूलरागो मञ्जिष्ठा वज्रक्षतनखक्षते ।
तेजोलेश्याः पद्मलेश्याः क्रोधः कुद्धवपुर्मदः ॥ ९१ ॥
यक्षपाकर्पणयोर्ध्यानं सपाकफलमण्डली ।

एतेऽन्येऽपि रक्तपदार्थाः परस्परमौचित्यादुपमानं क्रियन्ते । उपमानीकृतपदार्थस्य वर्णादयो गुणा उपमेये रोप्यन्ते । यथा—वर्ण्याः किंशुकास्तेषामुपमानं कौसुम्भवासांसि ततो वसन्तप्रियसमागमे वनस्थलीभिरम्बरमेरितकिंशुककुसुमश्रेणिमिषेण करैः कौसुम्भवासांसि परिहितानि ।

वर्ण्यो कङ्केलिस्तस्या उपमानमनुरागस्ततो वसन्तानुरक्तया वनलक्ष्म्या कङ्केलिच्छलेन मूर्तोऽनुराग इव प्रकटीचक्रे । अथवा वनश्रियो मुखमण्डनं कुङ्कुमस्तबक इव कङ्केलिः ।

वर्ण्या सन्ध्या तस्या उपमानं वन्हिस्ततः प्राणनाथेऽस्तङ्गते रवौ दिग्वधूभिरनुरागमयीभिः सन्ध्याच्छलेन प्रगुणीकृतो वन्हिरिव । अथवा चक्रवाकहृदयेभ्यो विरहाग्निज्वालाकलाप इव सन्ध्याच्छलेन नभोऽभिव्यापी बभूव ।

वर्ण्या जपा तस्या उपमानं रत्नानि ततः शारदकाननलक्ष्म्या जपाकुसुमच्छलेन रत्नानीव प्रदत्तानि ।

वर्ण्यो बालार्कस्तस्योपमानं कुक्कुटशिखा ततः प्रातः किरणावृतमूर्तिर्नानावर्णवनपक्षतेरुदयगिरिकुक्कुटस्य शिरःस्थितो रविः शिखाशोभां लभते ॥

पिङ्गलवर्णार्थोत्पत्तये पिङ्गलवर्णपदार्थसङ्ग्रहो यथा—

पीतानि ब्रह्मसूर्येन्द्रगरुडेश्वरदृग्जटाः ॥ ९२ ॥
पद्मनाभो गुरुर्विष्णोर्धर्मः पीतरजोगुणाः ।
गिरिजाऽगस्तिरिन्द्राश्वा द्वापरो द्वापराच्युतः ॥ ९३ ॥

भयानकरसो वैश्यवर्णधर्मपितृव्रताः ।
ऋषभप्रमुखास्तीर्थंकराः षोडश वासराः ॥ ९४ ॥
सुराद्रिः काञ्चनं कांस्यं रीतिः किञ्जल्कवल्कले ।
परिव्राजकवस्त्राणि हरितालमनःशिले ॥ ९५ ॥
हरिद्रा रोचना हीरो गन्धकं दीपचम्पके ।
कर्णिकारं सुवर्णाब्जरम्भाकेतकशालयः ॥ ९६ ॥
हरयो रथाङ्गनामा वानरः सारिकाकपौ ।

एतेऽन्येऽपि पीतपदार्थाः परस्परमौचित्यादुपमानं क्रियन्ते । उपमानीकृतपदार्थस्य वर्णादयो गुणा उपमेये रोप्यन्ते । यथा—वर्ण्यो रविस्तस्योपमानं कोकस्तस्याधारः सरस्ततो नभःसरोवरे रविश्चक्रवाक इव ।

वर्ण्याः कोकास्तेषामुपमानं परागस्ततः सरसि स्मेरसरसिजपरागस्तबका इव चक्रवाकाः ।

वर्ण्यः परागस्तस्योपमानं कुङ्कुमाम्भस्तदाधारो नारीशरीरं ततः काननलक्ष्म्या वसन्तप्रियागमे परागप्रसरपरिम्लानमिषेण कुङ्कुमलेप इव चक्रे ।

वर्ण्यो रविस्तस्योपमानं गरुडस्तस्य क्रिया सर्पवधस्ततस्तिमिरसर्पाणां गरुड इव रविः ॥

अथ धूसरादिभ्योऽर्थोत्पत्तये धूसरादिपदार्थसङ्ग्रहो यथा—

धूसरा रेणुमण्डूककरभा गृहगोधिका ॥ ९७ ॥
गर्दभो मूषको दुर्गाकाककण्ठकपोतकाः ।
पुलकोऽहिः शिखिपिच्छाऽधोभागः करुणो रसः ॥ ९८ ॥
कपोललेश्योर्णनाभशकुनाः कर्बरी तथा ।

वर्ण्या मण्डूकास्तेषामुपमानं करुणो रसस्तस्याधारो दुःखिनस्ततो वर्षाकाले बहुमण्डूकावच्छिच्छलेन विरहिणीनां हृदयेभ्य उद्भ्रान्तः करुणो रस इव ॥

बहुवर्णाः शिखिपिच्छेन्द्रचापश्रीदचित्रकाः ॥ ९९ ॥

वर्ण्यं धनुस्तस्योपमानं शिखिपिच्छं ततस्तस्याधारो गोपवर्गः ततः कृष्णमेघस्य गोपालानां प्रग्रहस्य शिखिपिच्छाभरणमिव इन्द्रधनुः ॥

उत्कर्षमुपमेयस्य परिकल्पयितुं सुधीः ।
विशेषणैः परिष्कारमुपमानस्य कल्पयेत् ॥ १०० ॥

उपमेयस्य शोभातिशयख्यापनाय कथमपि सुधीः विशेषणैरलङ्कृतमुपमानं कुर्वीत । यथा—

पानिकरदायस्यप्रमन्थाननीलद्रुमिततरङ्गाघाम्भोधिशलीलकान्तिः ।
हिमकिरणविम्बपूर्वविभाभमानश्रिश्रियपतिपुराजाङ्कबोकलाकान्तिः ॥
हुदिनगिरितनूभवप्रभूतंवपूराभञ्जितगगनगङ्गापीतकाटेन्दुगौरः ।
गिरितनुस्वच्छस्पोनिरपोतभामन्दरटिवशिरापुण्डाल्पधमामाङ्ककान्तिः ॥

इति वर्णकवर्गः ।

मुकुटगलितगङ्गानीरकल्लोलमालास्नपितगिरिशकण्ठस्पष्टसन्देहयष्टिः ।
अभिनवजलवाहव्यूहधाराविशुद्धाञ्जनशिखरिशिरःश्रृङ्गचङ्गाङ्गलक्ष्मीः ॥
दिनपरिवृढपुत्रीगर्भनीलारविन्दप्रसृमरमधुपालीपक्षतिप्रव्यक्तकान्तिः ।
जलशयनशरीरस्फाररोचिःप्रपञ्चच्छुरितसलिलराशिप्राज्ज्वमानाङ्गयष्टिः ॥

इति कृष्णः ।

मसृणघुसृणपङ्काभ्यङ्गचञ्चच्चकाक्षीकुचकलशविधानोद्दामकौसुम्भकान्तिः ।
तरुणतरणिकान्तिप्रान्तसंसर्गरज्यत्कमलदलकदम्बप्रायकायप्रभोर्मिः ॥
अभिनवरविरश्मिद्योतितप्राच्यभूभृच्छिखरलसदशोकस्मेरपुष्पोपमानः ।
पतिकुपितमृगाक्षीलोचनप्रान्तरोचिश्छुरितकमलकर्णोत्तंससङ्काशकान्तिः ॥

इति रक्तः ।

सुररिपुपदनिर्यज्जाह्नवीनीरपूरस्नपितगरुडपक्षप्रव्यसंलक्ष्यलक्ष्मीः ।
तरुणकिरणमालिस्फूर्जदंशुप्ररोहः स्मितकनकसरोजव्यूहतुल्याङ्गकान्तिः ॥
जलधरनिकुरम्बोद्दामधारानिपातस्नपितकमकरौलस्पर्द्धिरोचिष्णुकान्तिः ।
तरुणतरमृगाक्षीगण्डरोचिःप्रपञ्चच्छुरितकनककर्णोत्तंससद्वर्ण्यवर्णः ॥

इति पीतवर्णः ।

सदृशं सदृशेनोपमेयम् । यथा—

अमरनिकरयाच्ञाविस्फुरत्कामधेनुस्तनगलितपयोवद्भारती यस्य रेजे ।
हिमकिरणमयूखप्रान्तभिन्नेन्दुकान्तप्रसरदमृततुल्या यस्य वाचो विभान्ति ॥
दनुतनुजविपक्षक्षुब्धदुग्धाब्धिगर्भोल्लसदमृतसमाना रेजिरे यस्य वाचः ।
मदनमथनचूडाचन्द्ररोचिष्णुगङ्गालहरिभरसमाना शोभते यस्य वाणी ॥

एवमन्यदपि ॥

इति श्रीजिनदत्त० अर्थसिद्धिप्रताने चतुर्थे वर्ण्यस्तबको द्वितीयः ॥

अथ आकारेभ्यस्तत्रापि प्रथमं चतुरस्राकारादर्थोत्पत्तये चतुरस्राकारपदार्थसङ्ग्रहो यथा—

चतुरस्राणि व्यजनं कुम्भिका च पताकिका ।
चातुरी मञ्चिका सिंहासनं पार्थिवमण्डलम् ॥ १०१ ॥

एतेऽन्येऽपि चतुरस्रपदार्थाः परस्परमौचित्यादुपमानं क्रियन्ते । उपमानीकृतपदार्थस्य वर्णाद्यो गुणा उपमेये रोप्यन्ते । यथा—वर्ण्यं पार्थिवमण्डलं तस्योपमानं सिंहासनं तस्याधेयं राजा ततः सर्वकार्यकरणक्षमस्य मन्त्राधिराजस्य सिंहासनमिव पार्थिवमण्डलम् ॥

प्रलम्बचतुरस्रपदार्थसङ्ग्रहो यथा—

प्रलम्बचतुरस्राणि खट्वा स्थण्डिलतूलिका ।
कपाटपट्टिकापेटापट्टाः पालकपुस्तके ॥ १०२ ॥

इष्टका तिलकं केतुः पटः पाणिः प्रसारितः ।
प्रशस्तिपट्टिका शय्या पट्टः शकटमञ्चकौ ॥ १०३ ॥
गवाक्षसारफलकं कटद्वारपटादयः ।

एतेऽन्येऽपि-इत्यादि। वर्ण्यं पुस्तकं तस्योपमानं मञ्जूषा साऽपि रत्नस्थानं, ततो रतकाव्यरत्ना मञ्जूषेव पुस्तिका ।

वर्ण्यं तिलकं तस्योपमानं तूलिका, ततो मदननृपतेर्बालाशरीरसौधोपरि क्रीडार्थे चतुरस्रमुक्तातिलकच्छलेन विशदप्रभाच्छशोत्तरच्छदा तूलिकेव प्रगुणीकृता ।

वर्ण्या तूलिका तस्या उपमानं चतुरस्रतिलकं, ततो गृहलक्ष्म्याश्चन्दनं तिलकमिव तूलिका ।

वर्ण्यं ललाटफलकं तस्योपमानं प्रशस्तिपट्टिका, ततः कन्दर्पदेवतायतने बालाशरीरे कस्तूरिकापत्रवल्लीमिषाऽक्षरमालिका प्रशस्तिपट्टिकेव ललाटफलकम् ॥

वृत्तपदार्थसङ्ग्रहो यथा—

सम्पूर्णगर्भवृत्तानि मुखपद्मेन्दुदर्पणाः ॥ १०४ ॥
कपोलकुण्डले तालसूर्यभाजनगाब्दिकाः ।
झल्लरी कमठं पुण्ड्रं लूतागृहदलस्फुराः ॥ १०५ ॥
छत्रव्यजनचालिन्यो मृदङ्गपुटपूपकाः ।
घरट्टमण्डकौ कन्दुरालवालः सरो मही ॥ १०६ ॥
द्वीपः शरावः कंसालकरिश्रवणकौशिकाः ।
कुलालरथकूष्माणां चक्राणि शाणयन्त्रकम् ॥ १०७ ॥
तुलावेलाजकैवर्तजालायतोऽघट्टकाः ।

एतेऽन्येऽपीत्यादि । वर्ण्यः सूर्यस्तस्योपमानमादर्शः स स्त्रीपार्श्वे भवति, ततः पूर्वदिङ्नायां आदर्श इव प्राभातिको रविः । अथवा तस्योपमानं पुण्ड्रः सोऽपि स्त्रीमुखे भवति, तत पूर्वदिगङ्गनामुखे पद्मरागपुण्ड्रमिव रविः ।

वर्ण्यश्चन्द्रस्तस्योपमानं छत्रं तदपि राज्ञो भवति, ततो मदनभूपतेश्छत्रमिव चन्द्रः । अथवा चन्द्रस्योपमानं स्फुरा सापि सुभटस्य भवति, ततो मदनसुभटस्य स्फुरामण्डलमिव चन्द्रः ॥

गम्भीरमध्यवृत्तानि नाभिस्थालीगुहानदाः ॥ १०८ ॥
कुण्डं वापी श्रुतिः कूपो मुखं गर्भकचोलके ।
कमण्डलुघटग्रीवाचक्रनाभिरुलूखलः ॥ १०९ ॥
कटाहमणिकौ कुण्डी कम्बुः कुतपपङ्कजे ।
चषकं कुम्भभृङ्गारौ श्रीभाजनाप्यमण्डले ॥ ११० ॥
हारका सेमिका पल्ली करण्डो धूपवर्तकः ।
कपालखर्परे तुम्बसमुद्गकरका द्रुतिः ॥ १११ ॥
घण्टाशिरस्कधत्तूरसुमनोमेरिकाहलाः ।
नालप्रणालनलिकाः शरधिर्धमनी घटी ॥ ११२ ॥

गर्तापिधानं चङ्गेरीकुम्पिकालोकनालयः ।
तिलेक्षुपेषुकृद्यन्त्रे पालकं द्यूतगर्तिका ॥ ११३ ॥

एतेऽन्येऽपीत्यादि । वर्ण्या नाभिः तस्या उपमानं कूपस्ततः स्तनाघट्टोपरि लुलितरोमालिमालालावण्यजलपूर्णः शृङ्गारवनसेचनाय मदनारामिकेण नाभीरूपः कूप इव प्रगुणीकृतः ।

वर्ण्यानि पद्मानि तेषामुपमानं चषकानि ततो जलदेवतानां मधुपूर्णानि चषकाणीव पद्मानि ॥

पिण्डिताकृतिवृत्तानि गोलस्तबककन्दुकाः ।
कन्देभकुम्भधम्मिल्लनितम्बस्तनमौलयः ॥ ११४ ॥
दूष्यं घण्टिका मुष्ट्यंसकरोटिककुदण्डकाः ।
राहुर्ब्रह्माण्डपिण्डोधःकपिशीर्षघटाः फलम् ॥ ११५ ॥
गुल्मं फालं वयःसाररथाङ्गा हंसजाहकौ ।
मोदकः कलशस्तुम्बकमण्डलुसमुद्गकाः ॥ ११६ ॥
नारङ्गचूतकदलीबिल्वजम्बीरदाडिमाः ।
बीजपूरीनारिकेलयाविल्पादिद्रुफलावलिः ॥ ११७ ॥

एतेऽन्येऽपीत्यादि । वर्ण्यौ स्तनौ तयोरुपमानं कुम्भौ ततः शृङ्गाररसपूर्णौ तदन्यनिष्यन्दलेखाकृतिरोमावलिभ्यां मुखस्थितचूचुकच्छलेनेन्द्रनीलपिधानौ नार्याः कुम्भाविव कुचौ ।

वर्ण्यं वपुस्तस्योपमानं वलयं तदाधारो बाहुस्ततो वल्लभावध्वा अन्तरोल्लसितवलयमिव वपुः । नार्याः शृङ्गारवल्लीचूचुकच्छलनिलीनभृङ्गौ कुसुमस्तबकाविव कुचौ । रतिप्रीतिभ्यां कामदेवस्य त्रिभुवनराज्याभिषेकाय चूचुकच्छलसुलम्पिताम्रपल्लवौ कनककुम्भाविव कुचौ ।

वर्ण्यश्चन्द्रस्तस्योपमानं हंसस्ततो नभःकासारे ज्योत्स्नाजलसम्पूर्णे लाञ्छनच्छलेन कलितशैवलवल्लरीपल्लवो हंस इव चन्द्रः ॥

गर्भप्रकाशवृत्तानि घटीमुकुटकण्टकाः ।
ताडपत्रकटकाङ्गदाः कङ्कणमूर्मिका ॥ ११८ ॥
हस्तसूत्रं नूपुरे द्व्यन्तारतार्थकण्डके ।
पुष्पस्रङ्मेखला हारो रुण्डमालाकपर्दकौ ॥ ११९ ॥
कट्याः सूत्रगुणो मौञ्जीजपघर्घरमालिके ।
परिवेषः कुण्डलना प्राकारपरिखावृतिः ॥ १२० ॥
कर्णपाशो बाहुपाशो पालिकाक्षालिकागुणाः ।
घटकण्ठः कृष्णचापे चषालः सोममण्डले ॥ १२१ ॥
दिग्वार्धिमण्डलश्रोणीकुण्डलीभूतकुण्डली ।
पर्यस्तिका योगपट्टवल्गोपवीतरश्मयः ॥ १२२ ॥

एतेऽन्येऽपीत्यादि । यथा—वर्ण्यौ वपुस्तस्योपमानं कण्ठस्तस्याधारः शिवस्ततो

ध्रुवः सितमूर्तेः कविसीमन्तिनीगण्डमालाङ्गितः कन्दुक इव यशः ।

वर्ण्यौ यशस्तस्योपमानं वक्त्रं तत्कामरो रामुन्नतो महापायसा मन्ताक्षिप्रति-पत्तीवत्कुमासितं पञ्चममिव यशः ।

वर्ण्यौ कर्णपालौ तयोरुपमानं कपाटद्वयाँ तमौ मदनपीवनाभ्यां जननयनमनोगम-येयाय सविधिविन्यस्तपाशवाले कर्णद्वयमिवेन पत्तुनी इव कुण्डलिनी ॥

> सूक्ष्मश्वेतानि वृत्तानि मुक्तामलकतारकाः ।
> शाल्मलीफलबीजानि घनविन्दुवराटकाः ॥ १२३ ॥
> करटाक्षिपयोविन्दुबुद्बुदकर्पूरविन्दवः ।
> प्रसूनं पिटकं पीलुफलं जातीफलं यशाः ॥ १२४ ॥

एतेऽन्येऽपीत्यादि । यथा—वर्ण्यास्तारकास्तासामुपमानं मुक्तास्ता हि समुद्रे शुक्तिषु सम्भवन्ति, ततो व्योमसागरमध्यगतमौक्तिकपौ साम्यतरङ्गमनकुटिल-मुखसम्पुटशुक्तिकुहराभिःसृता मुक्ता इव ताराः । अथवा ताराणामुपमानं जलबिन्दवः ते हि जलाशयादिषु सम्भवन्ति, ततोऽनवरतमप्यन्तिमयूखतया रवेः पश्चिमाचलनितम्-बात् पतनश्रमवशेन स्वेदबिन्दवस्तवि निर्गता नभसि जलबिन्दव इव ताराः ॥

> सूक्ष्मरक्तानि वृत्तानि मशकरोमबिन्दवः ।
> गुञ्जेन्द्रगोपखद्योताः स्फुलिङ्गमुकुलो घने ।
> पूगशोणाश्मबन्धूककदलीवटयोः फले ॥ १२५ ॥

एतेऽन्येऽपीत्यादि । यथा—वर्ण्या मशकास्तेषामुपमानं रक्तानि ततो अम्बरोर्जनकैः पीतस्फुलिङ्गा इव मशकाः ।

वर्ण्या इन्द्रगोपास्तेषामुपमानं रक्तानि ततो अम्बरजलदैः पीतसलिलकैर्जलदैः समं वृष्टे रत्नैरिव इन्द्रगोपैर्भूर्व्याप्ता ।

वर्ण्याः खद्योतास्तेषामुपमानं वह्निस्फुलिङ्गास्ततो घनघटासङ्घट्टनसञ्जितविद्यु-द्भिः खण्डलया इव खद्योताः ।

वर्ण्यानि बन्धुजीवानि तेषामुपमानं शोणरत्नानि ततो वनलक्ष्म्याः शरत्कालेन वद्धानि माणिक्याभरणानीव बन्धुजीवकुसुमानि ॥

> सूक्ष्मश्यामानि वृत्तानि जम्बूभृङ्गकनीनिकाः ।
> चूचुकाः साञ्जनाश्चेन्द्रनीलो गुञ्जाऽतसीसुमे ॥ १२६ ॥

एतेऽन्येऽपीत्यादि । यथा—वर्ण्यानि जम्बूफलानि तेषामुपमानं साञ्जनाश्रुबिन्दवः, ते दुःखात् स्त्रियो भवन्ति, ततः पथिकैः स्पृशन्तं मारुतकामुकं दृष्ट्वा जम्बूलतया साञ्जनाश्रूणीव मुक्तानि जम्बूफलानि ।

वर्ण्या भ्रमरी तस्या उपमानं कनीनिका सा हि नेत्रे भवति, ततो वसन्तनायकं पश्यन्त्या माधवीलताया विस्मेरकुसुमनेत्रान्तर्भ्रमरी कनीनिकेव निश्चला ।

वर्ण्यौ चूचुकौ तयोरुपमानं भृङ्गौ तावपि कमलाश्रयौ भवतः, ततो रतिप्रीति-क्रीडाकमलयोः कुचयोः कृतास्पदौ भृङ्गाविव चूचुकौ ॥

त्रिकोणान्यथ दम्भोलिशूलेशानदृशौ हलम् ।
सप्पत्तराद्यश्टङ्गाटौ कामाक्षीवन्हिमण्डले ॥ १२७ ॥
करपत्रनिरङ्काद्रिवलश्रोणिस्थपाणयः ।
क्षुरप्रश्टङ्गगोक्षुररोहिणीशकटानि च ॥ १२८ ॥

एतेऽन्येऽपीत्यादि । यथा-वर्ण्यं त्रिकोणतिलकं तस्योपमानं रोहिणी, ततो नासिकामुखे त्रिकोणमुक्तातिलकच्छलेन निजपतिभ्रमेण रोहिणीव समागता । अथवा स्मरेन शिवपराभवादनाहतपुष्पबाणेन बालाया भ्रूधनुः सज्जीकृत्य त्रिकोणतिलकच्छलेन क्षुरप्रायुधमिव प्रगुणीकृतम् । अथवा निरन्तरं जनमनोवेधकारिशरपरम्पराधेपश्रमार्तस्य मदनायाऽन्तरान्तरा नीरपानमिव कर्तुं नायिकात्रिकोणमुक्तातिलकच्छलात मदनेन कान्तिजलपूर्णं करपत्रमिव सीमन्तकुण्डे लम्बितम् ॥

दीर्घाणि वेणीसीमन्तनासिकाबाहवोऽङ्गुलिः ।
रोमाली पृष्ठवंशोरुजङ्घाऽन्त्रनलिकाः शिराः ॥ १२९ ॥
मौर्वी धनुः शरप्रासकृपाणलकुटार्गलाः ।
आषाढमुशलाऽरित्रयष्टिमन्थानकध्वजाः ॥ १३० ॥
वंशधूपतुलापट्टतालद्रुस्तम्भमेधयः ।
स्तूपकूपयशस्तम्भेन्द्रध्वजार्हत्पुरोध्वजाः ॥ १३१ ॥
स्वर्दण्डच्छत्रदण्डोर्मिनिर्मोकाऽध्वाऽहिनिम्नगाः ।
मृणालं हारशेषस्रग्जटावल्लीद्रुमेखवः ॥ १३२ ॥
कुशी प्राजनकं बाहुयुगवेधकशा झषः ।
हस्तिहस्तरदौ पुच्छं नाडीश्टङ्खलकीलकाः ॥ १३३ ॥
दामशैलुकशूलानि करभो नकुलस्तथा ।
जलूकैर्वासकूष्माण्डमृदङ्गा वायुमण्डलम् ॥ १३४ ॥
वर्तनं लेखनी काष्ठकरणं नखभेदनी ।
केतकीदलमञ्जर्यो नाराचार्केन्दुरश्मयः ॥ १३५ ॥

एतेऽन्येऽपीत्यादि । वर्ण्या वेणी तस्या उपमानं सर्पः सोऽपि सुधाकुण्डे भवति, ततस्त्रिनेत्रानलदग्धकुसुमायुधसंजीवनवाक्सुधाकुण्डस्य वदनस्य रक्षाभुजङ्ग इव वेणीदण्डः । अथवा यौवनयज्वना युवतीहृदयकुण्डे सदा दीपितस्य मदनानलस्य निर्गता धूमोर्मिरिव वेणीवल्लरी ।

वर्ण्या रोमाली तस्या उपमानं मृणालं ततः शिवसमरदग्धधनुषः स्मरस्य कृते धैर्येण वासतोऽभ्यस्तोत्पलतात् सज्जीकृतो मृणालधनुर्दण्डः ।

वर्ण्या कृपाणलेखा तस्या उपमा यमुना ततस्त्वदभिहतरणसंमुखनृपतिनिकरैर्निरन्तरं विध्यमानो मम पिता रविर्विधुरत्वं गतः, ततः कियन्तमपि कालं विलम्बस्वेति विज्ञापनायेव कृपाणच्छलाद् यमुना नृपहस्तं गता ॥

चक्रत्राणपलकभालभूनखाङ्काऽङ्घ्रिललाटिकाः ।
कटाक्षेन्द्रधनुर्विद्युदर्धचन्द्रहलाङ्कुशाः ॥ १३६ ॥

कुञ्चिमिश्राङ्गुलीतल्पदामकन्दुकदण्डधा ।
तडागपालिकुद्दालतोरणानि सुरासनम् ॥ १३७ ॥
गोपानसी रथो वंशाः शाफच्छदकखेटके ।
चन्दनमालावालेन्दुकिंशुकेमाङ्कुलीरदाः ॥ १३८ ॥
श्वपुच्छाऽश्वमुखे भृङ्गचञ्चूवृश्चिककण्टकाः ।
करिदंष्ट्रा मयुग्रीवा सिंहकुक्कुटयोर्नखाः ॥ १३९ ॥
केसरश्चन्द्रको लग्नकङ्कणं फणभृत्फणाः ।
पुरोधःकरकौपीने केकिकुक्कुटमस्तरी॥ १४० ॥

एवमन्येऽपीत्यादि । यथा-वर्ण्यो बालेन्दुस्तस्योपमानं दात्रं दात्रेण लवनक्रिया क्रियते, ततो मानिनीमनोभूमिप्ररूढदृढमूलमानलताविताललवनाय मनोभुवा प्रगुणीकृतं लवित्रमिव बालशशी ।

वर्ण्याः किंशुकास्तेषामुपमानं कर्तर्यस्ता हि व्याधस्य भवन्ति, ततो मदनव्याधस्य प्रतिकामिनीजनमनोमृगवधादिव रुधिरार्द्राः कर्तर्य इव किंशुकाः ।

वर्ण्या नखाङ्कास्तेषामुपमानं किंशुकानि, ततः कुसुमास्त्रस्य कामिनीवक्षःस्पर्धिचन्द्रबाणाकृतिकिंशुककुसुमश्रेणीव पतितानि नखक्षतानि ।

वर्ण्यौ भ्रुवौ तयोरुपमाने मिश्राङ्गुल्यौ, ततो बालायाः कामयौवनाभ्यां परस्परमैत्र्याय वक्रीकृतौ मिश्राङ्गुल्याविव भ्रुवौ ॥

उच्चभद्रासनं वप्रप्रासादाट्टालकालयाः ।
सतां मनोरथा हस्तिहस्तिशालशिलोच्चयाः ॥ १४१ ॥

एतेऽन्येऽपीत्यादि । यथा—वर्ण्यः प्रासादस्तस्योपमानं हिमाद्रिस्ततः प्रासादे हिमाद्रौ गङ्गेव पताका ।

वर्ण्यं भद्रासनं तस्योपमानमुदयाद्रिस्ततो भद्रासनोदयाद्रौ राजा रविरिव ॥

इति श्रीजिन० अर्थसिद्धिप्रताने चतुर्थे आकारस्तबकस्तृतीयः ॥

अथ क्रियाभ्योऽर्थोत्पत्तिः कथ्यते । यथा—

इष्टप्राप्त्यै रिपूच्छित्त्यै स्पर्धया पूर्वजक्रमात् ।
वर्ण्यवस्तुक्रियाभावैः क्वापि श्लेषकृतस्मितैः ॥ १४२ ॥

तावद्वर्ण्यवस्तुनोऽवश्यमेव क्वापि चलनावस्थानजल्पनादिक्रिया भवति, ततस्तस्याः क्रियाया इष्टप्राप्तिः, रिपूच्छित्तिः, स्पर्धा, पूर्वजक्रम—एतानि चत्वारि कारणानि क्वापि श्लेषकृतो प्रकाशानि यथौचित्यं योजनीयानि ।

इष्टप्राप्तिर्यथा—वर्ण्यो वप्रस्तस्योच्चैर्वर्धने क्रिया तस्याः कारणं नभोगङ्गास्नानेन पापापनयनमिष्टं तत्प्राप्तिस्ततः परमातङ्गस्पर्शोद्भवं मालिन्यमपनेतुमिव वप्रो नभोगङ्गास्नानार्थमुच्चैस्तरां वर्धते स्म—

वर्ण्यं कमलं तस्य जलवासादि तप क्रिया तस्याः कारणं कामिनीमुखौपम्येष-

प्राप्तिस्ततः कमलं कामिनीमुखौपम्यप्राप्त्यै जलान्तराकण्ठमग्नं तपः कुरुते ।

वर्ण्यश्चन्द्रस्तस्य शिवशिरःसुरसरित्तीरे निवासः क्रिया तस्याः कारणं कामिनीमुखौपम्येष्टप्राप्तिस्ततः सुमुखीमुखौपम्यप्राप्त्यै स्थाणोः शिरसि स्थायी सुरसरित्तीरे तपस्वी तपःक्षामो निवसति चन्द्रः ।

वर्ण्यं यशस्तस्य स्वर्गगमनं क्रिया तस्याः कारणं निजमित्रैरावतादिमिलनेष्टप्राप्तिस्ततो निजमित्रैरावतोच्चैःश्रवोब्रह्महंसशिवशिरोगङ्गाविष्णुपाञ्चजन्यादीनां मिलनायेव नृपयशः स्वर्गं जगाम ।

रिपुच्छित्तिर्यथा—वर्ण्योऽत्र वप्रस्तस्य नभोगमनं क्रिया तस्याः कारणं स्वस्पर्धिमेरुनगाश्रितरविरिपूच्छित्तिस्ततः स्वस्पर्धिमेरोराश्रयणदोषं रविमिव भूमौ पातयितुं वप्रो नभोगमनं करोति ।

वर्ण्या हंसास्तेषां सरःश्रयणं क्रिया ततो निजगतिस्पर्धिनारीवदनमित्राणि कमलानीव छेत्तुं सरः श्रयन्ति हंसाः ।

वर्ण्यो रविस्तस्योदयः क्रिया ततो निजसारथिभ्रातृगरुडरिपुसर्पसोदराणीव तमांसि छेत्तुं रविरुदयं करोति ।

अथ स्पर्धा—वर्ण्यो वप्रस्तस्य नभोगमनं क्रिया तस्याः कारणं स्पर्धा ततो विन्ध्यगिरिस्पर्धया तरणिसरणिरोधं कर्तुमना इव वप्रो व्याप्नोति ।

वर्ण्यं यशस्तस्य दिग्व्यापनं क्रिया तस्याः कारणं स्पर्धा ततो निजप्रभावस्पर्धिसुधादीधितिस्पर्धयेव नृपयशो दिक्चक्रमाक्रामति ।

अथ पूर्वजक्रमः—वर्ण्यो वप्रस्तस्य पूर्वजो गिरिस्ततो निजपूर्वजगिरिक्रमेणैव वप्रोऽपि नभो रुरोध ।

वर्ण्या नारीमुखपत्रवल्लीकस्तूरिका तस्याः पूर्वजो मृगस्ततोऽस्मत्पूर्वजमृगश्चन्द्रं श्रित इति पूर्वजक्रमान्मृगनाभिरपि चन्द्रसोदरं सुमुखीमुखं श्रिता ।

एवं वस्तुषु क्रियामारोप्येष्टप्राप्त्यादिकारणानि योजनीयानि ॥

क्रियाभ्योऽर्थान्तरोत्पत्तये प्रकारान्तरमाह—

> वर्ण्येऽपह्नुतिवाचकशब्दैरारोपितेषु तुल्येषु ।
> रचितोचितक्रियाणामिष्टप्राप्त्यादि कारणं कल्प्यम् ॥ १४३ ॥

वर्ण्यवस्तुन्यपह्नुतिवाचकः शब्दै रूपकोत्प्रेक्षाभ्यां वर्ण्याकारक्रियादिभिः सदृशानि वस्तूनि यथौचित्यं क्रियाः कल्पयेत् । ततः प्रकल्पितक्रियाणामिष्टप्राप्त्यादीनि कारणानि योजयेत् । यथा—वर्ण्या नारीनखास्तेषु तुल्यत्वादारोपितास्तारास्तासां पादलगनं क्रिया तस्याः कारणं नारीप्रसादनेष्टप्राप्तिः, ततस्तव मुखस्पर्धापातकेनाऽस्मत्पतिः कलङ्कितः क्षयी नाद्यप्रभृति स्पर्धत इति नार्याः प्रसादनं कर्तुमिव नखमिषेण चन्द्रदारास्ताराः पादयोर्लग्नाः ।

वर्ण्यश्चन्द्रस्तत्तुल्यत्वादारोपितं यशस्तस्य त्रिभुवने भ्रमणं क्रिया तस्याः स्वसमाननिरीक्षणं कारणं ततो मत्समानः कोऽप्यस्ति न वेति निरीक्षितुमिव पीयूषरुचिच्छलेन नृपयशो भुवनत्रयं भ्रमति ।

वर्ण्या वेणी तस्यां तुल्यत्वादारोपितः सर्पस्तस्य नार्या अनुसरणं क्रिया तत्रस्त-द्वचनस्य छायया सह मैत्रीमिव कारयितुं सुधाप्रियः सर्पो वेणीमिषेण नार्या अनुचरत्वं करोति । अथवा तस्याः कटाक्षवक्रत्वमिव शिक्षयितुं वेणीमिषेण सर्पो नार्या अनुचरत्वं गतः ।

वर्ण्या दशनद्युतिस्तस्यामारोपिता सुधा तस्या रामाश्रयणं क्रिया ततो वचन-माधुर्यमिव शिक्षितुं दशनद्युतिमिषेणाश्रयणं करोति ।

रिपूच्छित्तिर्यथा—वर्ण्यं ऐरावणस्तत्रारोपितं यशस्तस्य स्वर्गगङ्गाश्रयणं क्रिया तस्या रिपूच्छित्तिः कारणं ततः स्वस्पर्धिनीं स्वर्गङ्गामिव गाढिहुमैरावणच्छलेन नृपयशः स्वर्गङ्गां गतम् ।

वर्ण्यौ कुचौ तयोरारोपितौ चक्रौ तयोः कान्ताश्रयणं क्रिया तस्याः कारणं रिपू-च्छित्तिः ततो निजवैरिणश्चन्द्रस्य तन्मुखपादत्वात् पराभवं कारयितुं कुचच्छलेन चक्रौ नारीमाश्रितौ ।

अथ स्पर्धा—वर्ण्या हारमुक्तास्तास्वारोपितास्तारास्तासां नारीसमाश्रयणं क्रिया तस्याः कारणं स्पर्धा ततोऽस्मत्सहोदयेन तमसा वेणीमिषादियमाश्रितेति स्पर्धयेव हारमुक्ताच्छलेन ताराभिः स्त्री समाश्रिता ।

वर्ण्या शिवशिरःसरित् तस्यामारोपिता कीर्तिस्तस्याः शिवाश्रयणं क्रिया तस्याः स्पर्धा ततः कपटश्चिच्छलेनः भवद्रिपुकीर्तिः शिवमाश्रितेति स्पर्धयेव तव कीर्तिरपि शिरोगङ्गाच्छलेन शिवं श्रिता ।

अथ पूर्वजक्रमो यथा—वर्ण्यौ वैरिस्त्रीविरहानलस्तत्रारोपितो नृपप्रतापस्तस्य वैरि-स्त्रीहृदयप्रवेशः क्रिया तस्याः कारणं पूर्वजक्रमस्ततोऽस्मत्पूर्वजः कृपाणो वैरिहृदयेषु प्रविष्ट इति कृपाणोद्भवो नृपप्रतापोऽपि विरहानलच्छलेन वैरिस्त्रीहृदयेषु प्रविष्टः ।

वर्ण्यो वैरिस्त्रीस्तनपाण्डिमा तत्रारोपितं नृपयशस्तस्य क्रिया वैरिस्त्रीकुचाश्रयणं तस्याः कारणं पूर्वजक्रमस्ततो मत्पूर्वजक्रमस्ततो मत्पूर्वजः । कृपाणो रिपुकुम्भिकुम्भेषु विललासेति कृपाणोत्थं नृपयशोऽपि रिपुकुम्भिकुम्भसोदरेषु वैरिस्त्रीकुचेषु पाण्डिम-च्छलेन विललास ॥

आरोप्य वर्ण्यवस्तूनां क्रियासु सदृशीः क्रियाः ।
तासां रोपितक्रियाणां कल्प्यमुत्पत्तिकारणम् ॥ १९४ ॥

वर्ण्यवस्तूनां क्रियासु कम्पनादिषु नर्तनादिकाः, भ्रमरकूजनादिषु जपनस्तवना-क्रन्दाशीर्वचनादिकाः क्रिया आरोपयेत् । ततस्तासामारोपितक्रियाणां नर्तनादीनां हर्षादीनि, जपनादीनां श्रेयःप्राप्त्यादीनि कारणानि कल्पनीयानि ॥

इति श्रीजिन० अर्थसिद्धिप्रताने चतुर्थे क्रियास्तबकश्चतुर्थः ॥

अथाधारपरिवारादिभ्योऽर्थोत्पत्तिर्यथा—

वनगिरिजलभास्वद्वातशीताग्निलोह-
प्रहरणपरघट्टाभ्येतजन्तुप्रकारैः ।
सरिदधिगममौनध्यानतैश्चलयमन्त्रा-
नशनमखिलभागायाचितत्वान्तितप्तैः ॥ १४५ ॥

वर्ण्यवस्तुना निर्जितस्य सदृशस्य वस्तुनो वनादिभिरमाभिर्भावैरर्थः समर्थनीयः। यथा—ध्वानेत्रजिता मृगा वनं गताः । मध्यजितः सिंहो गिरिगह्वरं प्रविष्टः । मुखजितं कमलं जलदुर्गमगात् । स्थैर्यजिता गिरयो भास्वत्तापवातशीताग्निखदुःखानि सहन्ते । भ्रमरः संघट्टं तितिक्षते । अभ्येतहंसादीनां शरीरखण्डैरप्युपकारं कुरुते । गतिजिता हंसाः शरदधिगमं कुर्वते । दम्भजितो बकः सरित्तटे मौनी ध्यानं कुरुते । गुरुत्वजितो मेरुर्लोकोऽद्वयं स्थाने निश्चलीबभूव । मुखजितं कमलं भ्रमरारवैर्मन्त्रान् जपति । नखजितानि रत्नानि गिरौ निराहाराणि तस्थुः । अधरजितानि प्रवालानि जलमध्ये जलाहारतया वर्तन्ते । अङ्गसौकुमार्यजितं शिरीषकुसुमं वनेऽयाचितवृत्तिं कुरुते । मुखजितं कमलं भ्रमराङ्घ्रिघातैरपि क्षमां कुरुते । उदाहरणानि । वर्ण्येन जितपदार्थस्येत्यादिभिरुपायैरर्थः समर्थनीयः ॥

लज्जाकोपतपोनाशसेवाक्रन्दास्यकृष्णताः ।
रागात्पाण्डुरता शस्त्रीविषझम्पादियाजने ॥ १४६ ॥

वर्ण्यजितस्य वस्तुनः पराभवाद्धेतो एते लज्जादयो भावा यथौचित्यं योजनीयाः । यथा—मुखजितं पद्मं लज्जयेव वनं गतम् । कोपतश्चमिव लज्जाशयं ययौ । अधामाकण्ठमग्नं जलाहारतया तपस्तनुते । अथवा जलदुर्गनष्टं शम्भाम्भोमूर्तेर्वा सेवां करोति । भ्रमरारवैराक्रन्दं कुरुते । नीलाक्षिभिः काकतरमनुरक्ततां धत्ते । नेत्रजितं कैरवं दुःखात् पाण्डुतां गतम् । भ्रूभ्रङ्गेणासिवादुदरं शस्त्रीं क्षिपति । जलान्तर्झम्पां ददौ । भृङ्गमिषाद्वा विषं भक्षयति । एवं यो रक्तपदार्थः स सदृशेन जितः कोपादिव रक्तोऽथवा कथाचिद्युक्त्या सानुरागो भवनाथः । यः श्वेतः श्यामश्च सदृशजितो दुःखादिवोत्पाण्डुरः कृष्णश्च समर्थनीयः ॥

वृक्षाङ्गादिजवस्तूनां वनाद्यैः सत्पदादिकम् ।

किञ्चिद्वस्तु वृक्षाङ्गादिमयं किञ्चिन्मृन्मयं किञ्चिद्धातुमयं किञ्चित्पाषाणमयं किञ्चिच्चर्ममयं किञ्चित्कार्पासमयमित्यादिवस्तूनां मज्जासादितयोभिः शुभस्थानाद्यशुभाकारशुभक्रियाशुभपरिवारादीनां प्राप्तिः सम्भाव्या ।

यद् वृक्षाङ्गादिमयं वस्तु तस्यैते भावा विभाव्याः । यत्पूर्वं वृक्षभवे रवितापशीतवातादिकष्टमयाचितव्रतादिभिस्तपस्तप्तं तन्मूलत्वक्पत्रपुष्पफलच्छायादिभिः सूर्यातपतप्तानां रोगार्तानां भोगार्थिनां मङ्गलार्थिनां मर्त्यानां भृङ्गाणां पक्षिणां चतुष्पदानामुपकृतं तेन वृक्षाङ्गमयवस्तुनः शुभस्थानादिप्राप्तिः ।

मृन्मये वस्तुन्येते भावाः समारोप्याः । यत्पूर्वं कुद्दालघातपादप्रहारपञ्चबन्धप्रवेशचक्रारोहणचक्रभ्रमणवाणपिण्डिकाकाष्ठहस्तकरघातरवितापशोषवह्निप्रवेशरोक्ष-

यं शिरःप्रहारादिभिः कष्टमनुभूतं, यत् जनक्षुत्तृष्णाहाराद्यन्नजलाधारतया लोकोपकारः कृतस्तैः सुकृतैर्मृन्मयवस्तुनो भव्याधारादिकमारोप्यम् ।

धातुमये वस्तुन्येते भावा भावनीयाः । यत्पूर्वं वह्निप्रवेशहस्तघुद्घाततन्दंशग्रहण-यन्त्राम्बराकर्षणताडनच्छेदनघनप्रहारटङ्किकाघातादि कष्टमनुभूतं, यत् देवादिमण्डनतया कान्ताभूषणतया लोकाप्यायकभोजनोदकाद्याधारतया देवदेव्यादियन्त्राधारतया लोकोपकारः कृतस्तैः सुकृतैर्धातुमयादिवस्तुनः शुभस्थानादि सम्भाव्यम् ।

पाषाणमये वस्तुन्येते भावा भाव्याः । यत्पूर्वं टङ्कविदारणघनप्रहारटङ्किकाघातादि कष्टमनुभूतं, यद्धर्मस्थाने देवतादिहेतुतया परोपकारः कृतस्तैः सुकृतैः पाषाणमयवस्तुनः शुभस्थानादि सम्भाव्यम् ।

चर्ममये वस्तुन्येते भावा आरोप्याः । यत्पूर्वं कर्तिकाच्छेदनक्षारक्षेपविक्रयचर्मकारपादघातरश्मिकाच्छेदसूचिकावेधदवाकबन्धव्यङ्गप्रहारादि कष्टमनुभूतं, यत्पादत्राणतया, ब्राह्मणाद्युपयोगिकरपत्रिकादिकतया, पुस्तकाद्यावरणतया इत्यादिभिः परोपकारः कृतस्तैः सुकृतैश्चर्ममयवस्तुनः शुभस्थानाद्यूह्यम् ।

कार्पाससूत्रमये वस्तुन्येते भावा भाव्याः । यत्पूर्वं शीतवातातपयाचिताम्बुपानकर्मकरनखच्छेदविक्रयापवरकान्तःक्षेपलोहोपलघर्षणतुलारोहणान्तःसाराकर्षणपिञ्जघातनविदारणयन्त्रारोहतर्कुभ्रम्याकर्षणतन्तुवायकराकर्षणकाष्ठप्रहारविपणिक्रियादि कष्टमनुभूतं तूलेन, तूलिकादिरूपतया वस्त्रेण परगुह्याच्छादनदेवतादिपरिधानादितया लोकशीतातपादित्राणादितया परोपकारः कृतस्तैः सुकृतैः कार्पाससूत्रमयवस्तुनो भव्यस्थानादि सम्भाव्यम् ।

एवं सर्ववस्तूनां पूर्वकृतं कष्टं सुकृतं वाऽऽरोप्य भव्यस्थानाप्त्यादिभिरर्थः समर्थनीयः ॥

जितस्य सेवा स्वगता छद्मगा प्रतिबिम्बगा ॥ १५७ ॥

जितस्य द्वौ प्रकारौ भवतः—विदेशगमनं, जेतुः सेवाकरणं वा । विदेशगमनं बकादिषु प्रदर्शितम् । सेवा तु त्रिविधा । स्वगता यथा—भारत्या गतिजितो हंसः पदसेवां चकार । पार्वतीमध्यजितः सिंहः सेवां कुरुते ।

छद्मगा यथा—कामिन्या वक्त्रजितः सरो वेणीमिषादनुचरीभूतः । मुखजितश्चन्द्रश्चन्दनतिलकच्छद्मना सेवते ।

प्रतिबिम्बगता यथा—मुखजितश्चन्द्रः कपोलप्रतिबिम्बतयाऽनुप्रवेशं चक्रे । जलमाधुर्यजितश्चन्द्रः प्रतिबिम्बतया सरः सेवते स्म । इत्याद्यूह्यम् ।

सेवासुकृततः श्रेयोन्तरप्राप्तिर्द्विपञ्चधा ।

यथा—गतिजितो हंसो यदास्तोऽस्य सेवां चक्रे तेन सुकृतेन तज्जातिरपि मधुरशब्दाऽभवीत् । मध्यजितः सिंहो यत्पार्वतीपदसेवां चक्रे तेन सुकृतेन स्वजातिराज्यमन्येभ्योऽवश्यगोपन्यं च लेभे । जितया कमलश्रिया कामिनीमुखसेवनेन निशरिपुभाणोऽपि श्रोयते स्म । मुखजितचन्द्रेण स्फटिकादर्शच्छद्मना कामिनीमाश्रित्य स्थीयतेऽपि सदा विकासि मध्यांश काञ्चनकमलमधः क्रियते, मुकुलीक्रियते च ।

सर्ववस्तुनः स्पर्शादीनां मध्ये वस्तु सदृशं कल्प्यम् । यथा—मुखरुचि

कमलं स्पर्धोद्भवपापै राजप्रसादविकलं सकण्टकं च जातम् । यतःस्पर्धी चन्द्रः सकलङ्कः क्षयी च जातः ।

उक्तेऽपि सदोषता । वर्ण्यवस्तुनः स्पर्धापातकेन सदृशं वस्तु उक्तं कुर्वाणमपि सदूषणं स्यात् । यथा—मुखस्पर्धां कुर्वन् चन्द्रो महेश्वरं सेवमानोऽपि सकलङ्कोऽभूत् । मुखस्पर्धोद्भवैः पापैः कमलं हंसद्विजान् शरीरखण्डैरपि प्रीतान् कुर्वाणं सकण्टकं भवति ॥

अथ तपसाऽर्थोत्पत्तिभेदाः—

स्यात्तपः स्वगतं छद्मगतं च प्रतिबिम्बगम् ॥ १४८ ॥

तपोविधिस्त्रिधा आत्मनैव स्वयं कृतं, सदृशवस्तुच्छद्मना वा कृतं, जलादिषु प्रतिबिम्बतया वा कृतम् । त्रिविधमप्यग्रे उदाहरिष्यते ।

वर्ण्यादिभिस्तपो वर्ण्यजितस्यैतत्फलाप्तये ।

वर्ण्यजितस्य वस्तुनो वर्ण्यशोभाप्राप्तये वर्ण्यजयाय वा वनादिभिस्तपः कल्पनीयम् । स्वगतं यथा—मुखजितं कमलं तच्छोभाप्राप्तये जलवासादि तपः कुरुते ।

छद्मगतं यथा—मुखशोभाप्राप्तये चन्द्रो वने लताशाखावलम्बी कुसुमस्तबकच्छलेन तपस्तनुते ।

प्रतिबिम्बगतं यथा—मुखलक्ष्मीलब्धये चन्द्रो रत्नभूमिप्रतिबिम्बतया शैलशिरसि तपस्तनुते ।

एवं सर्वभेदेषु त्रिविधत्वं बोध्यम् ॥

तपसा तत्पदावाप्तिः

जितस्य सदृशस्य तपसा वर्ण्यशोभाप्राप्तिः । यथा—यत्कमलेनाकण्ठजले जलाहारेण तपस्तप्तं तेन नारीमुखसमानता लब्धा । यच्चन्द्रेण वने कुसुमस्तबकच्छलेन तपस्तप्तं तेन स्त्रीमुखलक्ष्मीर्लब्धा । यद् भृङ्गश्रेणिभिर्विष्णुपदाम्बुजे कान्तिधोरणीमिषेण सेवा कृता तेन नारीकटाक्षच्छटोपमा प्राप्ता ॥

दुःखादिस्तदप्राप्तितः ॥ १४९ ॥

तपसाऽपि वर्ण्यलक्ष्म्या अप्राप्तौ जितं वस्तु दुःखचेष्टितानि कुरुते । यथा—मुखजितं कमलं जलवासादिभिरपि मुखलक्ष्मीं न प्राप ततो भ्रमरारवैराक्रन्दं कुरुते । वेणीजिता भृङ्गश्रेणी वने मकरन्दास्वादमात्राशनाऽपि वेणीसाम्यं न प्राप ततः साक्रन्दा भ्रमति ॥

तेनापि न हि तत्प्राप्तिः

तपसाऽपि वर्ण्यशोभां जितं वस्तु न लभते । यथा—कमलं जले आकण्ठमग्नं तपस्तेपे परं नारीवक्त्रोपमां न प्राप । हंसः सरस्वतीपदसेवां चक्रे परं नारीगत्युपमां न प्राप ॥

महत्प्राप्तिर्न तस्य तु ।

तपसा महतोऽन्यस्य श्रेयसः प्राप्तिर्भवति न पुनर्वर्ण्यशोभाप्राप्तिः । यथा—कमलं जलवासादिभिः श्रीपदं राजहंससेव्यं जातं, न पुनः स्त्रीमुखोपमां लेभे । चन्द्रेण ज्योत्स्नादानैश्चकोरपोषणाद्यकृतैः शिवशिरसि पदं लब्धं न पुनः स्त्रीमुखोपमानम् ॥

तद्वासौ दुष्कृतं विघ्नः

तपसा वर्ण्यलक्ष्माप्रासौ जितवस्तुनः किञ्चिद्दुष्कृतं विघ्नः कल्पनीयम् । यथा—कमलं शम्भोरम्भोमूर्त्तेः सेवया मुखोपमामयास्यच्चेन्नित्याश्रितभृङ्गबन्धनं नाकरिष्यत् । विष्णुपदसेवाछकृतेन विष्णुपदी तत्कीर्तितुलनां प्राप्नुयाद्यदि नीचगमनं न कुर्यात् ॥

तद्वाभावपरं शुभम् ॥ १५० ॥

तपसा वर्ण्यशोभाप्रासौ सदृशवस्तुनोऽन्यदपि श्रेयः सम्भाव्यम् । यथा—कमलं जलवासादिभिर्मुखोपमां प्राप्य लक्ष्मीस्थानं राजहंससेव्यं च बभूव । जलवासादिभिः पाञ्चजन्यो नारीकण्ठोपमानं प्राप्य लक्ष्मीपतेरपि करारविन्दानुग्राह्यो बभूव ॥

श्रेयस्तद्वासौ दोषेऽपि

तपसा वर्ण्यस्योपमाप्रासौ सदृशवस्तुनः सदोषस्यापि श्रेयः कल्पनीयम् । यथा—जलवासादिभिर्मुखोपमां प्राप्तं कमलं सकण्टकमपि देवशिरांस्यधिरोहति । विष्णुपदसेवया गङ्गा यत्कीर्तिसमतां प्राप्य नीचगामिन्यपि शिवशिरःसंश्रयाऽऽसीत् ॥

तद्वासौ नर्त्तनादिकम् ।

तपसा वर्ण्योपमाप्रासौ हर्षेण सदृशवस्तुनो नर्तनादीनि कल्पनीयानि । अमूनि यथा—

नृत्योत्कन्धरता स्मेरगौरवापीडपुष्टता ॥ १५१ ॥

आश्रितातिथिविप्रादिदानं देवादिपूजनम् ।

यथा—जलवासादिना स्त्रीमुखोपमां प्राप्य कमलं वातचलितपत्रैर्नृत्यं रचयति । राज्ञः स्थैर्योपमां प्राप्य मेरुरुत्कन्धरोऽभूत् । गम्भीर्योपमां प्राप्य जलधिः सर्वदिग्व्यापी बभूव । मतिसमतां प्राप्य बृहस्पतिर्देवगुरुतां गतः । स्त्रीकेशोपमां प्राप्य कलापी शिखाचन्द्रकापीडं धत्ते । स्थैर्योपमां प्राप्य गिरिः शिरस्थमेघावलिव्याजान्मुकुटं धत्ते । राज्ञः स्थैर्योपमां प्राप्य मेरुः स्थूलोऽभूत् । मुखशोभां प्राप्य चन्द्रः स्वाश्रितचकोरान् स्वेच्छया ज्योत्स्नापानं कारयति । मुखलक्ष्मीं लब्ध्वा कमलं हंसद्विजानतिथीन् भृङ्गानाहारदानैः प्रीणयति । मुखोपमां प्राप्य चन्द्रेण स्वकलया शिवपूजा कृता । एवं घटे नृत्यम्, वधे गर्वोत्कन्धरता, विस्तारे स्मेरता, पूज्ये गौरवं, शिरःस्थवस्त्वापीडः, स्थूले पुष्टता कल्पनीया । इत्याद्यनेकोल्लेखैरर्थः कल्पनीयः ॥

अर्थोत्पत्तये प्रकारान्तरमाह—

द्वेष्यस्याङ्गसुहृद्‌द्रङ्गैः

वर्ण्यवस्तुना जितो यः पदार्थस्तस्य वर्ण्यं तावद् द्वेष्यम् । ततो द्वेष्यस्य वर्ण्यस्य यान्यङ्गानि तेषां साम्येन तद्रूपाणि यानि वस्तूनि तेषां जितपदार्थाङ्गैः कल्पनीयः । यथा—नार्याः कुचाभ्यां जितः कुम्भी नारीमुखमित्राणि कमलान्युन्मूलयति । नार्या मध्यजितः सिंहो नारीनेत्रमित्राणि मृगकुलानि भिनत्ति ॥

अङ्गैर्द्विषद्विरोधनैः ॥ १५२ ॥

द्वेष्यस्याङ्गानां समतया द्वेषिरूपाणि यानि वस्तूनि तेषां जितपदार्थपक्षैर्विरोधनं कार्यम् । यथा—राज्ञा प्रतापजितो रविः राजयशोमित्र चन्द्रद्वेषिणः कमलानि सभाकारि-

कुले । राज्ञा यशोजितश्चन्द्रो राजप्रतापमित्रविद्वेषिणः कैरवाणि विकासयति ॥

अङ्गद्वेषिसुहृल्लोपैः

द्वेष्याङ्गद्वेषिणां ये सुहृदस्तेषां जितपदार्थपार्श्वात् लोपो विधेयः। यथा—नार्या मुखजितश्चन्द्रः स्त्रीरूपाक्षद्वेषिपद्मद्वेषिप्रीतिदायीनि कैरवाणि विकासयति । नार्या गतिजितो हस्ती मुखद्वेषिकमलोपासकान् भृङ्गान् दानेन पुष्णाति ॥

अङ्गद्वेषिद्विषद्वधैः ।

द्वेष्याङ्गद्वेषिणां यानि द्विषद्रूपाणि वस्तूनि तेषां जितपदार्थपार्श्वाद्वधो विधातव्यः। यथा—नार्या धम्मिल्लजितो राहुः स्त्रीमुखद्वेषिकमलद्वेषिणं, नारीकुचयुग्मद्वेषिणं वा चन्द्रं पीडयति । नार्या वेणीजिता भृङ्गश्रेणी स्त्रीमुखद्वेषिचन्द्रद्वेषिकमलानि पदाघातैः पराभवति ॥

समानवस्तुनः शोभाचौर्यान्नाशोऽथ निग्रहः ॥ १५३ ॥

वर्ण्याङ्गसदृशं यद्वस्तु तस्य वर्ण्याङ्गशोभाचौर्यं परिकल्प्य वनादिषु नाशो निग्रहो वा कल्पनीयः । यथा—मृगा नारीनयनशोभां हृत्वा वने नष्टाः । स्त्रीमध्यश्रियं हृत्वा सिंहो गिरिगह्वरे गतः । नारीमुखलक्ष्मीहरं कमलमिति राजहंसैः खण्डशः क्रियते । रात्रौ स्त्रीमुखलक्ष्मीं हरति चन्द्र इति प्रातःकालेन छिद्रकः क्रियते ॥

निपाताध्यतनद्रव्यभङ्गमाकारलङ्घनैः ।
राजवेषासनस्थानविकलादिनिषेवणैः ॥ १५४ ॥
अगम्यगमनापेयपानकाभक्ष्यभक्षणैः ।
अपह्नवाद्वयैर्दिव्यं प्रायश्चित्ततदन्यतः ॥ १५५ ॥

दिव्यं यथा—

हरवाऽपि कान्तिधनसस्य नृपस्य कीर्तिर्दिव्यं सृजन्निव जगत्यवयादभीतः ।
इन्दुः सुधावपुरपि प्रभुरोषधीनामप्येष लक्ष्ममिषसंस्पृशौ न शुद्धः ॥

प्रायश्चित्तकारणं यथा—

समरे धरकरवालः पीत्वा मातङ्गकुम्भकीलालम् ।
अनुतापीव वमति रिपुनृपतीनां यशःक्षीरम् ॥

अथ भ्रमप्रकारैरर्थोत्पत्तिर्यथा—

स्वस्थादिभिर्भ्रमात् कार्यप्रवृत्तिः परिकल्प्यते ।

स्वस्थच्छायाऽन्यप्रतिबिम्बस्थता पूर्ववत् । क्रमाद्यथा—

मलिनानि पातकपुञ्जानि न पिदधाति यः स विधुरेव गोपः
इति रोषणैरिव मधुपैर्धूतं पद्मतोमुखं परमिवाश्मारसम् ॥

ताराद्युतिमुक्तालिच्छलतस्ताराकान्तिः ।
निजभर्तृभ्रमेणैव भेजे चन्द्रमुखीमुखम् ॥

यत्र वैदूर्यवर्षेषु कुट्टिमेषु तमोभ्रमात् ।
प्रतिबिम्बेन वदितो पतितावतति त्विषाम् ॥

भ्रमकारिणोऽपि प्रतिबिम्बता यथा—

मणिनद्धेषु यत्सौधाङ्गणेषु प्रतिबिम्बितम् ।
शशाङ्कं कैरवभ्रान्त्या भजन्ते भृङ्गराजयः ॥

कार्यप्रवृत्तिरन्यत्र कारणप्रत्यये भ्रमात् ॥ १५६ ॥

यथा—

एकत्र क्वचिदेव देवसदने सम्प्रेक्ष्य साक्षात्कृत—
प्रद्योतं तपनीयकुम्भमुदयत्साभ्रक्रूताकंभ्रमात् ।
आश्लिष्यन्त्यनिशं निशास्वपि वियद्गङ्गारथाङ्गयो मिथ-
स्तर्द्भ्रान्तिभृतः पयोगतनिजच्छायाविमुग्धाशयाः ॥

कार्यप्रवृत्तौ भ्रमतः साफल्यं जायते क्वचित् ।

यथा—

विधुमणिमयसौधप्राङ्गणे यत्र चन्द्रप्रतिमितिमतिफुल्लस्वैरवभ्रान्तिभाजः ।
असकृदमृतबिन्दुस्यन्दपानेन भृङ्गाः प्रसूमरमकरन्दास्वादसौख्यं लभन्ते ॥
यत्रोन्मुखः शातकुम्भमयभ्रमेण चैत्योत्थितधूपधूमे ।
वेल्लत्पताकापतृष्टोत्थमुक्तनभोनदीबिन्दुभिरेति तृप्तिम् ॥

भ्रमात् कार्यस्य नैष्फल्ये भ्रमः सत्येऽपि वस्तुनि ॥१५७॥

यथा—

आलिङ्ग्योच्चैः शरगृहशिरःशातकौम्भीयकुम्भान्
मर्त्यभ्रान्त्या निशि विफलिताः स्वर्गगङ्गारथाङ्ग्यः ।
अर्कालोकादुपगतमपि प्रीतिभाजं रथाङ्गं
मिथ्या बुद्धा सपदि न परीरब्धुमाराात् स्वरन्ते ॥

भ्रमात् कार्यस्य नैष्फल्ये सत्यप्यकरणं तथा ।

यस्मिन्नित्रससत्पतत्रिपरपोत्करेण वेश्मान्तरे
मार्जाराः परिजर्जरोऽञ्जनि जनादाहरय सत्यभ्रमात् ।
तान् विन्दन्नभिजीवतोऽपि स पुनः शारमत्वमादृमि—
म्यर्क मुग्धपिरोधबोधविपयी लोकैः समालोक्यते ॥

भ्रान्तस्य वस्तुनोऽन्यत्वं जायते भ्रमतोऽन्यतः ॥ १५८ ॥

यथा—

यत्र स्फुरत्स्फटिकबद्धगृहाङ्गणेऽर्कसंक्रान्तबिम्बमवलम्ब्य नितम्बिनीभिः ।
व्यर्थप्रयासकरणोच्चरणाप्रसङ्गान्निश्चित्य सत्यकलशोऽपि किल प्रवृत्तम् ॥

भ्रान्तस्यापि भ्रमो यः स्याद्विशेषोऽसौ प्रतिभ्रमः ।

निद्रान्तेषु वने द्विप सहचरीवक्षोरुहौ वीक्ष्य च
कुम्भे भोग्नतकुम्भविभ्रमभयादार्तं रवं तेनिरे ।
ताश्च त्रासनिमित्तभित्तिवलितग्रीवाश्च वेगोल्लस-
द्वेणीदण्डविलोकनेन यदसि व्यालाश्रुमूर्च्छामगुः ॥

धन्यौ हस्तौ स्फटिकघटिते भित्तिभागे स्वबिम्बं
दृष्ट्वा दूरात् प्रतिगज इति त्वद्द्विपा मन्दिरेषु ।
हत्वा कोपाकुलितवदनस्तत्पुनर्वीक्षमाणो
मन्दं मन्दं स्पृशति करिणीशङ्कया साहसाङ्क ॥

अन्योन्यभ्रान्तिको भेदो यत्राऽन्योन्य द्वयोर्भ्रमः ॥ १६० ॥

यथा—

जम्बूनां कुसुमोद्गमे नवमधुन्याबद्धपानोत्सवाः
कीराः पक्वफलाशया मधुकरीश्चिन्वन्ति मुञ्चन्ति च ।
एतेषामपि जातकिंशुकदलभ्रान्तीसमारादिमां
पुष्पभ्रान्तिभृतः पतन्ति सहसा चञ्चुषु भृङ्गाङ्गनाः ॥

आरूढाः सकलैर्यदि गृहशिखराण्युच्चमालोक्य भित्ति-
व्याघातात् व्यर्थयत्ना दिवि जलदगणाश्चैव हिंसन्ति सिंहाः ।
भ्रान्तः सोऽपि तत्र प्रतिकृतकमृगारातिनित्यावलोकात्
जीर्णातङ्को गजेन्द्रः सविधमपि भवद्वैर तेभ्यो बिभेति ॥

इत्याद्यनेकोल्लेखैर्भ्रमाद्योत्पत्तिः कार्या ॥

वस्त्वन्तरक्रियारोपैः

वस्तुनि तद्विरुद्धवस्तुक्रिया चित्रार्थमारोप्यते । यथा—

इन्दुमुखी कुमुदाक्षी रम्भोरु कमलचारुकरचरणा ।
अमृतद्रवलावण्याद् हृदयगता देवि ! किं दहसि ॥

घनागिनारीनयनाश्रुनीरैर्यशोलता यस्य विभाति पुष्पम् ।
प्रतापवह्निर्ज्वलितो यदीतैर्जगच्चमत्कारकरं तदेतत् ॥

शशिशुक्लाऽपि यत्कीर्तिश्चक्रेऽरिकलकालिमाम् ।
पङ्कसमपि यन्मित्रोज्ज्वलयं यद्वैरिदुर्यशः ॥

कार्यारम्भनिवृत्तिभिः ।

कार्यारम्भास्पदार्थस्य केनापि कारणेन निवृत्तिः कल्पनीया । यथा—

भुवं भुजे योऽधित यावकाभ्यो दिक्कुञ्जरान् दानमना मनस्वी ।
तद्वध्युदयं भजतां प्रभुत्वं न दिक्पतीनां द्रवताऽहरतान् ॥

उपाध्यायात् प्रभोर्मित्रात् सेवकाज्ञातिभावतः ॥१६१॥
सङ्गात्सद्गुणसंक्रान्तिः

यथा—

राजन् ! दानजितेव सेवनविधिं निस्त्रिंशलेखामिषा-
देषा कल्पलता प्रकल्प्य नियतं त्वत्पाणिपङ्केरुहात् ।
सद्रूपाधिकदानकल्पनकलां वेत्ति स्म तस्माद्द्विषां
क्षोणीभोगसुखार्थिनां वितरति स्वर्भोगसौख्यान्यपि ॥

किं त्वया शिक्षितं लक्ष्मि ! पितुः कल्लोलचापलम् ।
यत् त्वं नैकत्र कुत्रासि स्थिरत्वं प्रतिपद्यसे ॥

एतेभ्योऽपि न सा क्वचित् ।

उपाध्यायादिभ्योऽपि सा सद्गुणसंक्रान्तिर्न स्यात् । यथा—

द्विजधनवर्जितमेतद्भवद्भवे यशसि किं न संक्रान्तम् ।
सकृतैकवेश्म यस्माद् द्विजराजश्रीर्हृताऽनेन ॥

आहारसदृशोद्गारद्युद्भवविपर्ययैः ॥ १६२ ॥

वस्तुनि औचित्यादाहारसदृशयोरुद्गारदेहवर्णयोरुद्भावः कल्पनीयः । क्वाप्याहारा-देतयोर्विपर्ययः कार्यः । क्रमाद्यथा—

अतिलौल्यतः कवलयन् मलिनद्युति काननं किमपि दावशिखी ।
बहुभक्षणेन शितिधूममिषात्तनुते स्म भोजनवदुद्गिरणम् ॥

द्विषन्मृगाक्षीनयनाञ्जनानि यदेष नित्यं कवलीकरोति ।
क्षितीश ! तेनाऽशनिसन्निभैव विभा विभाति स्म भवत्कृपाणे ॥

विपर्ययो यथा—

यद्दन्त्यशनसन्निभमेवोद्गारमित्यनृतमत्र बभासे ।
गीतकं यदुदगारि सुधावत्पीतसीधुभिरपि प्रमदाभिः ॥

सिच्यमानमपि शत्रुकामिनीकज्जलाविलविलोचनाम्बुभिः ।
आहताऽसितमनोऽपि भासते श्वेतभानुसममेव यद्यशः ॥

पदार्थानां मिथः साम्यं स्याद्यौत्पत्तिकारणम् ।
अतः सदृग्वस्तूनि संगृह्यन्ते कियन्त्यपि ॥ १६३ ॥

वर्णाकारयोः सदृशपदार्था उक्ताः । अपरः प्रकीर्णकः सदृशवस्तुसंग्रहः क्रियते ।
यथा—

तीक्ष्णानि प्रतिभाग्राणि कटाक्षाः सूचिका नखाः ।
दात्रशल्यकशृङ्गाणि कुठारः क्रकचस्तथा ॥ १६४ ॥

असिपत्रक्षुरप्राणि शूलप्राजननेमयः ।
किटिदंष्ट्रा हलं सिंहनखरा मर्मभिद्वचः ॥ १६५ ॥

कुशाङ्कुशकुशाग्राणि खड्गधारा च हीरकः ।
कर्त्तरी कर्तिकारक्ताग्निन्धनं नखभेदिनी ॥ १६६ ॥

महत्तमानि दिक्कालव्योमज्ञानेशकेशवाः ।
आरामः सन्मनोबुद्धिसमुद्रारण्यभूमयः ॥ १६७ ॥
शय्याऽरः पुलिनं श्रोणी कपाटः क्षेत्रवेश्मनी ।
सूक्ष्माणि केशसूच्यग्रत्रसरेणुरजःकणाः ॥ १६८ ॥
मनः सन्मतिसंसारस्वरूपपरमाणवः ।
मङ्गल्यानि दधिदूर्वाचन्दनाक्षतदीपिकाः ॥ १६९ ॥
रसालपिप्पलाशोकपत्राण्यब्जं कुसुमं फलम् ।
शङ्खसिद्धार्थकौ सिद्धमन्नं मध्वाज्यमामिषम् ॥ १७० ॥
रूप्यं ताम्रं मणिः स्वर्णभूषणान्यंशुकानि च ।
व्यजनं चामरं छत्रं ध्वजो यानेभवाजिनः ॥ १७१ ॥
ताम्बूलं गीतवादित्रगुरुवन्दिद्विजाशिषः ।
सुस्वप्नशकुने हंसचाषखञ्जनबर्हिणः ।
अङ्गनास्फारशृङ्गाररूपा प्रेमवती प्रिया ॥ १७२ ॥
श्रीवत्समत्स्यदर्पणभद्रासनवर्धमानवरकलशाः ।
स्वस्तिकनन्द्यावर्तावष्ट महामङ्गलान्याहुः ॥ १७३ ॥
अमङ्गलानि घूकाहिकपोतशशकीतयः ।
कृकलासो दुःशकुनं दुःस्वप्नं दुर्वचःश्रुतिः ॥ १७४ ॥
कृतघ्नान्त्यजपाषण्डपतितारिविलापिनः ।
नग्नच्छिन्नाङ्गरोगार्तदीनब्रह्मादिघातिनः ॥ १७५ ॥
सम्मार्जनी खराऽजाङ्घ्रिरजो धूमश्चितोद्भवः ।
छाया शाखोटकविभीतकयोर्मञ्चदीपयोः ॥ १७६ ॥
पवित्राणांशयुद्धार्हद्विष्णुमहाकतरकराः ।
पावकाम्भोमहद्भूमिवेदवाणीयतिद्विजाः ॥ १७७ ॥
पुरोधा धेनुरतिथिः सुवर्णं दर्भगोमये ।
सत्यं सती चरित्राणि पूज्यपादरजःकणाः ॥ १७८ ॥
गङ्गा गोदावरी रेवा यमुना च सरस्वती ।
कामरूपः कुरुक्षेत्रमन्तर्वेदी कश्यपस्तपः ।
सत्यः सीता दमयन्ती द्रौपद्यरुन्धती तपः ॥ १७९ ॥
ब्रह्मचर्यं हरिश्चन्द्रनलरामयुधिष्ठिराः ।
अपवित्राणि रक्तादिपशूद्रकुष्ठितान्त्यजाः ॥ १८० ॥
रजस्वला श्मशानोर्वीभस्माङ्गाराः शवानि च ।
कृतघ्नस्वामिविश्वासद्रोहिब्रह्मादिघातिनः ॥ १८१ ॥
शरीरच्युतकेशाद्युच्छिष्टपदिककुक्कुराः ।
हास्यानि प्रियागीतनृत्यवाद्यादि नाटकम् ॥ १८२ ॥
आरामः सुमनोरामारामाप्रियप्रेमकेलयः ।

सुखशय्या शशी दोला स्वातन्त्र्यं श्रीः सुतोद्भवः ॥ १८३ ॥
नष्टाप्तिः स्वस्पृहालब्धिर्वियुक्तप्रियसङ्गमः ।
दाता विद्वान् सुहृद्विद्या स्वर्गः पीयूषमप्सराः ॥ १८४ ॥
धर्मः सद्वचनं सन्तः सन्तोषज्ञानमुक्तयः ।
दुःखदान्याधिनरकौ कारान्याधिविरोधिनः ॥ १८५ ॥
कुभार्या नैःस्व्यकुग्रामवासाः कुस्वामिसेवनम् ।
कन्याबहुत्वं वृद्धत्वे पत्न्याः पुत्रस्य वा मृतिः ॥ १८६ ॥
बाल्ये मातृमरणं निवासः परवेश्मनि ।
दुर्लभे नीरसे स्नेहहीने पररते रतिः ॥ १८७ ॥
वर्षाप्रवासौ द्वे पत्न्यौ कुभृत्योऽर्धहलः कृषिः ।
कलङ्को निष्कलङ्कस्य मानिनीमानखण्डना ॥ १८८ ॥
स्थिराणि पृथिवी शैलो धर्माधर्मौ सतां मनः ।
सती शीलं रणे धीरः प्रतिपन्नं महात्मनाम् ॥ १८९ ॥
अस्थिराणि नदीपूरलहरीबिन्दुबुद्बुदाः ।
विद्युद्धूमस्फुलिङ्गोल्कानलाः दीपोऽनिलाहतः ॥ १९० ॥
मत्स्यः कपिध्वजौ सन्ध्या हस्तिपुच्छकरश्रुतिः ।
कन्दुकश्चामरांश्चकं दोलास्त्रीचित्तमश्रियः ॥ १९१ ॥
निमेषोन्मेषरसनानेत्राङ्गायूंषि यौवनम् ।
स्नेहशक्रधनुःस्वामिप्रसादस्वप्नदुर्जनाः ॥ १९२ ॥
सवेगान्यनिलेन्द्राश्वमनस्तार्क्ष्योऽश्वहृक्शराः ।
नदी विमानहनुमन्तौ मीनोग्रेणपक्षिणः ॥ १९३ ॥
मन्दानि शनिः पङ्गुर्मुनिर्बालो नितम्बिनी ।
सज्जनः पुण्यपुरुषो हंसो वृषभहस्तिनौ ॥ १९४ ॥
बलिष्ठानि शिवो विष्णुः स्कन्देन्द्रगरुडानिलाः ।
श्रीरामहनुमद्भीमा बलदेवो बलिः पविः ॥ १९५ ॥
सुदर्शनं सुरा दैत्याः पञ्चास्यशरभौ गजः ।
महावराहदिग्दन्तिशेषकूर्मकुलाचलाः ॥ १९६ ॥
पृथुरैरावतश्चक्री सतीस्वान्तं पुराकृतम् ।
प्रतिपन्नं प्रतिज्ञा च महतां स्त्री जडा ग्रहाः ॥ १९७ ॥
अबलिष्ठानि रोगार्तबालक्षुधितकातराः ।
बलात्कृतानि कार्याणि नारी पापघ्नो नृपः ॥ १९८ ॥
क्रूराणि सर्पमार्जारमकरव्याधपोत्रिणः ।
हर्यक्षदुर्जनश्येनस्तेनप्रत्यन्तवासिनः ॥ १९९ ॥
अक्रूराणि शिशुः साधुर्धार्मिको धर्मनन्दनः ।
सुस्वामिभृत्यमित्राणि वत्सहा गौः सुगेहिनी ॥ २०० ॥

मधुरध्वनयो हंसमयूरपिकसारसाः ।
कामिनी कुररः कङ्कीरपारावतालिनः ॥ २०१ ॥
चातकः कुक्कुटः केतुकिङ्किणी घर्घरावली ।
वेदना हतनादश्च बालादिपदघर्घराः ॥ २०२ ॥
वेणुवीणादिमञ्जीरमेखलाकङ्कणक्वणाः ।
गन्धर्वाप्सरसौ हाहाहूहूतुम्बुरुकिंनराः ॥ २०३ ॥
गान्धारगायिनो हंसाः केकिनः षड्जकेकिनः ।
कोकिलाः पञ्चमोल्लापाः क्रौञ्चा मध्यमराविणः ॥ २०४ ॥
कलभा निषादरावा धैवतध्वनयो हयाः ॥ २०५ ॥
वृषभा ऋषभारावा विज्ञेयाः स्वरवेदिभिः ॥ २०६ ॥
कठोरध्वाना घूकघरट्टकरभाः खराः ।
मण्डूककोलकाकोलकपोताः कुक्कुटः शिवा ।
कपाटानां खटात्काराः शृङ्खलानिगडारवाः ॥ २०७ ॥

षट्पदी ।

महाशब्दा घनेन्द्रेभतार्क्ष्यपक्षाब्धिवीचयः ।
अब्धिमन्थः शिवस्याट्टहासस्तु डमरुध्वनिः ॥ २०८ ॥
सिंहोष्ट्रहनुमद्रक्षःक्ष्वेडासंराविणो रथाः ।
नान्यब्धिकृपणशङ्खौघमल्लदोःस्फालनध्वनिः ॥ २०९ ॥
निर्घातरथघोषज्याटङ्कारो गजवाजिनः ।
भटढक्काः शिलोद्धारस्फारनिर्झरघर्घराः ॥ २१० ॥
घण्टाश्चैत्यगजादीनां कन्दरादिप्रतिध्वनिः ।
वीराणां निनदो दूराकरणं चकितारवः ॥ २११ ॥
ततं वीणाप्रभृतिकं तालप्रभृतिकं घनम् ।
वंशादिकं तु सुषिरं विततं मुरजादिकम् ॥ २१२ ॥
एतच्चतुर्विधं वाद्यं यन्त्री पञ्चारवो मतः ।
नान्दी द्वादशतूर्याणां निर्घोषो नाटकादिषु ॥ २१३ ॥
भम्भा मउन्द मद्दल करडा झल्लर हुडुक्क कंसाला ।
भेरी तिलिमा वंसो सङ्खो पणवोय नाडए नन्दी ॥ २१४ ॥
ढुक्का ढक्का डमरु जकाहल घुक्क भेरि लावयं पडुहो ।
झुग सङ्ख उरड वीणा वमद्दल कंसाल रवे नन्दी ॥ २१५ ॥
सुगन्धीनि तु कर्पूरकस्तूरीयक्षकर्दमाः ।
वासो मलयजं धूपोऽगुरुर्मीनमदो वराः ॥ २१६ ॥
सुगन्धितैलं स्वर्गपुष्पाणि कुसुमद्युतिः ।
पद्मिनीस्त्रीमुखं मेघसिक्तोर्वीप्रियपर्णकः ॥ २१७ ॥
जातीपत्त्रीलवङ्गैलाकक्कोलौ जातिकाफलम् ।

तज्ञा तमालपत्राणि मयसप्तच्छदौ मदः ॥ २१८ ॥
शालयः कुसुमं जाती केतकी बकुलोऽम्बुजम् ।
पाटलाचम्पकौ मल्ली करुणी शतपत्रिका ॥ २१९ ॥
दुर्गन्धानि वपुःस्वेदकुथितान्नादिपूतयः ।
मृतस्नानादिदेहानि पुरीषापानमारुतौ ॥ २२० ॥
शिशिराणि सज्जनवचः प्रभुः प्रसादेष्टसङ्गसत्सङ्गाः ।
काव्ययशःसन्तोषाः सुधाम्बुहेमन्तहिमकराः करकाः ॥२२१॥
उष्णानि तरणिर्वह्निर्वाडवः शिवभालदृक् ।
कालाग्निरुद्रगोविन्दचक्रब्रह्मानलास्त्रभाः ॥ २२२ ॥
वज्रं विद्युद्दवो ग्रीष्मः काराग्निर्हन्तिका ।
आधिर्भ्राष्ट्रो ज्वरो घर्मः प्रतापो दुर्वचस्तपः ॥ २२३ ॥
क्षुद्दीपशापदुर्वासःक्रोधवैरिपराभवाः ।
सपत्नीष्टवियोगेष्टक्रन्नावज्ञास्मरज्वराः ॥ २२४ ॥
कोमलान्यङ्गनाङ्गानि शिरीषं नवपल्लवाः ।
हंसरोमाणि कदलीस्तम्भाः पट्टांशुकान्यपि ॥ २२५ ॥
कठोराणि शिला शैलो वज्रं दुर्जनमानसम् ।
कुस्वामिभृत्यमित्राणि कुपत्नी शाकिनीमनः ॥ २२६ ॥
लोहं वैरिमनो हस्ती नृहस्ततरुणीस्तनौ ।
कृतघ्नो नालिकेरीकुद्दीकपित्थफलानि च ॥ २२७ ॥
मधुराणि विदग्धोक्तिकाव्यगीतप्रियाधराः ।
सुधामधुपयोनालिकेरीरसशशित्विषः ॥ २२८ ॥
द्राक्षाम्रदाडिमीरम्भाराजादनफलादिजाः ।
रसाः पुष्परसाः कीर्तिर्गुडखण्डेक्षुशर्कराः ।
सुरा शिखरिणी मस्तु पायसं पानकानि च ॥ २२९ ॥
कटूनि राजिका हिङ्गु तैलं धुत्तूरकस्नुहिः ।
विषं तुम्बीफलं निम्बेन्द्रवारुणगुडूचिकाः ॥ २३० ॥
क्षाराणि लवणं सौवर्चलं सैन्धवटङ्कणे ।
अयस्क्षारः स्वर्जिकाजमूत्रं लवणवारिधिः ॥ २३१ ॥
तिक्तानि मरिचं शुण्ठी सरणं शृङ्गवेरकम् ।
पिप्पली पिप्पलीमूलमजमोदाद्यस्तथा ॥ २३२ ॥
अम्लानि बीजपूराणि जम्बीरकरमर्दिकाः ।
आरनालकपित्थानि निम्बुकान्यम्लवेतसम् ॥ २३३ ॥
द्रवाण्यमृतपानीयघृततक्रपयःसुराः ।
तैलाम्रमकरन्देक्षुरसः शिखरिणी मधः ॥ २३४ ॥
मषीमदासृग्रुधिरसूत्रप्रस्वेदपारदाः ।

अथश्यायाम्बुकर्पूरजलचन्द्रोपलद्रवाः ॥ २३५ ॥
तेजस्विनो रविश्चन्द्रतारानिस्वर्णपारदाः ।
नेत्रदन्तनखादर्शा रूप्यं कांस्याम्बुके मणिः ॥ २३६ ॥
सूर्येन्दुकान्तखद्योतमुक्ताविद्रुमहीरकाः ।
पद्मरागो मरकतं वैडूर्यं राजपट्टकः ॥ २३७ ॥
सुरूपा मदनस्कन्दानिरुद्धनलकूबराः ।
अश्विनोपुत्रनकुलनलदेवाः पुरूरवाः ॥ २३८ ॥
दानिनः कामधुक्चिन्तामणिकल्पद्रुमावलिः ।
जीमूतवाहनः कर्णदधीचिशिबिविक्रमाः ॥ २३९ ॥
धन्विनः शिवकृष्णेन्द्रा भार्गवो रामलक्ष्मणौ ।
पार्थभीष्मकृपद्रोणद्रौणिकार्ण्यभिमन्यवः ॥ २४० ॥
आधाराः स्वर्नभोभूदिक्पातालाद्रिवरद्रुमाः ।
द्वीपग्रामपुरागारप्रासादाः शयनासने ॥ २४१ ॥
पुर्योऽमरावती भोगावती लङ्काऽलका तथा ।
विदर्भा मिथिलाऽयोध्या कान्यकुब्जं कुशस्थलम् ॥२४२॥
कौशाम्बी त्रिपुरी काशी मथुरा हस्तिनापुरम् ।
अवन्ती पाटलिपुत्रं चम्पा द्वारावती गया ॥ २४३ ॥
विदिशा निषधा कोटीवर्षं काञ्ची तमालिनी ।
माहिष्मती भृगुकच्छः काम्पिल्यं वारणावतम् ॥ २४४ ॥
राजानः पृथुमान्धातृधुन्धुमाराः पुरूरवाः ।
हरिश्चन्द्रो भरतश्च कार्तवीर्ययुधिष्ठिरौ ॥ २४५ ॥
मनुः काकुत्स्थसगरौ भगीरथनलौ रघुः ।
अजो दशरथो रामकुशौ श्रेणिकसम्प्रती ॥ २४६ ॥
विद्वन्नृपाः प्रतिष्ठाने शालिवाहनभूपतिः ।
उज्जयिन्यां विक्रमार्कमुञ्जभोजनरेश्वराः ॥ २४७ ॥
मन्त्रिणो वाक्पतिः शुक्रो जाम्बवान् माल्यवानपि ।
सालङ्कायनकूष्माण्डश्रुतशीलास्तथोद्धवः ।
यौगन्धरायणो मुद्राराक्षसश्चाणकात्मजः ॥ २४८ ॥

इति श्रीजिनद० अर्थसिद्धिप्रताने चतुर्थे प्रकीर्णकः पञ्चमः स्तबकः ।

अथ सङ्ख्यातोऽर्थोत्पत्तिः कथ्यते—

औचित्यरचितैः संख्याबन्धबन्धुरितक्रमैः ।
उपमाद्यैरलङ्कारैः सुधीरर्थं समर्थयेत् ॥ २४९ ॥

यदैकसंख्यः पदार्थो विवक्षितः स्यात्तदैकसंख्या अन्येऽपि पदार्थाः । यदा द्वि-

र्दन्यस्तदाऽन्येऽपि द्विसंख्या । यदा त्रिसंख्यस्तदाऽन्येऽपि त्रिसंख्या । एवमन्येऽपि तत्संख्या अलङ्कारेण केनापि सङ्कलिता काव्ये संगृह्यन्ते । उदाहरणानि स्वस्वसंख्यया दर्शयिष्यन्ते । एकादिसंख्यासंग्रहो यथा—

आदित्यमेरुचन्द्रप्रासादा दीपदण्डकलशाश्च ।
खड्गहरनेत्रशुपस्वदण्डाङ्कुशग्रहस्तिकरा ॥ २५० ॥
नासावंशविनायकदन्तपताकामनासि शक्राश्वः ।
अद्वैतवाद एकैक एवामी सुकविभिर्वर्ण्या ॥ २५१ ॥

यथा—

एकदन्तो नयत्येकदन्ततस्तम्भ दृधरपुर ।
यो वक्तीव जगद्विघ्नविघाताद्वैतमात्मन ॥

भुजद्विपकर्णपादस्तनसन्ध्यारामलक्ष्मणा शृङ्गे ।
गजदन्तौ प्रीतिरती गङ्गागौर्यौ विनायकस्कन्दौ ॥२५२॥
पक्षनदीतटरथधुर्यखड्गधाराश्च भरतशत्रुघ्नौ ।
रामसुतौ रविचन्द्राविव्येते द्वन्द्वगा वाच्या ॥ २५३ ॥

उदाहरणानि—

किं सूर्यौ तरणिशीतरुचौ किमन्यौ रामाच्युतौ किमु गणेशगुहाविहैतौ ।
एतौ पुन किमुदितौ रघुराजपुत्रावित्याकुलैर्नृपकुलै सहसैव दृष्टौ ॥
आश्लिष्यतामथ भुजाविव विक्रमस्य मूर्त्तौ सभाग्रभुवमेकधनुर्भृतन्वौ ।
नत्वा कृते धनुषि सज्जगुणेऽर्जुनेन भीमो मदादिदमुवाच भुवामधीशान ॥
प्रविष्टौ कुरुसैन्येषु द्रुत भीमघटोत्कचौ ।
मध्येषु सममेव द्वौ बालकस्य कराविव ॥
पीड्यमाना दृढं ताभ्यां प्रियदोर्भ्यामिव प्रिया ।
सिष्वेद च चकम्पे च समुमोह च सा चमू ॥

भुवनवलिवह्निविद्यासन्ध्यागजजातिशमुनेत्राणि-
त्रिशिरोमौलिदृशालोनपालफणकालमुनिदण्डा ॥ २५४ ॥
त्रिफलात्रिशूलपुरुषा पलाशदलकालिदासकाव्यानि ।
वेदान्तरथा कम्बुग्रीवारेखा त्रिकूटकूटानि ॥ २५५ ॥
हरहतपुरत्रियामायामा यज्ञोपवीतसूत्राणि ।
जैनरत्नच्छत्र(?)प्रदक्षिणागुप्तिशल्यानि ॥ २५६ ॥
मुद्राप्रणामगौरवशिवभ्रमणा शुभतरा लेख्या- ।
सर्वेऽप्यमी त्रिसंख्योपेता काव्ये निबद्धव्या ॥२५७॥

बाल्येन धारितस्यासेर्धाराद्वितीयविम्बतः ।
त्रिमूर्तिरिव रेजेऽसौ त्रिवेदीवेदिजोर्जितम् ॥

ब्रह्ममुखवेदवर्णा हरिभुजसुरगजरदचतुरिकास्तम्भाः ।
सङ्घसमुद्राश्रमघातगोस्तनाश्रमकषायदिशः ॥ २५८ ॥
गजजातियामसेनाङ्गदण्डहस्ता महाजने वणिजः ।
दशरथपुत्रोपाध्यायध्यानकथाभिनयरीतिगोचरणाः ॥ २५९ ॥
माल्यस्तबककराङ्गुलिसंज्ञासुरभेदयोजनक्रोशाः ।
एते सलोकपालाः काव्ये योज्याश्चतुःसंख्याः ॥ २६० ॥

यथा—

संसारिस्फुरशोपदोपपल्लीखेलाय संश्लेषिणो
मार्गानुपतमप्रमादरजनीयामान् निकामाक्षयान् ।
संसारोद्धुरप्रधानपुरुषान् व्यामोहकारागृह-
द्वारप्राहरिकान् क्षिपन्ति चतुरः केचित् कषायद्विषः ॥

वृकोदराद्याः सहसा मनस्विनः सहोदरास्तं परिवव्रिरे नृपम् ।
गुहस्तिनो हस्तमिवाछद्मणच्छिदानिदानं रणपारदा रदाः ॥

स्मरबाणपाण्डवेन्द्रियकराङ्गुलीशम्भुमुखमहायज्ञाः ।
विषयव्याकरणाङ्गव्रतवन्हिसुपार्श्वफणिफणाश्चैव ॥ २६१ ॥
परमेष्ठिमहाकाव्यस्थानकवनुवातमृगशिरस्ताराः ।
पञ्चकुलमहाभूताः प्रणामपञ्चोत्तरविमानाः ॥ २६२ ॥
महाव्रतमरुद्व्रतसमितिस्थानकानि च ।
शत्रुश्रमस्य स्वेतानि बध्नीयात् पञ्चसंख्यया ॥ २६३ ॥

यथा—

पञ्चेषुद्विपभेदपञ्चवदनः पञ्चमतस्वस्तरुः
स्वर्णाद्रिः समुदञ्चिपञ्चविषयव्यापारपङ्कांशुमान् ।
पञ्चाङ्गस्थितिमुक्तपञ्चमगतिः प्रस्थानपञ्चास्रवः
सेव्यः पञ्चसमित्पदादिनिलयः पञ्चेन्द्रियाणां जयः ॥

कर्णस्य सूनुर्वृषसेनवीरः शरप्रपातैः परिपीडितायाः ।
पञ्चेन्द्रियाणीव परध्वजिन्या द्राग् द्रौपदेयान् विधुरीचकार ॥

रसरागमजकोणास्त्रिशिरोनेत्र्यान्तरारिगुणतर्काः ।
दर्शनगुहमुखभूखण्डवक्रियः स्युरिह षट्संख्याः ॥ २६४ ॥

यथा—

यस्योग्रमूर्तेः शरभूर्बभार षड्भिर्मुखैः षण्मुखतां प्रतापः ।
यत्कुण्डलानीव विरेजुरुच्चैः षड्ऋतुद्वादशमण्डलानि ॥

विवाहपातालशकवाहमुखदुर्गतिसमुद्राः ।
भयसप्तपर्णपर्णगोदावर्यस्त्यमी सप्त ॥ २६५ ॥

यथा—

त्रैलोक्यालयसप्तनिर्भयभयप्रध्वंसलीलाजय-
स्तम्भाद् दुस्तरसप्तदुर्गतिमुखद्वारार्गलोद्यार्गलाः ।
प्रीतिप्रोक्षितसप्ततत्त्वविटपिप्रोद्यन्नूतनाङ्कुराः
शीर्षे सप्तभुजङ्गपुङ्गवफणाः पार्श्वप्रभोः पान्तु वः ॥

दिग्देशकुम्भिपालाः कुलपर्वतधातुमूर्तिवसवश्च ।
योगाङ्गव्याकरणमहाभूत्यहिकुलान्यष्टौ ॥ २६६ ॥

यथा—

अयाऽपनीभारमुवीचकार नपातिरेकप्रवरो ययातिः ।
गीतं दिगन्तेषु यशो यदीयं श्रोतुं दधेऽष्टश्रुतिकां विधाता ॥

भूखण्डखण्डतरायणमुखण्डसुधाकुण्डजैनपद्यानि ।
ग्रैवेयरसव्याघ्रीस्तनगुप्तिनिधिग्रहास्तु नवसंख्याः ॥ २६७ ॥

यथा—

ख्याते यत्र नवग्रहार्तिरदयं नायाति तस्यापि यो
ख्यातकयौ न च यस्य वाङ्नवरसधाकुण्डस्वपाकारिणी ।
नित्यं षट्पदपञ्चपुण्यमुरतः पद्मानि देवा नव
ख्यातेनुर्नवमो जिनः स जयति श्रीपुष्पदन्तप्रभुः ॥

रावणमुखाङ्गुलीचन्द्रवाहयतिधर्मशम्भुकर्णदिशः ।
अङ्गद्वारावस्थादशाः पुनः संख्यया दशैव स्युः ॥ २६८ ॥

यथा—

निजाश्रुनीरैः स्नपिता द्विषद्भिः प्रदीपिता मौलिमणीप्रभाभिः ।
दशापि यत्पादनखाः समीयुर्दिशां दशानामपि दर्पणत्वम् ॥

रुद्रास्त्रनेत्राण्यप्यङ्गोपाङ्गकानि जिनमतोक्तानि ।
एकादश ध्रुवाः स्युस्तथा जिनोपासकप्रतिमाः ॥ २६९ ॥

यथा—

पादैः सोऽस्तु मुदे न तस्य फणिनः सप्तास्यचूडामणी-
संक्रान्तः किल योऽष्टमूर्तिरजनि स्पष्टाष्टकर्मच्छिदे ।
यद्वत्कं दशदिग्जनव्रजमभिप्रासुं तथा सेवितुं
यं यत्पादनखाविरक्तनुरभूदेकादशाङ्गोऽपि सः ॥

गुह्लेशराशिमासाः संक्रान्त्यादित्यचक्रराजानः ।
चक्रिबृहस्पतिहस्ताः समासदो द्वादश भवन्ति ॥ २७० ॥

यथा—

येन द्वादश सद्व्रतानि धनिनो ता द्वादशानुक्रमं
भिक्षूणां प्रतिमास्तथा निदधिरे सद्भावतो द्वादश ।
यश्च द्वादशकल्पवासवनिषेव्याङ्घ्रिर्व्यधे द्वादशे-
ऽङ्गानि द्वादश संजयौ जिनपतिः शान्तिः स वोऽस्तु श्रिये ॥

प्रथमजिनभवाद्योपा विश्वेदेवास्त्रयोदश भवेयुः ।

यथा—

आद्यो जिनः पातु जगन्ति यस्त्रयोदशक्रियास्थानविमुक् त्रयोदशे ।
जातो भवेत्तीर्थकरः परं गुणस्थतद्गुणस्थानमगात् त्रयोदशात् ॥

विद्यास्थानस्वरभुवनरत्नगुरुपान्थयास्त्वमाः ॥ २७१ ॥
जीवाजीवोपकरणगुणमार्गणरज्जुसूत्रपूर्वभिदाः ।
कुलकरपिण्डप्रकृतिस्रोतस्विन्यश्चतुर्दश तु ॥ २७२ ॥

यथा—

यो गर्भाश्रयणे चतुर्दशशुभस्वप्नाभिसंसूचितो
यो जन्माधिगमाच्चतुर्दशमहापूर्वाब्धिपारङ्गमः ।
यज्ज्ञानैकतटे चतुर्दश लसद्रज्जुप्रमाणोपमा
लोकाः किं नु चतुर्दशो जिनपतिः सोऽनन्तजित् पातु वः ॥

परमधार्मिकतिथयश्चन्द्रकलाः पञ्चदश भवन्तीह ।

यथा—

तिथिं तिथिं प्रविश्वर्गिभोग्यैकैककलाधिका ।
कला यस्येशपूजाऽऽसीदेकः श्लाघ्यः स चन्द्रमाः ॥

शुक्रार्चिषः शशिकला विद्यादेव्यश्च षोडश भवन्ति ॥ २७३ ॥

यथा—

विधोः कलैका हरमूर्ध्नि भालमस्या वितेने विधिरेकया च ।
इति द्वितीयादिनिशासु दृश्या वृद्धौ कलास्तस्य चतुर्दशैव ॥

सप्तदश संयमाश्चाऽष्टादश विद्याः पुराणानि ।
द्वीपाः स्मृतयो ज्ञाताध्ययनान्येकोनविंशतिमितानि ॥ २७४ ॥

यथा—

अष्टादशाऽब्धीष्ट सुधीः स विद्यास्त्वष्टादशद्वीपनृपान् विजिग्ये ।
दधौ च धर्मं स्मृतिभिः पुराणैर्विस्पष्टमष्टादशभिः प्रणीतम् ॥

करशाखाः श्रीभर्तुर्विंशोपकाः सकलजननखाङ्गुलयः ।
दशकन्धरनेत्रभुजास्तु संख्यया विंशतिर्वाच्याः ॥ २७५ ॥

यथा—

विंशत्या नयनैर्दोर्भिर्विंशत्या दशकन्धरः ।
पश्यन् क्षिप्यन् व्यधाद्बध्वाः स त्रिंशद्विगुणं सुखम् ॥

कमलदलरावणाङ्गुलिशतमखजलधियोजनानि स्युः ।
शतपत्रपत्रादिमजिनसुतधृतराष्ट्रनृपनिसुताः ॥ २७६ ॥
जपमालामणिहारस्रजोऽस्रहक्कीचकाः शतप्रमिताः ।

यथा—

हस्तेन चेद्दिक्षितिपः शतसौमुदास घात्यः शतमित्यमर्षात् ।
स्थाप्याश्च पश्चेति महीं महाङ्घ्रिघातेन चक्रेऽङ्गुलिघातचिह्नाम् ॥

पादाङ्गुलीभिर्युधि केऽपि केऽपि कराङ्गुलीभिः परिपूरणीयाः ।
धात्वा द्विपोऽमी शतमित्यमर्थात् कृष्णास्तैः पञ्चभिरप्यमीपि ॥
अहिपतिमुखगङ्गामुखपद्मजदलरविकरेन्द्रनेत्राणि ॥ २७७ ॥
विश्वामित्राश्रमवर्णार्जुनभुजसामवेदशाखाश्च ।
पुण्यनरदृष्टचन्द्राः सहस्रसंख्या अमी ज्ञेयाः ॥ २७८ ॥

यथा—

सहस्रपत्राणां प्रत्येकं स्मेरताकृते ।
सहस्रकरविस्तारं किं सहस्रकरोऽकरोत् ॥

एवमत्र ग्रन्थगौरवभयादसङ्कलिता अपि संख्याः काव्योपयोगाय प्रेक्षावद्भिः प्रेक्ष्याः ॥

इति श्रीजिनदत्त० अर्थसिद्धिप्रताने चतुर्थे संख्यास्तबकः पञ्चः ॥

अथ समस्याक्रमः—

कल्पादिसिन्धुलघुभिर्गुरुता

लघोः पदार्थस्य कल्पादिकालेन सिन्धुना लघुभिश्च गुरुता विधेया ।

कल्पादिकल्पना यथा—

कल्पादिकाले गुरुदेहदेशा 'पिपीलिका राजति शैलतुल्या' ।
तस्मिंश्च सत्यं धरणीधरोऽपि बिभर्ति देवगिरीन्द्रलीलाम् ॥

यतः कल्पादौ सर्वोऽपि पदार्थो गुरुतरो भवति ततः सर्वत्रापि लघुपदार्थस्यौचित्येन कल्पादौ गुरुत्वमारोप्यम् ।

सिन्धुना यथा—

अहो पयोराशिविलासियादः 'पिपीलिका राजति शैलतुल्या' ।
सदा जनानां महतां निषङ्गो दत्ते लघूनामपि गौरवाणि ॥
यावन्तो दृश्यन्ते नरकरितुरगादयः स्थले जीवाः ।
तावन्तः सलिलेऽपि जलपूर्वास्तेऽपि निर्दिष्टाः ॥ २७९ ॥

ततः समुद्रस्थितानां लघूनामपि जीवानां गुरुत्वमस्त्येव । लघुभिर्यथा—

कुन्थुप्रमाणेन महत्त्वभाक्त्री 'पिपीलिका राजति शैलतुल्या' ।
यस्मात्प्रबोधः परिदर्शनेन सदा लघूनामपि गौरवाणि ॥

इत्यादि । एवं रीतित्रयमध्यात् यत्र या या रीतिरौचित्येन घटते तया तया रीत्या सर्वत्रापि लघुपदार्थस्य गुरुताऽऽरोप्या ॥

युगान्तदूरावलोकगुरुभिर्लघुता विधेया ।

गुरुपदार्थस्य युगान्तेन दूरावलोकेन गुरुभिश्च लघुता विधेया । युगान्तेन यथा—

कल्पान्तकालमलिनीकृतदेहदेशः 'शैलो बिभर्ति परमाणुसमत्वमेषः' ।
एवं युगादिसमये बिभराम्बभूव यो जातरूपधरणीधरसन्निभत्वम् ॥

यतः कल्पान्ते सर्वे पदार्था लघवः सम्भवन्ति, ततः कल्पान्तेन गुरुपदार्थस्य लघुत्वमारोप्यम् । दूरावलोकनेन यथा—

स्थूलोन्नतोऽपि परमाम्बरवर्तमानधावद्विमानचलखेचरकामिनीनाम् ।
अभ्यागतो नयनवर्त्मनि सत्यमेव 'शैलो बिभर्ति परमाणुसमत्वमेषः' ॥

यतो दूरस्थितः पदार्थो गुरुरपि सूक्ष्म इव भासते । गुरुभिर्यथा—

कल्पान्तकालधरणीधरणप्रवृद्धकोलाधिराजतनुमानविलोकनेन ।
'शैलो बिभर्ति परमाणुसमत्वमेष' नो कस्य लाघवमहो गुरुसन्निधाने ॥

इत्यादिगुरुतरपदार्थैर्गुरुपदार्थस्य लघुता विधेया । एवं रीतित्रयमध्याद्यत्र या रीतिरौचित्याद् घटते तत्र तया रीत्या लघुता विधेया ॥

नीरादिषु प्रतिशरीरवशेन युग्मम्

नीरदर्पणमणिभूमिप्रभृतिषु प्रतिबिम्बवशेन एकमपि वस्तु युग्मरूपं भवति । यथा—

पश्चिमाद्रेर्मणिशिरःक्रान्ते पूर्वाद्रिगे रवौ ।
लोकैर्विशङ्क्यते किं भोः 'समुदेति रविद्वयम्' ॥

कृष्णेन बिम्बितवशेन च वैपरीत्यम् ॥ २८० ॥

अधोमुखीकृतकृष्णेन प्रतिबिम्बितेन च वैपरीत्यं कार्यम् । यथा—

कालियाहिग्रहव्यग्रे यमुनायां जगन्निधौ ।
झम्पयाऽधोमुखे जाते विपरीतं जगत्त्रयम् ॥

तडागो दर्पणप्रायजलसंक्रान्तितोऽभवत् ।
जलशय्यीकृतः कृष्णप्रासादः कलशोपरि ॥

अस्ताद्रिमस्तकमणिप्रगुणक्षमायामादर्शसन्निभरुचौ प्रतिबिम्बिताङ्गः ।
आशङ्क्यते दिनमुखे वरुणेन सोऽयमभ्युद्यतो दिनकरः खलु पश्चिमायाम् ॥

भूपाल ! तव यज्ञस्य धूमवर्तिरधोमुखी ।
पयोधिप्रतिमा भाति क्षमयाविस्मयहेतवे ॥

एवं रीतिद्वयमध्यात् यत्र या रीतिरौचित्याद् घटते तत्र तया रीत्या निर्वाहणीयम् । केनापि प्रपञ्चेन विपरीतीकृतेन यदुत्तरजगत्त्रयमध्यस्थितः सर्वोऽपि पदार्थो विपरीतो भणनीयः । अस्यैव सूत्रकाव्यस्य प्रतिबद्धा समस्या यथा—

'कल्पादिसमये यस्मिन् कीटिका कुम्भिसन्निभा ।
कुम्भी पुनर्महाशैलस्पर्द्धिदेहाकृतिस्तदा ॥ २८१ ॥
माहात्म्यं तस्य पाथोधेर्व्याख्यातुं कुत्र शक्यते ।
सापि यत्र बभौ तोयकीटिका कुम्भिसन्निभा ।
परमाणुतनोरग्रे कीटिका कुम्भिसन्निभा ॥ २८२ ॥
कुम्भीन्द्रोऽपि सुवर्णाद्रिमानतः कीटिकायते ।
युगान्तसमये यस्मिन् वारणः कीटिकासमः ॥ २८३ ॥
तस्मिन् पिपीलिकामानं लभ्यतामिति न क्वचित् ।
महागिरिशिरःस्थानां वारणः कीटिकायते ॥ २८४ ॥
महापर्वतमानेन वारणः कीटिकायते ।
साधुचित्तानुमानेन पर्वतः कीटिकायते ॥ २८५ ॥

पूर्वाद्रौ रत्नमित्यन्तर्जाताद्रिप्रतिबिम्बतः ।
शङ्क्यते शक्रकान्ताभिः किमुदेति रविद्वयम् ॥ २८६ ॥
यमुनाह्रदरक्षम्पायामधोवक्त्रे जगन्निधौ ।
तदा सम्भाव्यते नूनं स्वर्गोपरि मही यमौ' ॥ २८७ ॥

चन्द्रान्धकाररविकीर्तिकुकीर्तिसन्ध्या-
रागादिसङ्गकृतवर्णविपर्ययेण ।

कृष्णरक्तपीतनीलादयो वर्णाश्चन्द्रेण श्वेताः क्रियन्ते । यथा—

पर्णोद्गमहिमद्योतद्योतितविद्योतितोऽभितः ।
कैलासगिरिलङ्काशः 'काशते विन्ध्यभूधरः' ॥
जपापुष्पं जातिहसं सुवर्णं रजतप्रभम् ।
सुधाकरकरस्पर्शान्नपी चन्दनवद्गमौ' ॥

रक्तपीतश्वेतादयो वर्णा अन्धकारेण कृष्णाः क्रियन्ते । यथा—

कैलासो विन्ध्यसङ्काशः कर्पूरः कज्जलप्रभः ।
जपा तापिच्छगुच्छश्रीरन्धकारैर्विनिर्ममे ॥

कृष्णश्वेतादयो वर्णा बालार्केण सन्ध्यार्केण रविणा वा रक्ताः क्रियन्ते । यथा—

कज्जलं कुसुमच्छायं जातीपुष्पं जपासमम् ।
सुवर्णं पद्मरागश्रि प्रभातार्कप्रभावृतम् ॥

अनया रीत्या सर्वत्राऽप्यौचित्येन वर्णविपर्ययः क्रियते । यदि पुनश्चन्द्रान्धकार-रवीणामेव वर्णविपर्ययः क्रियते तदा कीर्तिकुकीर्तिसन्ध्यादिभिरेतेषामेव वर्णविपर्ययः क्रियते । यदाऽन्यवस्तूनामपि चन्द्रादिभिरेव तैर्वर्णविपर्ययः क्रियते । यथा—

स्वर्धुनीसलिलसन्निभस्फुरत्तावकीनवकीर्तिमण्डलैः ।
विस्तृतैस्त्रिजगति क्षमापते ! 'शीतरश्मिरिव वीक्ष्यते रविः' ॥

अन्यवस्तूनां यथा—

मेदिनीदयित ! तावकैर्यशं सङ्काशः समुदयैः समुच्छ्रितैः ।
क्षीरनीरनिधिसोमकोमलैः 'कज्जलं रजतसन्निभं बभौ' ॥
हिमाद्रिसदृशो मेरुः कुङ्कुमं शशिसन्निभम् ।
भूमीधव ! भवत्कीर्त्या शोभिते भुवनत्रये ॥

कुकीर्त्यां यथा—

भूमिपाल ! भवदीयविद्विषन्मेदिनीपतिकुकीर्तिपङ्क्तिभिः ।
प्रावृषेण्यजलवाहकान्तिभिः 'श्यामलो जयति यामिनीपतिः' ॥

अन्यवस्तूनामपि यथा—

मेदिनीदयित ! तावकद्विषत्संविसारिकुयशःकदम्बकैः ।
अन्धकारनिकरैरिवोदितैः 'कुङ्कुमं जयति कज्जलोपमम्' ॥
हिमाद्रिविन्ध्यबन्धुश्रीः स्वर्णं मरकतप्रभम् ।
महीधव ! तव द्वेपिकुकीर्तिप्रसरैर्बभौ ॥

सन्ध्यया वर्णविपर्ययो यथा—

पूर्वभूधरशिरस्तटीगतः सान्ध्यरागपटलैः परावृतः ।
प्रेक्ष्यतेऽत्र रजनीमुखेऽधुना 'विद्रुमप्रतिमदीधितिर्विधुः' ॥

अन्यवस्तूनां यथा—

कान्तकोपपरुषामलोचनालोचनान्तविततारुणद्युतौ ।
सान्ध्यरागपटले सति क्षणं 'कज्जलं भवति कुङ्कुमोपमम्' ॥

स्वर्णं सिन्दूरपूरश्रि कर्पूरं पद्मरागरुक् ।
जपाकुसुमसङ्काशैः सन्ध्यारागभरैरभूत् ॥

अथ वर्णान्तरसङ्गाद्वस्तूनां वर्णविपर्ययः क्रियते । यथा—

शशिमुकुटललाटे शैलजागण्डपालीविगलितमृगनाभिव्यक्तघर्माम्बुसिक्तः ।
समजनि नरकारिश्यामलो यामिनीशः 'भवति मलिनसङ्गात्कश्मलत्वं न को वा' ॥

मसृणघुसृणपङ्कप्रक्रियाप्राग्भवत्कुचकलशविलासैः कम्बुकुन्दोज्ज्वलोऽपि ।
समभवदरुणत्वं कामिनीकण्ठहारो 'जगति भवति रागो रागिसङ्गान्न कस्य' ॥

क्षितिधरपतिपुत्रीमौक्तिकव्यक्तिभङ्गीनिलयवलयमालाकान्तिजालावलीढः ।
हिमरुचिरुचिरासीन्नीलकण्ठस्य कण्ठो 'भवति विमलयोगान्निर्मलत्वं न कस्य' ॥

एवमनया रीत्या सर्वत्राप्यूह्यम् ।

धर्मध्यानव्यसनरसिका स्पष्टमब्दयोगात्
केयं बाला पतितदशना पाण्डुरीभूतकेशा ।
भक्तिव्यक्तप्रणतशशभृत्पादजाग्रज्जलाग्रे
ज्योतिर्जालैर्छिदशतटिनीनीरधिक्काराधीर्वैः ॥

सङ्गेऽस्मिन् सद्धदभ्रंलिहगृहवलभीवर्यवैदूर्यनिर्य—
ज्ज्योतिर्जालप्रपाता द्युतिकरविधुरीभूतशोभा विभूतिः ।
कालिन्दीकालकान्तिः समजनि रजनीजीवितव्याधिनाथो
'धत्ते को वा कलावानपि न हि मलिनासङ्गतः कश्मलत्वम्' ॥

अहो राहुग्रहग्रस्तसमस्तोज्ज्वलमण्डलः ।
इन्दुः कज्जलबिन्दुश्रीहानिः कस्य न विप्लवे ॥

एवं सर्वत्रापि सङ्गवशाद्वर्णव्यतिक्रमो विधेयः ॥

दृष्टान्तवद्यदिशब्दतया

द्वितीयवस्तुनिदर्शनं दृष्टान्तः, तद्वस्तुस्वभावादन्यस्मिन्नर्थे यदिशब्दे यदिशब्देन संयुज्यते समस्या पूर्यते ।

यथा—

प्रतीच्यां यदि मार्तण्डः समुदेति स्फुरत्करः ।
तदा सञ्जायते नूनं 'वह्निस्तुहिनशीतलः' ॥

पुराणैः

एवं सर्वत्र । पुराणमुनिराजचरितैः समस्या पूर्यते । यथा—

अगस्तिमुनिनिष्पीतनिःशेषजलमण्डलात् ।
अहर्पतिमहःशुष्कात् 'समुद्राद्धूलिरुत्थिता' ॥

इति चिन्तनीयम् ॥

वात्सल्यशोकमधुघातवियोगमादैः ॥ २८८ ॥

वात्सल्येन समस्या पूर्यते । यथा—

अतुच्छवत्सवात्सल्यपिच्छलीभूतचेतसा ।
सोममूर्त्तिः क्षमी व्याघ्रो जनन्या मन्यते ध्रुवम् ॥

इत्याद्यूह्यम् । शोकेन, मधुना, घातेन, उन्मादेन समस्या पूर्यते । यतः शोक-वियोगमादैर्व्याप्तः पुमानघटमानमपि जल्पति ॥

स्वप्नेन्द्रजालिकमतिभ्रमचित्रमाया-
मन्त्रौषधीमणितपःपदभङ्गभावात् ।
शौर्योष्मवाञ्छितमनोगतिपुण्यदैव-
प्रश्नोत्तरत्रयसमासविभिन्नसाध्यात् ॥ २८९ ॥

स्वप्नेन समस्या सिद्ध्यति । यतः स्वप्नेऽघटितमपि सर्वं घटते । यथा—

निद्रामुद्रापरिचयलवान्मुद्रितानन्तचिन्ता
चित्ते चित्ते निभृतममृतज्योतिषि म्लानधाम्नि ।
प्रातः स्वप्नेऽरुणकपिहितं प्राग्दिशैकोऽथ कस्मा-
दाकाशस्थं जलधरपदं दृष्टिहीनो ददर्श ॥

'अहो ज्योतिष्कलादक्ष ! मया स्वप्नेऽमुकं दृष्टं, त्वं विचारये'त्यादि कल्पनीयम् । इन्द्रजालेनाऽघटमानमपि सर्वं घटते । तथा मतिभ्रमेणापि सर्वं घटते । चित्रे विसदृशमपि लिखितं संभवति । 'अहो चित्रकृत् ! ईदृशं चित्रं चित्रये'ति वाक्यं रचनीयम् । माययाऽपि विसदृशं सम्भाव्यम् । मणिमन्त्रौषधिप्रभावेन सर्वं साध्यते यस्मादचिन्त्यो हि मणिमन्त्रौषधीनां प्रभावः । तपसाऽपि सर्वं साध्यते ।

'यद्दूरं यद्दुराराध्यं यच्च दूरे व्यवस्थितम् ।
तत्सर्वं तपसा साध्यं तपो हि दुरतिक्रमम्' ॥

इति, तपसाप्यघटमानं सर्वं घटते । पदभङ्गभावादपि समस्या पूर्यते । यथा—

'मृगात्सिंहः पलायते' । मृगमत्तीति मृगात् सिंहविशेषणम् , 'पलाय मांसाय, ते तव ।

अयं मृगः समायाति 'मृगात् सिंहः पलाय ते' ।
ततो वेगात् पलायस्व त्वरितं त्वरितैः पदैः ॥

इत्याद्यूह्यम् । शौर्योष्मणा वाञ्छितेन मनोगत्या पुण्येनाऽघटमानमपि घटते । दैवप्रसादेनाऽसाध्यमपि साध्यते ।

निःश्रीकोऽपि विभो ! विभातसमये पश्यत्यवश्यं मुदा
यस्ते पद्मसमानमाननमसौ स्यादिन्दिरामन्दिरम् ।
श्रीवामेय ! किमु स्तुमस्तव परं यस्य प्रसादाद्भुवि-
'मूको जल्पति संशृणोति बधिरः पङ्गुर्नरो नृत्यति' ॥

इत्यादि । प्रश्नेन समस्या पूर्यते । यथा—

अभ्रंलिहगृहव्यूहचन्द्रशालाविलासिभिः ।
नानारीगणैर्मन्ये मर्त्यलोको द्युलोकधः ॥

उपमानैः समस्या पूर्यते । उपमानानि सदृशवस्तूनि । यथा—

जन्म स्तोत्रे जिनेशस्य मेरौ देवाङ्गनामुखैः ।
परितः स्फुरितैः शङ्के 'शतचन्द्रं नभस्तलम्' ॥

इत्यादि । तद्गुणाधिक्येनेति चतुःश्लोकोपरि शेषपदम् । पदार्थस्य गुणादधिकगुणपदार्थेन समस्या पूर्यते । यथा—

त्रैलोक्ये स्फुरतः शुद्धयशसः पुरतस्तव ।
सोऽपि विश्वम्भरानाथ ! 'सोमः श्यामपुर्वभौ' ॥

तद्गुणाधिकं यथाः ॥

त्वद्गाम्भीर्यगुणस्याग्रे समुद्रो गोष्पदायते ।
त्वन्मानससरोजान्तर्गगनं भ्रमरायते ॥

एवमौचित्येन तद्गुणाधिकत्वमारोप्यम् ॥

श्रीमद्वायडगच्छवारिधिविधोः पादारविन्दद्वये
येन श्रीजिनदत्तसूरिसुगुरोः शृङ्गारभृङ्गायितम् ।
स श्वेताम्बरमौलिरत्नममरः श्रीवीरतीर्थङ्कर-
प्रह्वात्माऽकृत काव्यकल्पलतिकावृत्तिं सतां संमताम् ॥

सिक्तेयमुद्धृतैः शास्त्राब्धिभ्यः सारसुधारसैः ।
काव्यकल्पलताऽऽकल्पं तनोतु सुमनोमुदम् ॥

काव्यमेव परब्रह्मास्वादसोदरशर्मदम् ।
आलोकं पालयामास कालिदासकवेर्यशः ॥

वाल्मीकिव्यासयोर्विश्वे विश्वदिङ्मूलकूलगा ।
कल्पान्तोद्गङ्गिनी कीर्तिः काव्यादेव विजृम्भते ॥

इति श्रीजिनदत्तसूरिशिष्यमहाकविश्रीमदमरचन्द्रविरचितायां काव्यकल्पलताकविशिक्षावृत्तौ अर्थसिद्धिप्रताने चतुर्थे समस्यास्तबकः सप्तमः समाप्तः ॥

सम्पूर्णश्चाऽयं चतुर्थोऽर्थसिद्धिप्रतानो ग्रन्थश्च ।

वन्दामहे मुदा शैवचण्डकोदण्डखण्डनम् ।
जानकीहृदयानन्दचन्दनं रघुनन्दनम् ॥

॥ श्रीः ॥

काव्यकल्पलतावृत्तेः

कारिकाणामनुक्रमणिका ।

सर्वविधपुस्तकप्राप्तिस्थानम्
जयकृष्णदास-हरिदास गुप्तः—
चौखम्बा संस्कृत सीरिज़ आफिस
विद्याविलास प्रेस, गोपालमन्दिर के उत्तर फाटक,
बनारस सिटी।

॥ श्रीः ॥

काव्यकल्पलतावृत्तौ वृत्तिकृदुदाहृतानां पद्यानां पद्यांशानां च

सूचीपत्रम् ।